

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

Н. Д. КОВАЛЕНКО

ІСТОРИЧНА ФОНЕТИКА ІСТОРИЧНА ГРАМАТИКА

НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНИЙ ПОСІБНИК

ЕЛЕКТРОННЕ ВИДАННЯ

Кам'янець-Подільський
2024

УДК 811.161.236(09)(0758)

ББК 81.411.4-2

К56

Рекомендувала вчена рада Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка (протокол № 4 від 25 квітня року)

РЕЦЕНЗЕНТИ:

О. Ю. Зелінська, доктор філологічних наук, професор,
професор кафедри української філології
Київського національного лінгвістичного університету;

Т. М. Тищенко, кандидат філологічних наук, доцент,
професор кафедри української мови та методики її навчання
Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини.

Коваленко Н. Д.

К56 Історична фонетика. Історична грамати́ка: навчально-методичний посібник [Електронний ресурс]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2024. 192 с.

Електронна версія посібника доступна за покликаннями:

URL: <http://elar.kpnu.edu.ua/xmlui/handle/123456789/8113>

У посібнику подано зміст курсу «Історична фонетика. Історична грамати́ка», плани практичних занять із вправами для аудиторної та самостійної роботи, взірці писемних пам'яток, які демонструють важливі періоди становлення української мови. Схеми історико-лінгвістичних аналізів слів, взірці відмінювання різних частин мови та рекомендована література допоможуть у виробленні вмінь та навичок аналізувати й інтерпретувати основні лінгвістичні явища від найдавніших часів до сучасності.

Для здобувачів вищої освіти філологічних факультетів закладів вищої освіти, істориків мови, діалектологів, учителів-філологів.

УДК 811.161.236(09)(0758)

ББК 81.411.4-2

© Коваленко Н. Д., 2024

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА.....	4
1. Зміст дисципліни	8
2. Практичні заняття. Історична фонетика	18
3. Модульні контрольні роботи.....	132
4. Програма іспиту.....	136
5. Критерії та норми оцінювання знань, умінь і навичок здобувачів.....	139
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	151
Додаток А. Відмінювання частин мови	158
Додаток Б Схеми історико-лінгвістичних аналізів слів.....	178
ГЛОСАРІЙ ДО ДИСЦИПЛІНИ.....	184

ПЕРЕДМОВА

Предметом курсу «Історична фонетика. Історична грамати́ка» є історія становлення та розвитку фонетичної та грамати́чної структур української мови. Цей курс має велике теоретичне значення, тому що повинен забезпечити здобувачам вищої освіти наукове розуміння процесу формування української мови від найдавнішого періоду і до нашого часу. У ньому простежується, як із давніх протоукраїнських діалектів поступово формувалися і розвивалися фонологічна система та грамати́чна структура давньоукраїнської мови і як далі на основі давньоукраїнської мови формувалися і розвивалися грамати́чна структура й фонологічна система сучасної української мови.

Цей курс має і велике практичне значення, адже глибокі знання з історії української мови допоможуть студентові, майбутньому вчителю, викладачеві краще розуміти й повніше аналізувати факти й явища сучасної української мови.

Курс з історії української мови читається після курсів “Вступ до мовознавства”, “Старослов’янська мова” і “Українська діалектологія”, чим забезпечується належна теоретична основа для його вивчення.

Історична фонетика та грамати́ка української мови є однією з двох частин загального курсу історії української мови. Глибокі знання з цього курсу стануть теоретичною основою для вивчення другої частини – “Історії української літературної мови”.

Програма курсу історичної фонети́ки та грамати́ки української мови складається з таких розділів: I. Вступ; II. Фонетика; III. Морфологія; IV. Синтаксис. Історична лексика не є об’єктом вивчення в цьому курсі, вона в разі потреби пояснюється лише у зв’язку з характеристикою тієї чи тієї пам’ятки староукраїнської мови. Розвиток словникового складу всебічно вивчається в курсі історії української літературної мови.

В аналізі розвитку грамати́чної структури і фонологічної системи української мови використовується, якщо в цьому виникає потреба, і ма-

теріал інших лінгвістичних курсів, зокрема тих, що їх вивчали здобувачі вищої освіти раніше, хоч у програмі це не визначено. У програмі з історичної фонетики та граматики відсутнє дублювання будь-якого матеріалу інших лінгвістичних дисциплін.

На лекціях з історичної фонетики та граматики української мови викладач повинен особливу увагу надавати основним явищам, які в певний період визначали розвиток граматичної структури і фонологічної системи української мови. До таких явищ, наприклад, належать: фонемні зміни, пов'язані з занепадом зредукованих голосних у спільнослов'янській мові, що мали величезне значення для формування фонологічної і граматичної систем усіх трьох східнослов'янських мов; перебудова іменного відмінювання, зміна часових і видових категорій дієслова, розвиток прийменникових конструкцій тощо.

Окремі теоретичні питання програми, ґрунтовно висвітлені в доступній для студентів літературі, можуть і не виголошуватися на лекціях, але під керівництвом викладача студенти зобов'язані опрацювати їх самостійно. Треба дбати, щоб винесення теоретичного матеріалу для самостійного опрацювання студентами не порушувало системи вивчення курсу. Так, наприклад, з'ясувавши на лекції історію зміни **е** на **о** після шиплячих та **й**, викладач може дати студентам для самостійного опрацювання питання про відхилення в цьому явищі в різних умовах. Самостійно студенти можуть вивчати парадигми іменників, прикметників, займенників і дієвідмінювання у староукраїнській мові, історію сполучників, часток тощо.

Вивчаючи курс історичної фонетики та граматики української мови, здобувач вищої освіти повинен набути певної суми навичок історичного коментування звукових і граматичних явищ. Ці навички будуть потрібні йому для майбутньої роботи за фахом, а тому практичні заняття мають зайняти належне їм місце в опрацюванні даного курсу.

На практичних заняттях, що відбуваються під керівництвом викладача, здійснюється читання і лінгвістичний аналіз староукраїнських пам'яток; доцільно також практикувати історичне коментування спеціально підібраних рядів слів сучасної української мови. На практичних заняттях здобувачі вищої освіти повинні навчитися самостійно добирати з писемних пам'яток староукраїнської мови потрібний ілюстративний ма-

теріал до певних граматичних і фонетичних явищ, які роз'яснені на лекціях або які стали відомі йому з рекомендованої викладачем спеціальної літератури, як, наприклад, чергування голосних і приголосних, асиміляція і дисиміляція приголосних, зміна **о, е** на **і**, зміни звука **ѣ**, визначення давніх основ іменників, визначення класів дієслів, зміна відмінкових закінчень, зміна особових закінчень тощо. Можна, крім того, практикувати і семінари з окремих важливих теоретичних тем, які опрацьовувались би студентами під керівництвом викладача.

Потрібно домагатись того, щоб внаслідок вивчення курсу історичної фонетики та граматики студенти знали, з дослідженням яких важливих питань цього курсу пов'язані імена видатних вітчизняних вчених-лінгвістів (О. Потебні, П. Житецького, А. Кримського, Л. Булаховського, О. Курило, О. Синявського, П. Коваліва, Ю. Шевельова, О. Горбача та ін.).

Методологічною основою курсу історичної фонетики та граматики української мови є принцип історизму. Пояснюючи те чи те явище з історичної граматики української мови, викладач послуговується порівняльно-історичним методом.

У кінці посібника подано список літератури до всіх розділів курсу. Крім основної, зазначається в програмі й додаткова лінгвістична література, яку викладач, а за його рекомендацією і студент, може критично використати під час поглибленого опрацювання окремих тем або окремих проблем курсу.

Із багатьох питань історичної фонетики та граматики української мови цінний матеріал міститься в статтях, опублікованих у журналах "Мовознавство", "Українська мова", "Українська мова і література в школі", "Дивослово", "Урок української", наукових збірниках праць викладачів закладів вищої освіти та в інших мовознавчих виданнях. Деякі статті цих видань викладач може рекомендувати здобувачам вищої освіти для поглибленого вивчення окремих питань курсу.

Основними завданнями дисципліни є формування у здобувачів вищої освіти наукового розуміння процесу становлення фонетичної та граматичної структур української мови, їх розвитку від найдавнішого періоду і до нашого часу; набуття ними навичок історичного коментування звукових і граматичних явищ.

У результаті засвоєння навчальної дисципліни здобувач вищої освіти повинен: опанувати основні поняття курсу та історико-лінгвістичну термінологію; порівняльно-історичний метод мовознавства; фонетичні системи, граматичні будови мов від індоєвропейського періоду і до староукраїнської мови; проблеми періодизації історії української мови; джерела вивчення історичної фонетики та граматики української мови; історію становлення фонетичної системи, частин мови та їх граматичних категорій, успадкованих староукраїнської мовою з праслов'янської доби; формування синтаксису української мови; оволодіти вмінням читати і перекладати староукраїнські тексти; методикою фонетичного та граматичного аналізу текстів; застосовувати порівняльно-історичний метод мовознавства; аналізувати мовні явища й засвоювати історичні норми сучасної української мови; порівнювати, узагальнювати й робити висновки про лінгвальні факти й особливості різних явищ фонетичного, морфологічного та лексичного характеру; аналізувати та порівнювати особливості еволюції елементів і форм фонетичної, морфологічної, синтаксичної систем індоєвропейської, праслов'янської та староукраїнської мов на різних етапах їх існування; застосовувати набуті знання у вивченні інших лінгвістичних дисциплін; проводити уроки з вивчення тем з історії української мови в закладах загальної середньої освіти, поширювати й популяризувати знання з історії писемності та мови, здійснювати мовленнєве виховання українського суспільства та ін.

1. ЗМІСТ ДИСЦИПЛІНИ

ВСТУП

Історична граматики української мови та історія української літературної мови як частини загального курсу історії української мови. Завдання курсу історії української мови як наукової дисципліни. Предмет, завдання і значення курсу історичної граматики української мови. Зв'язок історії мови з іншими науковими дисциплінами.

Основні джерела історичного вивчення української мови.

Мовна спорідненість слов'янських народів. Три групи слов'янських мов. Східнослов'янська мовна група і її відношення до інших слов'янських мовних груп (західної і південної).

ПОХОДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Роль південно-східних, південно-західних та північних діалектів у формуванні української літературної мови.

Українська мова в її відношенні до інших східнослов'янських мов.

Проблема періодизації історії української мови.

Виникнення і розвиток писемності (письма) у східних слов'ян. Глаголичне і кириличне письмо у східних слов'ян. Короткі відомості з палеографії.

Короткий огляд розвитку української графіки і орфографії (відсутність сталих орфографічних норм у старій українській літературній мові; розвиток української орфографії в XIX-XX ст., вироблення української орфографії).

Огляд найважливіших пам'яток староукраїнського письменства (XI-XVIII ст.), у яких відбиті ті чи ті риси української мови.

ФОНЕТИКА

Фонологічна система староукраїнської мови на час появи писемності. Система голосних і приголосних фонем староукраїнської мови, основні закономірності цієї системи.

Структура складу староукраїнської мови: тенденція до розташування звуків у складі в порядку їх зростаючої звучності (закон відкритих складів); тенденція до сполучення в одному складі звуків, однорідних з погляду їх попереднього або заднього утворення (твердий приголосний + задній голосний; нетвердий приголосний + передній голосний).

Якісні і часокількісні відмінності голосних. Голосні передні і непередні. Проблема звукової якості букви **ѣ** (ять). Зредуковані (глухі) голосні **ѣ** і **ь**, їх сильна і слабка позиції; напружені голосні **ѣ**, **ь** (зредуковані голосні **ы**, **і**). Голосні на початку слова.

Приголосні непом'якшені, напівпом'якшені і споконвічно м'які. Залежність приголосних від дальших голосних у слові.

Відбиття фонетичних процесів спільнослов'янського і протоукраїнського періодів у фонологічній системі староукраїнської мови. Пом'якшення приголосних перед голосними переднього ряду: три спільнослов'янські палаталізації задньоязикових приголосних і їх відносна хронологія: перше пом'якшення задньоязикових (**g, k, x** → **ж', ч', ш'**); друге пом'якшення задньоязикових (**g, k, x** → **з', ц', с'**); третє пом'якшення **g, k, x** в позиції після голосних переднього ряду **і, ь, е**; пом'якшення всіх приголосних у сполученні з **ј**. Специфічне для східнослов'янської групи пом'якшення **дј, тј, кт', гк'**. Зміна сполучень **кв, гв** перед **ѣ** на **цв, зв** у мовах східних і південних слов'ян. Збереження в східнослов'янській групі звукосполучень губний + **л** (**бл, пл...**) із спільнослов'янських звукосполучень губний + **ј** в будь-яких умовах. Ствердіння **л** перед непом'якшеними приголосними і зміна **е** в **о** та **ь** в **ѣ** перед таким **л** (пор.: *молоко, *вълкъ з більш давніми *мел'ко, *въл'къ).

Спільнослов'янське чергування голосних **е-о, о-а, о-і, ы-у** та ін.

Спрощення груп приголосних, спільне для всіх слов'янських мов і спільне лише для східнослов'янської і південнослов'янської груп, зокрема втрата проривних **д, т** у колишніх групах **дл, тл**.

Зміна у східнослов'янських мовах спільнослов'янських звукосполучень **ор, ер, ол, ел** у позиції між приголосними в **оро, ере, оло** («повноголосся»). Зміна звукосполучень **ор, ол**, що стояли перед приголосними на початку слова, в **ра, ла** і в **ро, ло** залежно від якості наголосу (розрізнення висхідного і спадного наголосу).

Носові голосні спільнослов'янської мови, зміна їх у східнослов'янських діалектах в неносові: зміна *ǫ* (носового) в *у*; *ę* (носового) в *а*. Проблема якості *а* з носового *п* в найдавнішій давньоруській мові.

Найдавніші зміни *ѣ*: а) перехід *ѣ* в *а* (**стојѣти* → **стојати*, **мьлкѣти* → **мьлчѣти* → **мѣлати*); б) перехід *ѣ* в *і* (*сѣдіши* → **сідіши*). Втрата *ј* перед *е* на початку слова: зміна такого *е* в *о*; умови цієї зміни. Втрата початкового *ј* перед *у*. Вплив цих фонетичних змін на перебудову фонологічної системи давньоруської мови раннього періоду.

Фонетичні зміни у староукраїнській мові пізнішого періоду (XI-XIII ст.). Зміни у вимові африкат. Часткове порушення найдавніших явищ палаталізації приголосних. Вторинне пом'якшення приголосних, відображення цього процесу в правописі давньоруських пам'яток XI-XIII ст. Фонологічна перебудова системи консонантизму у зв'язку з вторинним пом'якшенням приголосних. Зміна сполучень *гы, кы, хы* в *гі, кі, хі* (XII-XIII ст.); діалектні варіанти в змінах цих сполучень.

НАСЛІДКИ ЗАНЕПАДУ ЗРЕДУКОВАНИХ У СИСТЕМІ ГОЛОСНИХ

Історія зредукованих голосних *ѣ, ъ*. Занепад їх у слабкій позиції і зміна їх в *о, е* в сильній позиції; випадки відхилень від цієї закономірності (в книжних словах та в діалектах); пояснення відхилень. Відображення цих процесів у пам'ятках XI-XIII ст. Фонологічна перебудова системи вокалізму у зв'язку з занепадом зредукованих.

Зміна *ѣр, ѣл, ѣр, ѣл* між приголосними в *ор, ол, ер, ел*. Випадки вторинного повноголосся.

Історія *рѣ, лѣ, рѣ, лѣ* між приголосними у давньоруській мові.

Розвиток фонологічної системи української мови. Наслідки занепаду зредукованих голосних у різних діалектах української мови.

Поява закритих складів. Утворення випадних *о, е*. Поява *о, е* за аналогією. Подовження давніх голосних *о, е* (перед складами із зниклими слабкими *ѣ, ъ*); дальші переходи подовжених *о, е* в дифтонги і нові монофтонги. Поширення в більшості українських говорів на місці давніх *о, е* в новозакритих складах монофтонга *і*, що став нормою в українській літературній мові. Різні шляхи переходу *е* в *і* залежно від того, який саме зре-

дукований (ѣ чи ъ) зник у дальшому складі. Звук (дифтонг) *іе*, позначуваний у певній групі пам'яток буквою *ѣ* (так званий новий *ѣ*), на місці давнього *е* перед складом із зниклим слабким *ь*. Критика висновків про так званий новий *ѣ*. Погляди О. Потебні, А. Кримського.

Історія колишніх напружених голосних *ѣ, ъ* і поява форм типу *мию, бий, шия, добрий*. Зміна давнього *о* в *і* в словах типу *мій* (*мои* [мої] → *мой* → *мій*). Поява приставного *і* перед початковим *р, л, м* (*рѣжа, льгота, могла* → *іржа, діал. ільгота, імла*). Поява вставних *о, е* в кінцевих складах слів між приголосними, другий з яких є сонорний *л, р, м, н*, що після нього занепав слабкий зредукований (*вихор* ← *віхрь, сосон* ← *соснѣ, вісім* ← *осмѣ, капель* ← *каплѣ*). Утворення груп *ри, ли* на місці давніх *рѣ, рѣ, лѣ, ль* між приголосними (*кришити* ← *крѣшиті, тривога* ← *трѣвога, глита-ти* ← *глѣтаті, блищати* ← *блѣщаті*).

НАСЛІДКИ ЗАНЕПАДУ ЗРЕДУКОВАНИХ У СИСТЕМІ ПРИГОЛОСНИХ

Спрощення нових груп приголосних *стн, стл, слн, ждн, рдн, здн, зкн* та ін., що утворилися на початку, в середині чи в кінці слів внаслідок занепаду *ѣ, ъ*.

Асимілятивні і дисимілятивні процеси. Набуття дзвінкості глухими приголосними перед дзвінками; збереження в більшості говорів української мови дзвінкості приголосних, за якими занепали *ѣ, ъ* в середині слів перед глухими приголосними або в кінці слів; втрата дзвінкості приголосних у цих умовах у деяких західноукраїнських говорах.

Асиміляція *ј* попереднім м'яким приголосним (подовження приголосних перед колишніми *-ѣје, -ѣја, -ѣју...*).

Ствердіння приголосних, після яких занепав *ѣ*, зокрема ствердіння губних приголосних та *р*; ствердіння приголосних перед голосним *е*. Збіг в одному звукові колишніх різних звуків, що позначалися буквами *ы, и* (залишки розрізнення їх у діалектах). Ствердіння приголосних перед *и з і* (графічно *и*).

Рефлексія звука *ѣ* у більшості говорів, що лягли в основу української мови. Вживання букви *ѣ* у пам'ятках різних віків і територій.

Історія шиплячих і *ц*.

Зміна *е* (з давніх *е, ъ*) в *о* після шиплячих та *ј*; відхилення в цьому явищі; випадки зміни *е* в *о* після інших пом'якшених приголосних (*льоду, льону*).

Зміна *л* на нескладовий *ў* (орфографічно *в*). Умови такої зміни в середині слова і в кінці колишніх дієприкметників.

Історія губних *в, ф*. Характер давньоруського *в*. Зміна *в* на нескладовий *ў* в певних фонетичних умовах у давньоруській мові. Зв'язок цієї зміни з занепадом слабких зредукованих *ъ, ь*. Поява звука *ф*. Протетичні приголосні *ј, в, г*.

Наближення вимови ненаголошених *е, и, о* відповідно до *и, е, у*. Гармонійна асиміляція голосних *о, а*. Звук *і(и)* на початку слова. Пояснення неетимологічного *і* в деяких префіксах (*зізнати, підібрати* і под.), в деяких формах слів з повноголоссям (*борін, голівка* і под.). Сформування системи фонем сучасної української мови.

МОРФОЛОГІЯ

Предмет і завдання історичної морфології. Взаємозв'язок фонетичних, акцентологічних, морфологічних, синтаксичних, словотворчих, лексичних, семантичних та стилістичних змін.

Будова слова. Морфонологія. Словотворчі і морфологічні засоби давньоруської мови. Словотвір і словозміна. Словозміна і синтаксис. Класи слів давньоруської мови. Основні морфологічні процеси в історії української мови.

1. **Іменник.** Словотвір іменників. Зміни в словотворчих засобах та способах української мови в порівнянні з мовою давньоруською.

Система відмінювання іменників давньоруської мови. Багатотипність відмінювання. Основи на голосний та на приголосний. Проблеми первинного значення основотворчих суфіксів (детермінативів). Процеси перерозподілу структурних елементів слова. Процеси зміщення давніх основ. Неодночасність занепаду окремих давніх типів відмінювання, їх взаємодія.

Історія граматичних категорій іменників. Поділ іменників за детермінативами і поділ іменників за родами, хронологічна їх співвідносність. Відбиття і закріплення родової класифікації іменників в основних типах

іменникового відмінювання. Своєрідність історії категорії роду в окремих групах іменників, у кореневих словах, похідних утвореннях і запозиченнях. Втрата категорії роду в множині. Використання категорії роду для розрізнення значень і емоційного забарвлення слів.

Залишки гетероклітичного (різноосновного відмінювання). Система відмінювання з називним, кличним, знахідним, родовим, аблативним, давальним, орудним і місцевим відмінками. Детермінативи як основа багатовідмінкової системи відмінювання. Втрата аблатива. Збіг називного і знахідного відмінків множини іменників чоловічого роду. Кличний відмінок в давній і сучасній українській мові.

Іменники, що вживалися і вживаються в однині й множині. Іменники однинні й множинні. Іменники збірні. Історичні зміни в складі та оформленні цих груп іменників. Занепад форм двоїни і заміна їх формами множини.

Залишки двоїни у писемних пам'ятках, живих говорах та сучасній літературній українській мові.

Розвиток категорії істот і неістот, послідовність її формування. Заміна форм знахідного відмінка формами родового в однині у назвах істот. Паралельні форми у назвах речей, явищ (*написав лист – написав листа*). Заміна форм знахідного відмінка формами родового спочатку в особових займенниках, а потім уже й в іменниках – назвах осіб. Паралельні форми у назвах тварин (*розпрягати коней – розпрягати коні*). Залишки старих форм знахідного відмінка в однині й множині (*вийти заміж – піти в партизани*); відбиття процесу оформлення категорії істот і неістот у живих говорах української мови.

Витворення сучасних відмін іменників української мови, його тривалість і основні фактори (утрата детермінативами своїх категоріальних значень і структурних функцій, посилення вагомості граматичної категорії роду, процеси внутрішнього удосконалення системи відмінювання, наслідки взаємозв'язків, взаємозалежностей між структурними компонентами мови). Історія відмінкових закінчень I, II, III і IV відмін. Множинні іменники. Відбиття процесу витворення нових типів відмінювання у писемних пам'ятках та живих говорах української мови.

2. Займенник. Типи і різновиди займенників давньоруської мови. Причини змін у складі, будові та вживанні займенників. Історія особових і

зворотного займенників. Утрата форм двоїни. Втрата первинних форм *мѧ, тѧ, сѧ; ти, си; ны, вы*. Залишки первинних форм однини в південно-західних говорах; виникнення нових фонетичних різновидів цих форм.

Історія форм предметно-особового займенника, неособових неродових (*хто, щось, ніхто*) і неособових родових (*той, те, та; наш, наше, наша*) займенників.

3. Прикметник. Словотвір прикметників давньоруської мови. Зміни в словотворчих засобах та способах прикметників української мови. Іменні й займенникові прикметники давньоруської мови, їх відмінювання.

Історія іменних прикметників української мови (зміни функцій, звуження сфери вживання, втрата відмінювання). Розвиток членного (займенникового) відмінювання прикметників. Загальні процеси змін в історії відмінкових форм членних прикметників (асиміляція, втрата інтервокального *ј*, стягнення звуків, випадки гаплогії); заміна форм двоїни формами множини; втрата категорії роду в множині; уніфікація відмінювання твердої і м'якої груп.

Історія форм ступенів порівняння прикметників. Відсутність у давньоруських пам'ятках ступенювання коротких (іменних) прикметників. Розвиток відмінюваних форм вищого ступеня повних (займенникових) прикметників. Фонетичні зміни в суфіксах вищого ступеня. Префікси давньоукраїнської мови при формах найвищого ступеня прикметників; поширення префікса *най-*. Вираження збільшеної прикмети аналітичними способами.

4. Числівники. Словотвір простих, складних та складених кількісних числівників. Словотвір порядкових, збірних та дробових числівників.

Строкатість відмінювання різних груп числівників у давньоруській мові. Процес формування числівників як окремої частини мови.

Історія форм простих, складних та складених числівників української мови. Паралельні форми в окремих відмінках. Пояснення фонетичних змін, що відбулись при утворенні цих числівників. Історія форм порядкових, збірних та дробових числівників.

5. Дієслово. Словотвір дієслів. Суфіксація і префіксація як основні способи творення дієслів, їх характеристика.

Система дієслівних форм давньоруської мови; дальший їх розвиток у давньоруській мові. Класи дієслів. Основні граматичні категорії давньоруського дієслова: вид, стан, час, спосіб, число, особа. Система часових форм і види. Часові форми прості і складені (аналітичні). Префікси як морфологічний засіб розрізнення нових видових значень. Способи дієслова. Відсутність граматичного вираження диференціації стану дієслова в дієвідмінюваних формах. Наявність форм стану в дієприкметниках.

Історія форм теперішнього часу. Особові форми атематичних дієслів. Фонетичні зміни у формах 1-ї особи однини тематичних дієслів. Закінчення 2-ї особи однини. Поширення в 3-й особі однини форм без *ть* у дієсловах I, II, III класів; стягнені форми на *-а* (*співа, чита*); збереження закінчення *-ть* у 3-й особі однини дієслів IV класу. Збереження в 1-й особі множини давнього закінчення *-мо*; форми на *-м* і діалектно на *-ме*. Збереження у 2-й і 3-й особах множини давніх закінчень. Занепад форм двоїни.

Історія форм минулого часу. Імперфект, аорист, перфект, плюсквамперфект; структурні відмінності і функціональна специфіка їх. Відношення часових форм до видових форм дієслова. Розвиток видів і руйнування системи минулих часів дієслова. Рання втрата імперфекта і аориста; відсутність цих форм у грамотах давньоукраїнської мови, залишки їх у південно-західних говорах. Зміна форм перфекта й утворення сучасної форми минулого часу. Деформовані залишки перфекта в сучасних західноукраїнських говорах. Втрата давнішої форми плюсквамперфекта, залишки цих форм у деяких західноукраїнських говорах. Поширення нової форми плюсквамперфекта, що склалася з нечленного дієприкметника на *ль* (*-ла, -ло*) і перфекта допоміжного дієслова *быти* (*быль + есмь ходилъ*). Будова і вживання форм давньоминулого часу в сучасній літературній мові і говорах.

Історія майбутнього часу; прості і складені його форми. Не досить чітка відмежованість майбутнього простого і теперішнього часу і початок процесу розмежування їх на основі розгортання видової диференціації. Форми майбутнього часу, вживані в давньоруській, давньоукраїнській і сучасній українській мові. Історія форм майбутнього часу доконаного виду (*буду ходилъ*), його залишки в південно-західних говорах та фольклорі. Майбутній час недоконаного виду з формами допоміжного дієслова *быти* (*буду ходити*). Вживання в українських грамотах форм

майбутнього часу з допоміжним *иму*, (*иму ходити*); залишки аналітичних варіантів цього майбутнього часу в південно-західних говорах.

Історія умовного способу. Вираження умовного способу в давньоруській мові за допомогою особових форм аориста від дієслова *быти* (*ходилъ быхъ*). Втрата допоміжним дієсловом відмінювання за особами і перетворення його в невідмінювану частку *би* (*б*). Збереження в південно-західних говорах залишків колишніх форм аориста в умовному способі.

Історія форм наказового способу.

Інфінітив, супін, їх історія.

Історія іменних та займенникових дієприкметників (активного і пасивного стану). Перехід деяких колишніх дієприкметників у прикметники.

Виникнення і розвиток категорії дієприслівників з іменних форм дієприкметників.

6. Прислівник. Прислівники непохідні (первинні) і похідні (вторинні). Історичний розвиток від займенникових, відіменних та віддієслівних прислівників.

7. Прийменники, сполучники, частки і вигуки давньоруської мови. Поповнення складу їх у давньоруській та сучасній українській мові.

СИНТАКСИС

1. Предмет і завдання історичного синтаксису. Загальна характеристика синтаксичної будови давньоруської мови. Речення стверджувальні і заперечні. Вираження заперечення в давньоруській мові; історія заперечних конструкцій в українській мові. Речення розповідні, питальні, спонукальні і окличні; функціональні і структурні їх особливості у давньоруській та українській мовах.

2. Просте речення в давньоруській мові і його розвиток в українській мові. Способи вираження підмета і присудка в давньоруській мові. Присудок простий і складений. Історія складеного присудка. Активні нечленні дієприкметники в ролі присудка. Називний і орудний відмінки предикативного імені. Граматичне і смислове узгодження присудка з підметом. Порядок слів у простому реченні.

3. Історичні зміни у функції відмінків. Конструкції з подвійними відмінками в давньоруській мові та їх доля в староукраїнській мові. Давальний самостійний.

Безприйменникові і прийменникові конструкції в давньоруській мові. Розвиток прийменникових конструкцій. Співвідношення прийменникових і безприйменникових конструкцій. Повторювання прийменників.

4. Означення. Вживання іменної і займенникової форм прикметника і функції означення, їх дальша синтаксична спеціалізація. Присвійні прикметники і приіменні родовий та давальний відмінки іменників як вирази присвійності, їх співвідношення.

5. Складне речення. Сурядність і підрядність у давньоруській мові. Розвиток підрядних речень. Особливості вживання сурядних сполучників. Розвиток підрядних сполучників. Історія конструкцій з непрямою мовою. Безсполучникові речення.

2. ПРАКТИЧНІ ЗАНЯТТЯ. ІСТОРИЧНА ФОНЕТИКА

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ № 1

Тема: ПОХОДЖЕННЯ ТА РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Мета: вивчити основні джерела історії української мови, погляди вітчизняних лінгвістів на походження української мови та періодизацію її історичного розвитку; аналізувати писемні пам'ятки.

План

1. Основні джерела вивчення історії мови.
2. Писемні пам'ятки української мови.
3. Походження української мови.
4. Проблеми періодизації історії розвитку української мови.
5. Визначальні риси української мови.

Попередня підготовка

I. Опрацювати літературу:

а) основну:

- Брус М.П. Історична граматики української мови: навчально-методичний посібник : у 3 частинах. Частина перша. Теоретичний матеріал. Тематичні таблиці. Івано-Франківськ: ПП Голіней О.М., 2016. 184 с. URL: <https://cutt.ly/9XL6PD1>.
- Зинякова А., Пономаренко С. Історія української мови: Загальні питання історії української мови. Історична фонетика: навчальний посібник. Миколаїв: Вид-во ЧНУ ім. Петра Могили, 2017. 188 с. URL: <https://dspace.chmnu.edu.ua/jspui/bitstream/pdf>.
- Крижанівська О.І. Історія української мови: Історична фонетика. Історична граматики: навч. посіб. Київ: ВЦ «Академія», 2010. С. 5-27.
- Колоїз Ж. Історична граматики української мови: практичний довідник. Кривий Ріг, 2014. 76 с.

- Леснова В.В., Найрулін А.О. Історична грамати́ка української мови : навчальний посібник для студентів спеціальності «Українська мова і література» денної та заочної форм навчання. Луганськ, 2012. 168 с.
- Павленко Л. П. Історична грамати́ка української мови : навчальний посібник. Луцьк : Волинський національний університет імені Лесі Українки, 2010. 208 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/-Pavlenko_Larysa/Istorychna_hramatyka_ukrainskoi_movy.pdf.

б) додаткову:

- Німчук В.В. Періодизація як напрямок дослідження генези та історії української мови. *Мовознавство*. 1997. №6. С. 3-15; 1998. №1. С. 3-13.
- Півторак Г.П. Коли ж виникла українська мова? *Історія української мови. Хрестоматія*. Київ, 1996. С. 270-280.
- Півторак Г.П. Мовна ситуація Київської Русі та її вплив на давньоруську периферію. *Мовознавство*. 1997. №4-5. С. 3-14.
- Русанівський В.М. Давньоруська мова: міф чи реальність. *Мовознавство*. 1993. №2. С. 3-6.
- Історія української мови. *Українська мова. Енциклопедія*. Київ: «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 2000. С. 219-222.
- Шевельов Ю. Чому общерусский язык, а не вітчоруська мова? З проблем східнослов'янської глотогонії. *Шевельов Ю. Вибрані праці: у 2 кн. Кн. I. Мовознавство / упор. Л. Масенко*. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. С. 382-411.

II. Законспектувати:

- Історія української мови. *Українська мова. Енциклопедія*. Київ: Українська енциклопедія ім. М.П. Бажана, 2000. С. 219-222.
- Німчук В.В. Періодизація як напрямок дослідження генези та історії української мови. *Мовознавство*. 1997. №6. С. 3-15; 1998. №1. С. 3-13.

III. Виконати завдання:

Завдання 1. Проаналізуйте одну з писемних пам'яток української мови щодо її походження та збереження українських мовних особливостей.

Завдання 2. Які давні явища відбиті у зразках північноукраїнського діалектного мовлення:

[куон'], [куин'], [куєн']; [вуол], [вуил], [вуєл].

Завдання 3. На основі статті Німчука В.В. (Періодизація як напрямок дослідження генези та історії української мови) та періодизацій розвитку української мови, запропонованих мовознавцями (див. Додаток А) сформулюйте суть найголовніших гіпотез.

Завдання 4. За етимологічними словниками з'ясуйте походження слова *Україна*.

Питання для самоконтролю

1. У чому полягає важливість вивчення історії української мови?
2. Із якими дисциплінами пов'язаний курс історичної фонетики та граматики української мови?
3. Назвіть джерела вивчення історії української мови.
4. Назвіть найважливіші українські писемні пам'ятки.
5. Які існують традиційні та сучасні погляди на виникнення української мови.
6. Чому періодизація історії української мови залишається актуальною проблемою мовознавства?
7. Назвіть визначальні риси української мови.

Аудиторна робота

1. Організаційний момент. Вступне слово викладача.
2. Обговорення теоретичних питань, які передбачені планом практичного заняття.
3. Перевірка домашніх завдань.
4. Підбиття підсумків заняття.

Довідкові матеріали

Об'єкт, предмет і завдання курсу історичної граматики української мови.

Історична фонетика та граматика української мови як комплексна наука вивчає основні етапи формування мови, досліджує явища і процеси, що відбувалися у ній від найдавніших часів і до сьогодні. Як базова

дисципліна вона сприяє осмисленому засвоєнню здобувачем вищої освіти відомостей із дисциплін мовознавчого циклу, спонукає його шукати пояснення малодослідженим мовним фактам, розвиваючи наукові інтереси. Глибоке усвідомлення шляхів формування української мови, розуміння непростих позамовних факторів, які впливали на її розвиток, допомагає утвердженню національної гідності.

Історія української мови здавна цікавила науковців. Їхні дослідження стосувалися не тільки питань визначення джерел виникнення, розвитку окремих одиниць, а й з'ясування причин відмирання старого й появи нового, виявлення тенденцій загальномовного поступу. Результати наукових шукань становлять теоретичне підґрунтя періодизації історії української мови і визначення її природного місця у світовій сім'ї мов.

Глибоке вивчення історії мови можливе тільки завдяки дослідженню всіх її підсистем. Кожна з них має свої одиниці, які, змінюючись самі, зумовлюють перебудову інших мовних рівнів і системи загалом. Порівневим описом історичних змін займаються історична фонетика, історична граматики, історична лексикологія й фразеологія, хронологію виникнення діалектів досліджує історична діалектологія, історія стилів мовлення є предметом вивчення історії літературної мови. Усі вони є окремими галузями єдиної науки – історії української мови.

Історична фонетика та граматики української мови вивчає походження, становлення, основні тенденції історичного розвитку української мови.

Вивчення історії виникнення і становлення мовних одиниць усіх рівнів дає змогу розв'язати основну наукову проблему історії мови: коли, за яких умов виникла українська мова, які процеси і явища обумовили її самотність.

Об'єктом вивчення історичної фонетики та граматики є мова в її історичному розвитку від найдавніших часів і до сьогодення.

Предмет історичної фонетики та граматики – фонетичні, граматичні, стилістичні, лексичні зміни, що відбуваються на певних етапах розвитку мовної системи; визначення причин, які викликали ці зміни.

Цей курс забезпечує наукове розуміння процесу становлення фонетичної та граматичної структур української мови і її розвитку від найда-

внішого періоду і до нашого часу. У ньому простежується, як з давніх протоукраїнських діалектів поступово формувалася та розвивалася граматична структура й фонологічна система давньоукраїнської мови і як далі формувалася та розвивалася українська мова.

Вивчення історії мови сприяє розкриттю основних тенденцій розвитку мови, що забезпечили її сучасний стан, прогнозуванню її подальшого розвитку, а також опису змін, яких зазнали фонетико-фонологічна, лексична, граматична, стилістична системи мови в різні історичні періоди її побутування. Завдяки цьому вдається відшукати першопочатки української мови, її природне місце у світовій сім'ї мов.

Зв'язок з іншими дисциплінами. Оскільки мова охоплює всю діяльність людини і життя суспільства, її соціальні функції надзвичайно широкі. Тому й наука про формування мови не ізольована від інших наук – лінгвістичних, нелінгвістичних. Найтісніше вона пов'язана з навчальними дисциплінами гуманітарного напрямку.

Загальне мовознавство є теоретичною базою історико-лінгвістичних досліджень, оскільки в них використано загальнонаукові принципи і методи вивчення мовних фактів, явищ, розроблені в галузі теорії мови. Історія української мови здобуває, накопичує конкретний матеріал, потрібний для подальшого теоретичного розгляду мови як суспільного явища.

Славістика – наука про специфіку слов'янських мов. Порівняльно-історичний метод дає змогу, зіставивши загальнославистичні й українознавчі напрацювання, зарахувати українську мову до слов'янських мов. Дослідники історії української мови послуговуються матеріалом дисциплін, присвячених вивченню окремих слов'янських мов. Звернення до даних старослов'янської мови, наприклад, допомагає гіпотетично уявити фонетичну, граматичну, лексичну системи давньоукраїнської мови, яка не має давніх писемних пам'яток. Найдавніші старослов'янські пам'ятки датують IX ст., а давньоукраїнські текстові пам'ятки – другою половиною XI ст.

Сучасна українська мова та українська діалектологія вивчають сучасний стан національної мови як один із етапів її багатовікового розвитку. У діалектному вияві живої української мови зберігається багато пережиткових граматичних форм і звукових явищ, втрачених літературною мовою або взагалі ніколи не кодифікованих. Зіставлення і порівнян-

ня сучасних фактів із давньоукраїнськими дає змогу зрозуміти шляхи формування мовної системи.

Українська література – тексти, написані українською мовою різних періодів. Вони є пам'ятками письма конкретного часу, тому й свідченням стану мови того часу. Цим зумовлений тісний зв'язок історії мови з історією української літератури.

Із нелінгвістичних дисциплін історія мови безпосередньо пов'язана з наукою про історію українського народу, адже знання історії допомагає враховувати вплив позамовних чинників на формування мови (розселення народу, його контакти, статус нації чи народності – підневільна (самостійна), державна (бездержавна)), взаємозв'язки і напрям розвитку українських діалектів.

У дослідженні історії мови використовують надбання археології, яка сприяє з'ясуванню питання розселення носія мови, визначенню стану писемності (якщо трапляються написи), культури. Реконструйовані мовні факти, коли вони підтверджені даними археології, етнографії, фольклору, завжди достовірніші, ніж гіпотетичні.

Джерела вивчення історії мови. Комплексно вивчити шляхи формування мови народу – означає дослідити лексичний, фонетичний, граматичний матеріал, який свідчить про зміни, що відбулися в мові на певних етапах її становлення. Такий матеріал дають різноманітні джерела:

- 1) живе народне мовлення, що у своїх діалектах зберігає багато пережиткових явищ минулих епох, які в зіставленні із сучасними фактами дають змогу побачити природу тих чи тих процесів, явищ, що розвивалися на шляху становлення української мови. Наприклад, на місці літературного /i/ у новозакритому складі слів *ніч*, *стіл*, *піч* північні українські діалекти фіксують дифтонги [yo], [ye], [yi], [yі], [ie] у закритому складі після занепаду редукованих ь, ъ. Отже, зміна етимологічних /o/, /e/ на /i/ відбувалася в частині українських говорів через стадію їх дифтонгізації;
- 2) писемні пам'ятки, які фіксують живі елементи мовної системи, що існувала на період їх написання. Особливо цінні датовані пам'ятки: вони дають найдостовірніший матеріал для встановлення хронології мовних явищ.

Серед найдавніших східнослов'янських пам'яток, які мають важливе значення для вивчення історії української мови, можна виокремити такі групи:

- написи на пам'ятках матеріальної культури (на стінах Софії Київської XI ст., на Тмутараканському камені 1068 р.);
- рукописні книги (Остромирове євангеліє (1056-1057 рр.), Ізборник Святослава (1073 р., 1076 р.), «Руська правда» (1282 р.));
- грамоти (Грамота Київського великого князя Мстислава Володимировича та його сина Новгородського князя Всеволода, дана Новгородському Юріївському монастирю близько 1130 р.);

3) свідчення споріднених мов, завдяки яким в українській мові можна визначити такі або подібні факти. Наприклад, польська мова зберегла носові звуки [a] та [y]. Ймовірно, вони були властиві всім слов'янським мовам, а живе українське чергування *a – n – in* підтверджує цю гіпотезу (*жати – жну – вижинати*). Порівняння українських і російських слів *син – сын, мир – мир* (рос. *ы, и* – укр. *и*) дає змогу визначити природу українського звука [и]; зредуковані *ь, ъ* у початкову добу вимовлялись як [y], [i]. У пізнішу добу вони вимовлялися як [o], [e]. Це підтверджують лексичні запозичення у фіно-угорській мові: *lussika* – ложка, *turg* – тьргь (торг);

4) лексичні запозичення, що можуть бути свідченням контактності носіїв мови і стану їхнього економічного та культурного розвитку (найчастіше вони спричинені появою нової реалії). Для історика мови це – джерело додаткової лінгвістичної інформації, бо в запозичених словах, які проникають в українську мову, відбуваються аналогічні зміни. Це призвело до появи нової фонемі / а /, яка тоді була властива східнослов'янським протоукраїнським говіркам. Із часом цей носовий перейшов у ротовий [a], пізніше – [a];

5) топоніміка, що має великі реконструктивні можливості, оскільки власні географічні назви в законсервованому вигляді зберігають старі фонетичні явища, морфеми, валентні характеристики. Наприклад, у назві;

- б) письмові свідчення іноземних мов, які найчастіше фіксують давньоукраїнські власні назви (наприклад, у праці візантійського імператора Костянтина Багрянородного «Про народи» (949) подано назви східнослов'янських племен, імена давньоруських князів, назви міст). У них простежується природне бажання передати чужу для авторів назву близько до вимови давніх українців. Ці фіксації відображають і певні особливості української фонетики.

Періодизації історії української мови

Періодизація історії української мови (за А.Ю. Кримським, 1922 р.):

1. Праруська єдність до IX ст.
2. Південноруська мова XI (X) – XIV ст.

Періодизація історії української мови (за Ф.П. Медведєвим, 1955 р.):

1. Давньоруська мова – приблизно з початку VII ст. до XIV ст.
2. Мова української, російської і білоруської народностей з XIV ст. до XVIII ст.
3. Українська, російська і білоруська національні мови з XVIII ст. до нашого часу.

Періодизація історії української мови (за М. К. Бойчуком, 1957 р.):

I. Для незадокументованого періоду:

1. Спільнослов'янська мова (до VI ст. н. е.).
2. Давня спільнослов'янська (антська) мова (VI-VIII ст.).
3. Давньоруська мова початкового періоду (IX – половина XI ст.).

II. Для задокументованого періоду:

1. Давньоруська мова пізнішого періоду (XI-XIII ст.).
2. Українська мова (початок XIV-XX ст.).

Періодизація історії української мови (за Ю.В. Шевельовим, 1979 р.):

I. Протоукраїнський (Proto-Ukrainian, до середини IX ст.).

II. Староукраїнський (Old Ukrainian, від середини XI ст. до XIV ст.).

III. Середньоукраїнський:

- а) ранній середньоукраїнський (Early Middle Ukrainian, від X ст. до середини XI ст.);

- б) середньоукраїнський (Middle Ukrainian, від середини XVI ст. до раннього XVIII ст.);
- в) пізній середньо український (Late Middle Ukrainian, від решти XIII ст.).

IV. Сучасний (Modern, від самого кінця XVIII ст.).

Періодизація історії української мови (за О. Горбачем, 1993 р.)

(зберігаємо ортографію оригіналу):

А) Етапи виникання української мови серед інших слов'янських.

1. Праіндоевропейська доба (2000 до Х р.).
2. Балтослов'янська доба (1500-1300 до Х р.).
3. Праслов'янська доба (1300 до Х р. – 500/800 по Х р.)
 - а) старший період порівняно небагатьох змін (до 200/300 по Х р.)
 - б) молодший період більших змін [палаталізації, вокалізму] (200/300 – 800 по Х р.).
4. Протосхіднослов'янська доба (500/800 – 900/1000 по Х р.) [деназалізація носових голосних е, о; повноголосся].

В) Виникнення української мови в її 2-х діалектах: пд.-зх. і пн.-сх. (з дальшим різничуванням та новим пд.-сх. – у наслідок їх схрещування в ході міграційних рухів). Виникнення їх фонологічних систем (після знику «слабких» ъ, ь: дифтонгізація – па пн.-сх., звуження на пд.-зх. *о, *е в нових закритих складах; вплив наголосу на вимову голосних; зміни в системі приголосних (11/12 – 15 вв.). Пересуви в слівному наголосі. Зміни в системі відміни іменників, прикметників, займенників, дієслів (їх часів та аспектів). Зміни в синтаксі (зник двоїни, зник безприйменникових відмінків, усування «подвійних відмінків» у реченні, розвиток систем гіпотактичних сполучників). Наплив етранжизмів у лексиці й їх стилістичний розподіл. Виниклі фонетично-граматичні, синтаксичні, лексичні й словотвірні особливості.

Періодизація історії української мови (за Ю.О. Карпенком, 1993 р.):

1. Праслов'янська мова (кінець II тис. до н. е.) [закон наростаючої звучності, зокрема поява носових голосних, складотворних *r, l*; перехідні палаталізації задньоязикових].

2. Спільна мова східних і південних слов'ян (II ст. до н. е. – IV ст. н. е.) [перехід *kw, gw > cw. zw*; спрощення *tl, dl > l*; перехід *tj, dj > tš, dž*].
3. Спільносхіднослов'янська мова (IV-X ст.) – антська мова (IV-VII ст.), давньоруська (VIII-X ст.) [повноголосся, перехід початкового *je > o*, де-назалізація носових голосних].
4. Давньоукраїнська мова (XI-XIV ст.) (занепад *ъ, ь* та його наслідки; *e > o* після шиплячих, злиття *и* та *ы*; *ѣ > i*].
5. Староукраїнська мова (XV-XVIII ст.) [завершення в більшості говорів *o, e > i* в нових закритих складах, опозиції глухих – дзвінких, твердих – м'яких приголосних як головних прикмет фонологічної системи].
6. Нова українська мова (XIX-XX ст.) [зміни орфоепічного рівня, взаємодія орфоепії та орфографії].

Періодизація історії української мови (за В.В. Німчуком, 1998 р.):

I. Праслов'янська мова з протосхіднослов'янськими діалектами в її складі (до VI-VII ст.).

II. Прасхіднослов'янська мовна єдність із протоукраїнськими діалектами (з VII-VIII до X ст.).

III. Давньоруськоукраїнська мова (XI-XIII ст.).

IV. Середньоукраїнська, або середньоукраїноруська мова (з XIV-XV до кінця XVII ст.):

а) рання середньоукраїнська мова (XIV/XV – перша половина XVI ст.);

б) пізня середньоукраїнська мова (друга половина XVI – кінець XVII ст.).

V. Новоукраїнська мова (від кінця XVIII ст.).

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ № 2

Тема: ВІДБИТТЯ У СТАРОУКРАЇНСЬКІЙ МОВІ ФОНЕТИЧНИХ ПРОЦЕСІВ СПІЛЬНОСЛОВ'ЯНСЬКОГО ПЕРІОДУ

Мета: схарактеризувати фонетичні системи праїндоевропейської та спільнослов'янської мов; з'ясувати особливості пом'якшення приголосних перед *j* та I-III палаталізації; навчитися визначати фонетичні явища.

План

1. Фонетична система праїндоевропейської мови.
2. Фонетична система спільнослов'янської (праслов'янської) мови.
3. Пом'якшення задньоязикових, передньоязикових і губних приголосних перед *j*.
4. Перехідні пом'якшення приголосних (I-III палаталізації).

Попередня підготовка

I. Опрацювати літературу:

а) основну:

- Брус М.П. Історична граматики української мови: навчально-методичний посібник : у 3 частинах. Частина перша. Теоретичний матеріал. Тематичні таблиці. Івано-Франківськ : ПП Голіней О.М., 2016. 184 с. URL: <https://cutt.ly/9XL6PD1>.
- Зинякова А., Пономаренко С. Історія української мови: Загальні питання історії української мови. Історична фонетика: навчальний посібник. Миколаїв: Вид-во ЧНУ ім. Петра Могили, 2017. 188 с. URL: <https://dspace.chmnu.edu.ua/jspui/bitstream/pdf>.
- Крижанівська О.І. Історія української мови: Історична фонетика. Історична граматики: навч. посіб. Київ: ВЦ «Академія», 2010. С. 28-45.
- Зинякова А., Пономаренко С. Історія української мови: Загальні питання історії української мови. Історична фонетика: навчальний посібник. Миколаїв: Вид-во ЧНУ ім. Петра Могили, 2017. 188 с. URL: <https://dspace.chmnu.edu.ua/jspui/bitstream/pdf>.
- Крижанівська О.І. Історія української мови: Історична фонетика. Історична граматики: навч. посіб. Київ: ВЦ «Академія», 2010. С. 5-27.

- Колоїз Ж. Історична грамати́ка української мови: практичний довідник. Кривий Ріг, 2014. 76 с.
- Леснова В.В., Найрулін А.О. Історична грамати́ка української мови : навчальний посібник для студентів спеціальності «Українська мова і література» денної та заочної фор навчання. Луганськ, 2012. 168 с.
- Павленко Л.П. Історична грамати́ка української мови : навчальний посібник. Луцьк: Волинський національний університет імені Лесі Українки, 2010. 208 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Pavlenko_Larysa/Istorychna_hramatyka_ukrainskoi_movy.pdf.

б) додаткову:

- Жовтобрюх М.А. та ін. Історична грамати́ка української мови. Київ: Вища школа, 1980. С. 32-47.
- Жовтобрюх М.А., Русанівський В.М., Скляренко В.Г. Історія української мови. Фонетика. Київ: Наук. думка, 1979. С. 86-123.
- Півторак Г.П. Формування і діалектна диференціація давньоруської мови. Київ, 1987.
- Прабатьківщина слов'ян. *Українська мова. Енциклопедія*. Київ: Українська енциклопедія ім. М.П. Бажана, 2000. С. 476-477.

II. Законспектувати:

- Астериск. *Українська мова. Енциклопедія*. Київ: Українська енциклопедія ім. М.П. Бажана, 2000. С. 34.
- Праслов'янська мова. *Українська мова. Енциклопедія*. Київ: Українська енциклопедія ім. М.П. Бажана, 2000. С. 479-480.
- Палаталізація. *Українська мова. Енциклопедія*. Київ: Українська енциклопедія ім. М.П. Бажана, 2000. С. 417.
- Карпенко Ю.О. Фонологічна історія українського вокалізму. *Мовознавство*. 1998. №2-3. С. 78-91.

III. Виконати вправи:

Вправа 1. Пояснити причини, внаслідок яких виникли м'які приголосні в наведених нижче словах.

Суша, сторожъ, плачу, плачу, дружу, душа, служу, мочу, пишу, ноша, конь, кошу, ловлю, ломлю, сажа, куча, круча, люблю, гоню, колышу, въплъ, роженъ, лежу, морє, межа, сѣча, рѣжу.

Вправа 2. Прокоментуйте перехід **г, к, х у ж, ч, ш** у словах: *жати, кричати*.

Вправа 3. Відтворіть праслов'янські форми поданих пар слів і поясніть чергування приголосних звуків у словах.

Мету – мести, плету – плести, веду – вести, кладу – класти, володіти – волость, відати – вість.

Вправа 4. З'ясуйте походження свистячих приголосних **з, ц, с** у поданих словах.

Юньць, чърница, стъза, польза, тързати, овъца, ловьць, мърцати, друзи, лице, дуси, тельць, берези, цвисти, сърдьце, дързати, яице, тоци, жьньць, страси, пороси, борьць, сълньце, пълци, тързи, пътица, вълци, съзьрцати, мачесѣ, снѣсѣ, звѣзда.

Вправа 5. Поясніть походження підкреслених звуків у поданих словах: кѣнязь, лице, дѣвиця, овѣця, отьць, польга.

Аудиторна робота

1. Організаційний момент. Вступне слово викладача.
2. Обговорення теоретичних питань, які передбачені планом практичного заняття.
3. Перевірка домашніх завдань.
4. Виконання вправ.

Вправа 1. Поясніть історичну природу чергувань приголосних у наведених словах.

Горошькѣ – гороси, ножька – нозѣ, чии – ции, дѣлжьникѣ – дѣлзи, вълчѣ – вълци, душа – дусѣ, лѣжа – лѣзѣ, пастуше – пастуси, можєши – помози, пророчѣ – пророци, печєши – пѣци, друже – друзи, ворожѣ – ворози, мѣножьство – мѣнози, страшнь – страси, ручька – руцѣ, мѣшька – мусѣ, жежєши – жѣзи, кѣнижька – кѣнизѣ.

Вправа 2. Поясніть чергування приголосних у словах.

Друг – дружю, мокли – мочу, крихий – кришу, просити – прошу, возити – возю.

Вправа 3. Поясніть, на місці яких приголосних уживаються шиплячі приголосні в поданих словах.

Что, мажу, хочу, стеречи, колочу, пишу, сушити, прочи, возу, начьну, ночь, горожанинь, слышати, печи, дажь, лечи, хожю, дружьба, мълчати, волочи, грцльшьныи.

Вправа 4. Поясніть, на місці яких приголосних уживаються шиплячі в поданих словах.

Что, вълчи, кричати, свъча, печи, вълчьныи, дышати, мочи, ношу, мажу, дажь, гръшныи, плъшу, ночь, слышати, хочу, стеречи, чърнъ, колочу, горожанинъ, беречи, сушити, пишу, лечи, волочи, хожю, плачу, дружьба, прочи, начьну, возу, мълчати.

Вправа 5. Поясніть сучасні чергування приголосних у словах: кла-ду – класти, веду – вести, плету – плести, мету – мести.

Вправа 6. За допомогою етимологічних словників поясніть походження приголосного [л'] у словах *блюдо, блювати, плювати*. На який час припадає виникнення цього фонетичного явища?

5. Підбиття підсумків заняття.

Довідкові матеріали

Фонетична система праіндоєвропейської мови. У системі вокалізму голосних праіндоєвропейської мови пізньої доби було 30 звуків:

1) 10 коротких і довгих монофтонгів:

[ǎ], [ā], [ǒ], [ō], [ě], [ē], [ǔ], [ū], [ǐ], [ī];

2) 12 коротких і довгих дифтонгів:

[ǎi], [āi], [ǒi], [ōi], [ěi], [ēi];
[ǎu], [āu], [ǒu], [ōu], [ěu], [ēu].

3) 8 коротких і довгих складотворчих сонантів:

[ř_o], [ř̄_o], [l̄_o], [l̄̄_o], [ň_o], [ň̄_o], [m_o] (довгий), [m_o] (короткий).

Позначка *o* означає, що звук – складотворчий.

Складотворчі сонанти у праіндоєвропейській мові творилися так, як приголосні, але їм була притаманна така звучність, що й для голосних. Отже, найсуттєвішою ознакою індоєвропейських голосних було те, що вони протиставлялися не тільки за якістю, а й за часокількістю (квантитативністю) – часом, витраченим на їх вимову.

Система консонантизму праіндоевропейської мови нарахувала 28 звукових одиниць:

I. Губні: [b], [bh], [p], [ph], [w], [ɸ].

II. Язикові:

1) передньоязикові:

а) зубні: [d], [dh], [t], [th], [z], [s];

б) носові: [t], [n];

в) плавні: [r], [l];

2) середньоязикові: [j], [i];

3) задньоязикові:

а) чисті: [g], [k], [gh], [kh];

б) лабіалізовані: [gʷ], [kʷ], [gʷh], [kʷh];

в) палаталізовані: [gʰ], [kʰ].

У науковій літературі єдиного погляду на кількість приголосних поки ще немає. Деякі дослідники стверджують, що в складі праіндоевропейської мови задньоязикових палаталізованих зовсім не було. Питання про придихові приголосні теж у науці залишається дискусійним.

Індоевропейські приголосні [bh], [ph] та ін. характеризувалися особливою артикуляцією – придиховою, а [gʷh], [kʷh] – лабіально-придиховою.

Приголосні w, ɸ та j, i – співвідносилися як фонетичні варіанти, їх артикуляція була близькою; j, i – палатальні, gʰ, kʰ – варіанти g, k.

Звуковий склад праслов'янської мови. Внаслідок різних фонетичних змін, що відбувалися на спільнослов'янському ґрунті, система праіндоевропейського вокалізму та консонантизму зазнала суттєвої якісної та кількісної перебудови, а це зумовило витворення нової спільнослов'янської фонетичної системи, що відбилася пізніше в східнослов'янських діалектах.

Система вокалізму праслов'янської мови складалася з 22 звуків:

1) 10 коротких і довгих монофтонгів;

2) 12 коротких і довгих дифтонгів.

Відбулося розщеплення складотворчих сонантів на звукосполучення ї, ѡ + r, l, m, n.

Отже, короткі голосні *ї, ѱ* походять не тільки з праіндоєвропейських *ї, ѱ*, вони розвинулися також у процесі втрати складотворчих властивостей сонантів.

У складі консонантизму спільнослов'янської доби відбувалися такі зміни:

- 1) занепали придихові приголосні (жодна сучасна слов'янська мова їх не має) і будь-яких прослідків цих приголосних не зберегли, їх немає і старослов'янська мова. Отже, придихові проривні занепали ще на ранньому етапі її розвитку. Придихові засвідчують у давньоіндійській мові, на ранньому етапі розвитку вони були відомі грецький, італійській мовах. Винятковим є лише задньоязиковий придиховий [kh];
- 2) заміна: [kh] → [h] (*холод, хотіти*). На цьому найдавнішому етапі, але пізніше, приголосний [h] розвинувся із [s] у позиції після голосних *ї, і, ѱ, ѱ*, та приголосних *г, к*, наприклад:

блоха → лат. blusa;

мох → лат. muscus.

- 3) занепали лабіалізовані задньоязикові, власне перейшли $g^u \rightarrow g, k^u \rightarrow k$;
- 4) найважливіша фонетична особливість слов'янських мов – це зубні приголосні:

$g' \rightarrow z$ зерно – лат. granum;

$k' \rightarrow s$ сто – давн. інд. catam.

Звукові зміни праслов'янської доби: палаталізація приголосних у сполученні з [j]. Ще в ранньому періоді історії праслов'янської мови почали відбуватися процеси, що призвели до певних змін у структурі складу. Асимілятивний вплив [j] на попередній приголосний сприяв посиленню взаємозв'язку між звуками, що належали до одного складу, спричинив утрату автономності звукових одиниць. Коли [j] був нейтральним щодо попереднього приголосного, він звичайно, належав з ним до різних складів: *zēm – ja, *sad – ja.

Пізніше [j] артикуляційно став зближуватися з попереднім приголосним і втрачав здатність самотійно оформлювати склад: *ze – m'ja.

У цьому вчені-мовознавці вбачають початок (зародження) тенденції до відкритого складу, що пізніше переросла в загальній фонетичній закон слов'янських мов: стѣ – на, сто – лъ.

Закон відкритого складу – закон, за яким звуки в межах складу розташовувалися за висхідною звучністю (звук меншого ступеня звучності займає місце ближче до початку складу, а більшого – ближче до кінця).

Голосні найбільш звучні, тому містилися на кінці складу. Отже, всі склади внаслідок дії цього закону стали відкритими.

Другою фонетичною закономірністю є **закон складового сингармонізму** (співзвучності). Закон, за яким звуки в складі сприймалися за принципом однорідності: м'які приголосні поєднувалися з голосними передньої артикуляції, а тверді – з голосними непередньої артикуляції.

Важливу роль у перебудові спільнослов'янського консонантизму відіграв середньоязиковий [j], що виступав як іменниковий або дієслівний суфікс. У дослов'янський період він у відношенні до передніх приголосних залишався нейтральним і не впливав на їхню артикуляцію, але на спільнослов'янському ґрунті почали відбуватися процеси асиміляції в групах, що склалися з приголосного та j. Це спричинило значні зміни: появу нових консонантних артикуляцій, нових співвідношень у системі фонем спільнослов'янської мови.

Сполучення gj, kj, xj

Під впливом [j] задньоязикові приголосні, що стояли перед ним, поступово палаталізувалися (внаслідок регресивної асиміляції), а далі змінилися на шиплячі. На наступному етапі відбувалися прогресивна асиміляція шиплячими звука j і виникнення м'яких подовжених шиплячих. На останньому етапі цього процесу шиплячі втратили свою довготу й перетворилися в звуки з однофонемним значенням:

gj→g'j→ž'j→ž':→ž' (ж') друг – дружити;

kj→k'j→č'j→č':→č' (ч') мокрий – мочу;

xj→x'j→š'j→š':→š' (ш') сухий – суша.

Депалаталізація шиплячих відбулася на ґрунті окремих слов'янських мов.

Сполучення zj, sj

Під асимілятивним впливом наступного [j] попередні зубні приголосні палаталізувалися і змінювалися на шиплячі. На наступному етапі

м'які шиплячі асимілювалися наступним [j], що зумовило їхнє подовження. Пізніше ці звуки перетворилися на шиплячі звичайної довготи:

$$zj \rightarrow z'j \rightarrow \check{z}' \rightarrow \check{z}'$$
$$sj \rightarrow s'j \rightarrow \check{s}' \rightarrow \check{s}'$$

Рефлекси [zj], [sj] відомі всім сучасним слов'янським мовам, наприклад: ніж (укр.), нож (болг., рос.), nóz (пол.).

*lazj- → лажу;

*nosj- → ноша;

*nozj- → ніж.

Сполучення rj, lj, nj

Під впливом наступного [j] попередній приголосний r, l, n палаталізується, а внаслідок прогресивної асиміляції ними звука [j] зумовлено виникнення м'яких подовжених r':, l':, n':. На наступному етапі розвитку вони втратили свою довготу:

$$rj \rightarrow r'j \rightarrow r': \rightarrow r'$$
$$lj \rightarrow l'j \rightarrow l': \rightarrow l'$$
$$nj \rightarrow n'j \rightarrow n': \rightarrow n'$$

Ця зміна успадкована всіма слов'янськими мовами. У деяких позиціях відбулася депалаталізація, наприклад:

*polj- → поле;

*morj- → море;

*konj- → кінь.

Сполучення dj, tj

Звуки d, t під впливом [j] асимілювалися, палаталізувалися. Пізніше пом'якшені d', t' асимілювали [j] і подовжилися.

$$dj \rightarrow d'j \rightarrow d': \rightarrow d\check{z}' \rightarrow \check{z}'$$
$$tj \rightarrow t'j \rightarrow t': \rightarrow t\check{c}' \rightarrow \check{c}'$$

Цим і обмежувався їх однаковий розвиток у діалектах спільнослов'янської мови. Процес втрати довготи супроводжувався виділенням фрикативного компонента. У діалектах, що лягли в основу південнослов'янських та східнослов'янських мов, маємо:

d': → d'ž' → ž'

t': → t'č' → č'

*medja → межа;

*sadjā → сажа.

У тих говорах, що лягли в основу української та білоруської мов, африката d'z' збереглася, хоч непослідовно. В іменникових формах африката спростилася в [ž']: *межа, сажа*. Однак у південно-західних діалектах поширена вимова: *саджу, меджа, пряджа*.

Сполучення губних [b], [p], [w], [m] з [j]

Звук [j], асимілюючи попередній губний, зумовив його палаталізацію, а потім і сам асимілювався ним. Зауважимо, що губні менше піддавалися палаталізації, ніж інші приголосні; разом з утратою [j] став виникати вторинний палатальний елемент, подібний до [l'] (епентетичний), відомий тепер усім слов'янським мовам, хоч і в обмеженій кількості слів:

*bjudo → bl'udo → блюдо;

*l'ubj- → lubl'u → люблю;

*zemja- → zeml'a → земля.

Вторинний палатальний елемент після губного на межі морфем розвинувся в усіх слов'янських діалектах, але пізніше в західнослов'янських мовах, а також у болгарській і македонській, втратився під впливом аналогій (вирівнювання морфемного складу).

Отже, активізація [j] у фонетиці спільнослов'янської мови, процеси взаємної асиміляції приголосних з наступним [j] призвели до вагомих змін у фонологічній системі слов'янського консонантизму, а саме: з'явилися нові палаталізовані фонемі: /ž'/, /č'/, /š'/, /dž'/, /r'/, /l'/, /n'/; протиставлення приголосних фонем стало здійснюватися не лише за ознаками місця й способу творення, а й за ознакою палатальні/непалатальні: /r/ – /r'/, /l/ – /l'/, /n/ – /n'/; виникли нові чергування звуків, що згодом перетворилися на фонологічні, наслідки яких здебільшого зберегли і сучасні слов'янські мови: г/ж, к/ч, х/ш, б/бл, в/вл. Ці процеси відбилися в посиленні зв'язку між звуковими одиницями, а разом із цим вплинули і на складоподіл у межах слова.

Перехідні пом'якшення приголосних (I-III палаталізації). У слов'янських мовах розрізняють три перехідні пом'якшення задньоязикових приголосних.

I перехідне пом'якшення приголосних (перша палаталізація) – фонетичне явище в історії ранньої праслов'янської мови, перша з трьох слов'янських палаталізацій. Воно полягає у переході задньоязикових приголосних [g], [k], [x] перед голосними переднього ряду в м'які шиплячі приголосні [ž'], [č'] і [š'].

Подібно до йотової палаталізації задньоязикових приголосних [g], [k], [x] відбувалися їх зміни й перед голосними передньої сфери артикуляції. Унаслідок асимілятивного (чи акомодативного) впливу голосних переднього ряду на задньоязикові приголосні вони пересунулись у більш передню сферу артикуляції, палаталізувалися (відповідно до закону складового сингармонізму), а тоді змінилися на шиплячі звуки:

[g] → [g'] → [ž'],

[k] → [k'] → [č'],

[x] → [x'] → [š'].

Цю зміну називають **першою палаталізацією** задньоязикових. Її наслідки зберігаються в усіх слов'янських мовах: *giti – укр. *жити*, рос. *жить*, пол. *żyć*; лит. *keturì*, укр. *чотири*, блг. *четири*; *souxiti – укр. *сушити*, блг. *суша*, пол. *suszyć*.

Перша палаталізація, найімовірніше, відбувалася в кінці минулої – на початку нової ери. Оскільки задньоязикові приголосні в одній і тій самій морфемі стояли або перед голосними переднього ряду, або перед голосними заднього ряду, то внаслідок першої палаталізації виникло історичне чергування задньоязикових приголосних із шиплячими, наприклад:

друг – дружити,

рука – ручний,

сухо – сушити.

Задньоязикові приголосні зберігаються без змін перед голосними переднього ряду в словах-запозиченнях типу *херувим*, *гігант*, *кефір*, а також перед секундарним [i] в українській мові: *кіт*, *тхір*, *гірко*.

Виникло й виникає чергування *г – ж, к – ч, х – ш* за аналогією до давньої моделі також у словах, які порівняно недавно запозичила українська мова з інших мов, наприклад:

*аптека – аптечний,
музика – музичний,
метрика – метричний.*

II перехідне пом'якшення приголосних (друга палаталізація) – зміна задньоязикових приголосних [g], [k], [x] на передньоязикові зубні [dz'], [c'], [s'] перед голосними переднього ряду дифтонгічного походження. Друга палаталізація відбувалася набагато пізніше, ніж перша палаталізація, що відбулася ще до монофтонгізації дифтонгів. Цим і пояснюють різні результати пом'якшення тих самих приголосних.

Друге перехідне пом'якшення задньоязикових приголосних, тобто друга палаталізація є спільнослов'янською фонетичною зміною, яка відбувалася перед голосними переднього ряду [ě] та [ь], що розвинулися з дифтонгів [oi] та [ai]. Друга палаталізація задньоязикових викликала їх перетворення в [dz'] → [z'], [c'], [s'].

Цей фонетичний процес відбувався найчастіше в кінці слова: *друг – друзі, рука – руці, муха – мусі*, рідше – на початку кореня: *koilъ → *сѣлъ.

Друге перехідне пом'якшення задньоязикових викликало історичне чергування **г, к, х** із **з', ц', с'**, досить поширене в українській мові, наприклад:

*луг – у лузі,
невістка – невістці,
рух – у русі.*

Друга палаталізація задньоязикових датується приблизно I-II ст. н. е. Вона виникла тоді, коли окреслювалася мовна специфіка не лише східних і західних діалектів, а й окремих слов'янських мов. Російська мова як одна з мов східнослов'янської підгрупи не засвідчує всіх випадків другого перехідного пом'якшення задньоязикових, наприклад: *рука – руке, дорога – в дороге, муха – мухе*.

Близьким до другої палаталізації задньоязикових є перехід звукосполучень [gv], [kv], [xv] в [zv], [cv], [sv]. Ця зміна відбувалася у тій самій

позиції, що й друга палаталізація задньоязикових: *gvoizda → укр. діал. *звізда*, *kvoitъ – укр. *цвіт*. Ця фонетична зміна відбувалася приблизно тоді, що й друга палаталізація задньоязикових. У діалектах, які лягли в основу східнослов'янських мов, цей процес відбувається не зовсім послідовно. Зокрема, в українській мові є слова *квітка* і *цвіт*, є діалектне *цвилити* і загальнолітературне *квилити*.

ІІІ перехідне пом'якшення приголосних (третя палаталізація) полягало в зміні задньоязикових приголосних [g], [k], [x] на передньоязикові зубні після голосних переднього ряду на [ts], [z], [s].

На відміну від першої і другої палаталізацій, що є регресивними, третя була прогресивною – фонетичні зміни відбувалися після голосних звуків передньої сфери творення ([r], [k], [x] – [дз], [ц], [с]).

Третя палаталізація задньоязикових відбувалася пізніше від першої й другої та представлена меншою кількістю випадків. Третя палаталізація задньоязикових розвинулася не перед, а після голосних переднього ряду й після складотворчого [r]: *ovika → овьса, *въхакъ → въсакъ, *къпѣгъ → къпѣдзь → къпѣзь.

Очевидно, третя палаталізація відбулася в деяких українських назвах ягід: *суниця*, *чорниця*, *брусниця* (пор. рос.: *черника*, *брусника*, діал. *суника*). Є й додаткові фактори, які відіграють певну роль у третій палаталізації задньоязикових. Зокрема, палаталізація не відбулася в позиції перед наступним приголосним (*тъгла*, *віхръ*) і коли в наступному складі був [ы].

Третя палаталізація також викликала історичне чергування [r], [k], [x] – [з'], [ц'], [с'].

Деякі вчені виділяють **четверту палаталізацію** язикових (М. Флайєр. Четверта палаталізація задньоязикових приголосних в українській мові: Північноукраїнські говори. *Мовознавство*. 1992. № 1. С. 3-10).

Ідеться про зміну задньоязикових [g], [k], [x] у певній позиції, найчастіше перед [y] в [g'], [k'], [x']. Природа задньоязикових позначалася на якості голосного: [y] у вимові наближався до [i], а найчастіше зливався з ним, отже, відбувався такий фонетичний процес: [gy, ky, xy] > [g'i, k'i, x'i]. Четверта палаталізація задньоязикових охопила польську, кашубську, верхньо- й нижньолужицьку, окремі говори словацької мови, російську, білоруську та північні говори української мови: *рук'і*, *буряк'і*.

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ № 3

Тема: НАЙДАВНІШІ ЗМІНИ У ПРОТОУКРАЇНСЬКІЙ МОВІ ДОПИСЕМНОГО ПЕРІОДУ (VII-X ст.)

Мета: вивчити фонетичну систему протоукраїнської мови раннього періоду; з'ясувати умови зміни початкового **je* в *o*, носових голосних, а також **or*, **ol*, **er*, **el* в *oro*, *olo*, *ere*, *ele*; набути навичок аналізу фонетичних явищ.

План

1. Фонетична система протоукраїнської мови раннього періоду.
2. Зміна **je* в *o*.
3. Втрата назальності носовими голосними.
4. Розвиток повноголосся.
5. Рефлекси [ort], [olt].
6. Розвиток фарингального [h].

Попередня підготовка

I. Опрацювати літературу:

а) основну:

- Брус М.П. Історична граматики української мови: навчально-методичний посібник: у 3 частинах. Частина перша. Теоретичний матеріал. Тематичні таблиці. Івано-Франківськ: ПП Голіней О.М., 2016. 184 с. URL: <https://cutt.ly/9XL6PD1>.
- Зинякова А., Пономаренко С. Історія української мови: Загальні питання історії української мови. Історична фонетика: навчальний посібник. Миколаїв: Вид-во ЧНУ ім. Петра Могили, 2017. 188 с. URL: <https://dspace.chmnu.edu.ua/jspui/bitstream/pdf>.
- Крижанівська О.І. Історія української мови: Історична фонетика. Історична граматики: навч. посіб. Київ: ВЦ «Академія», 2010. С. 28-45.
- Зинякова А., Пономаренко С. Історія української мови: Загальні питання історії української мови. Історична фонетика: навчальний посібник. Миколаїв: Вид-во ЧНУ ім. Петра Могили, 2017. 188 с. URL: <https://dspace.chmnu.edu.ua/jspui/bitstream/pdf>.

- Крижанівська О.І. Історія української мови: Історична фонетика. Історична граматика: навч. посіб. Київ: ВЦ «Академія», 2010. С. 5-27.
- Колоїз Ж. Історична граматика української мови: практичний довідник. Кривий Ріг, 2014. 76 с.
- Леснова В.В., Найрулін А.О. Історична граматика української мови : навчальний посібник для студентів спеціальності «Українська мова і література» денної та заочної фор навчання. Луганськ, 2012. 168 с.
- Павленко Л.П. Історична граматика української мови : навчальний посібник. Луцьк: Волинський національний університет імені Лесі Українки, 2010. 208 с. URL: <https://shron1.chtyvo.org.ua/-Pavlenko-Larysa/Istorychna-hramatyka-ukrainskoi-movy.pdf>.

б) додаткову:

- Жовтобрюх М.А. та ін. Історична граматика української мови. Київ: Вища школа, 1980. С. 65-73.
- Жовтобрюх М.А., Русанівський В.М., Скляренко В.Г. Історія української мови. Фонетика. Київ: Наук. думка, 1979. С. 170-191.
- Історія української мови. *Українська мова. Енциклопедія*. Київ: Українська енциклопедія ім. М.П. Бажана, 2000. С. 219-222.
- Німчук В.В. Виникнення східнослов'янської писемності. *Бібліотечний вісник*. 2000. №6. С. 3-16.
- Німчук В.В. Історія дзвінких африкат і засобів їх позначення в українській мові. *Мовознавство*. 1992. №2. С. 7-14.
- Шевельов Ю. Чому общерусский язык, а не вібчоруська мова? З проблем східнослов'янської глотогонії. *Шевельов Ю. Вибрані праці: у 2 кн. Кн. I. Мовознавство / упор. Л. Масенко*. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. С. 382-411.

II. Законспектувати:

- Повноголосся. *Українська мова. Енциклопедія*. Київ: Українська енциклопедія ім. М.П. Бажана, 2000. С. 458.
- Неповноголосся. *Українська мова. Енциклопедія*. Київ: Українська енциклопедія ім. М.П. Бажана, 2000. С. 378.
- Деназалізація. *Українська мова. Енциклопедія*. Київ: Українська енциклопедія ім. М.П. Бажана, 2000. С. 125.

III. Виконати вправи.

Вправа 1. Поясніть походження звука **о** в словах:

Озеро, один, олень, осетр, Олена.

Вправа 2. За етимологічними словниками з'ясуйте відношення поданих слів до носових голосних.

Рука, п'ять, жати, дуги, почати, звук, губа, м'ясо, зять, путь.

Вправа 3. Проілюструйте етапи виникнення повноголосся. *Berza, *golva, *gorh, *bolto, *dervo, *melko.

Аудиторна робота

1. Організаційний момент. Вступне слово викладача.
2. Обговорення теоретичних питань, які передбачені планом практичного заняття.
3. Перевірка домашніх завдань.
4. Виконання вправ.

Вправа 1. До поданих слів старослов'янської мови доберіть відповідні староукраїнські слова. Вкажіть, чи в усіх випадках старослов'янські звукосполучення **-ра-, -ла-, -рѣ-, -лѣ-** між приголосними походять від спільнослов'янських груп **-ор-, -ол-, -ер-, -ел-**.

Градѣ (населений пункт), градѣ (атмосферне явище), глава, братѣ, дрѣво, млѣко, грѣхѣ, слава, срѣда, прахѣ, хладѣ, краснѣ, слабѣ, крѣпкѣ, грахѣ, стражѣ, крава.

Вправа 2. Поясніть історичні причини чергувань голосних і приголосних у наведених словах української мови.

Дзвеніти – дзвонити – дзвони – дзвякнути; звук – звучати; жнива – жну – жати – дожинати; жму – жати – вижимати; дму – дуги – видимати; початок – почну – починати; взяти – візьму – зняти – обняти – об'єм – знімати – обіймати; в'язати – вузол – мотуз –узи; тягати – тяжко – тугий – туга; лякати – лук – лука – лукавий; трясу – трусити – трус.

5. Підбиття підсумків заняття.

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ № 4

Тема: ФОНЕТИЧНІ ЗМІНИ У СТАРОУКРАЇНСЬКІЙ МОВІ РАННЬОГО ПЕРІОДУ (XI-XIII ст.)

Мета: охарактеризувати умови занепаду й вокалізації [ѣ], [ѡ], а також у сполученні з плавними сонантами [r], [l]; особливості напружених зредукованих [i], [u]; набути навичок аналізу фонетичних явищ.

План

1. Фонетична система староукраїнської мови кінця X – початку XI ст.
2. Рефлекси зредукованих [ѣ], [ѡ].
3. Зредуковані [ѣ], [ѡ] у сполученні з [r], [l]: друге повноголосся; звукосполучення *trѣt, tlѣt, trѡt, tlѡt (ру, лу)*.
4. Напружені зредуковані [i], [u].

Попередня підготовка

I. Опрацювати літературу:

а) основну:

- Брус М.П. Історична граматики української мови: навчально-методичний посібник: у 3 частинах. Частина перша. Теоретичний матеріал. Тематичні таблиці. Івано-Франківськ: ПП Голіней О.М., 2016. 184 с. URL: <https://cutt.ly/9XL6PD1>.
- Зинякова А., Пономаренко С. Історія української мови: Загальні питання історії української мови. Історична фонетика: навчальний посібник. Миколаїв: Вид-во ЧНУ ім. Петра Могили, 2017. 188 с. URL: <https://dspace.chmnu.edu.ua/jspui/bitstream/pdf>.
- Крижанівська О.І. Історія української мови: Історична фонетика. Історична граматики: навч. посіб. Київ: ВЦ «Академія», 2010. С. 28-45.
- Зинякова А., Пономаренко С. Історія української мови: Загальні питання історії української мови. Історична фонетика: навчальний посібник. Миколаїв: Вид-во ЧНУ ім. Петра Могили, 2017. 188 с. URL: <https://dspace.chmnu.edu.ua/jspui/bitstream/pdf>.
- Крижанівська О.І. Історія української мови: Історична фонетика. Історична граматики: навч. посіб. Київ: ВЦ «Академія», 2010. С. 5-27.

- Колоїз Ж. Історична грамати́ка української мови: практичний довідник. Кривий Ріг, 2014. 76 с.
- Лєснова В.В., Найрулін А.О. Історична грамати́ка української мови: навчальний посібник для студентів спеціальності «Українська мова і література» денної та заочної форм навчання. Луганськ, 2012. 168 с.
- Павленко Л. П. Історична грамати́ка української мови: навчальний посібник. Луцьк: Волинський національний університет імені Лесі Українки, 2010. 208 с. URL: <https://shron1.chtyvo.org.ua/Pavlenko-Larysa/Istorychna-hramatyka-ukrainskoi-movy.pdf>.

б) додаткову:

- Жовтобрюх М.А. та ін. Історична грамати́ка української мови. Київ: Вища школа, 1980. С. 65-73.
- Жовтобрюх М.А., Русанівський В.М., Скляренко В.Г. Історія української мови. Фонетика. Київ: Наук. думка, 1979. С. 170-191.
- Історія української мови. *Українська мова. Енциклопедія*. Київ: Українська енциклопедія ім. М.П. Бажана, 2000. С. 219-222.
- Шевельов Ю. Чому общерусский язык, а не вітчоруська мова? З проблем східнослов'янської глотогонії. *Шевельов Ю. Вибрані праці: у 2 кн. Кн. I. Мовознавство / упор. Л. Масенко*. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. С. 382-411.

II. Законспектувати:

- Редуковані голосні. *Українська мова. Енциклопедія*. Київ: Українська енциклопедія ім. М.П. Бажана, 2000. С. 506-507.

III. Виконати вправи:

Вправа 1. Визначте слабку і сильну позиції зредукованих **ѣ, ѥ** у поданих словах, позначивши сильну позицію знаком + (плюс), а слабку знаком – (мінус).

Кротѣкъ, пѣсъ, творѣць, вѣстати, вѣрънѣ, тѣпати, тѣпѣтъ, тѣпѣтати, сѣбѣрати, лѣстьць, страшьнѣ, пришльць, жьнѣцьмь, вѣхѣтъ, сѣзѣдати, гѣнати, правѣдъныи, правѣда, двѣрьмь, тѣкъмо, чѣто, рѣпѣтъ, лѣсть, рѣпѣтати, пѣсѣкъ, мѣстити, борѣць, вѣсь, зѣвати, пользѣнѣ, вѣнѣць, вѣнѣцьмь, мѣгла, градѣць, узѣкъ, вѣзьму, безплѣтънѣ, мѣньшьмь,

хръбътъ, пьстръ, слза, кръвъ, кръвавъ, отъць, отгънати, дьньхъ, рътъ, рѣта, вѣнъ, мѣхъ, мѣха, шьдѣ, трѣхъ, трѣми, кѣто, пѣнути, сѣтъникъ, сѣто, посѣла, посѣлъ, глѣтъка, тѣнѣкъ, глѣтати, тѣмьнѣ, тѣма, вѣдова, крѣха, тѣлѣцѣте, мѣного, грѣчьскѣ, лѣвъ, осѣлъ, столѣмь, конѣмь, холодьно, орѣлъ, орѣла, сѣпати, сѣнѣ.

Вправа 2. Визначте позицію зредукованих **ѣ, ѣ** у поданих словах. Запишіть ці слова сучасною українською мовою. Поясніть, чому зредукований голосний попереднього складу не зникає перед складом з голосним повного творення.

Тѣсть – тѣсти; дѣчи – дѣчере; чѣсть – чѣсти; тѣргѣ – тѣрговати; чѣрнѣ – чѣрна; вѣлхѣ – вѣлсви.

Вправа 3. З'ясуйте походження звукосполучень **-ри-, -ли-** у словах.

Криниця, тривога, глѣтати, клин, дривѣтня, чорнобривѣ.

Вправа 4. Визначте сильну і слабку позиції напружених **ы, и**. Запишіть відповідні слова російською та українською мовами.

Мыти – мыю; выти – выю; худыи, слѣпыи, добрыи, зѣлыи, бѣлыи; бити – бию – бию – би; сини; лити – лию; гость – гости; кость – кости; рыти – рыю – ры; шити – шию – ши.

Аудиторна робота

1. Організаційний момент. Вступне слово викладача.
2. Обговорення теоретичних питань, які передбачені планом практичного заняття.
3. Перевірка домашніх завдань.
4. Виконання вправ.

Вправа 1. Визначте слабку і сильну позиції зредукованих. З'ясуйте зміни позицій зредукованих **ѣ і ѣ** у різних формах того ж самого слова або у споріднених морфемах.

Сѣто – сѣтънѣ – сѣтънѣ, купѣць – купѣца, крѣвъ – крѣвавѣ, шѣвьѣць – шѣвьѣца, рѣпѣтъ – рѣпѣтати, отѣшьдѣ – отѣшьли, дѣнь – дѣнѣ, Пиньскѣ – Пиньска, сѣнѣ – сѣпати, правѣдьныи – правѣда, вѣсь – вѣсьє, орѣлъ – орѣла,

сльзъ – сльза, тѣчѣнѣ – тѣчна, узѣкъ – узѣка, отѣць – отѣца, тѣпѣтъ – тѣпѣтати, гривѣнѣ – гривѣна, бездѣна – бездѣнѣныи, рѣтъ – рѣта, тѣма – тѣмѣныици, пѣнѣ – пѣни, лѣжѣ – лѣгати, мѣсть – мѣстити, вѣрѣнѣ – вѣрѣныи, сѣбѣрати – сѣбирати, брѣвъ – брѣва, столѣ – столѣмѣ, лѣсть – лѣстьцѣ, дѣнѣ – дѣнѣмѣ, полѣзѣнѣ – полѣза, пѣсѣкъ – пѣсѣка, крѣха – крѣшька, пѣсѣ – пѣса.

Вправа 2. Визначте сильну і слабу позиції зредукованих **ѣ ѣ** у поданих словах староукраїнської мови.

- 1) столѣ, ножѣ, сѣнѣ, дѣнѣ, вѣсѣ, сѣто, кѣто, чѣто, правѣда, сѣтъня, рѣпѣтъ, шѣвѣцѣ, пѣсѣцѣ, правѣдѣнѣ, чѣсть, узѣкъ, сѣзѣвати, жѣдати, сѣбѣрати, лѣжѣка, подѣжѣдати, бѣчела, дѣхорѣ, тѣмѣнѣ, мѣножѣство;
- 2) тѣрговати, вѣлчица, жѣлтыи, глѣтати, сѣмѣртѣ, сльза, кѣрмити, зѣрно, дѣржати, дрѣва, крѣвавѣ.

Вправа 3. Запишіть приклади у дві колонки так, щоб у першій були слова із зредукованими **ы, и** у сильній позиції, а другій – **ы, и** у слабкій позиції. Укажіть, за якою ознакою визначається сильна позиція зредукованих **ы, и**.

Добрыи, оружиѣ, братия, крѣвию, бити – бию, гостии, шѣствиѣ, синици, гостиѣ, зѣлыи, лѣстию, мыти – мыю, житиѣ, шия, вिति – вию – вици, мѣлчаниѣ, жѣлтыи, питаниѣ, заповѣдию, учениѣ, крыти – крыю, зелиѣ, свѣтълыи, плѣтию, пиянѣство, тѣстиѣ, лити – лию, шити – шию – шии, новыи, ночью, матерю.

Вправа 4. Поясніть чому в наведених словах зредуковані перебувають у сильній позиції.

Пѣлныи, хѣлма, кѣрмити, пѣрвыи, вѣрба, вѣлна, чѣрныи, скѣрбити, жѣрти, чѣлна, мѣлва, дѣлго, гѣрло, утвѣрдити, сѣрдѣцѣ, жѣрло, зѣрно, вѣрви, мѣлчати, мѣлници, тѣрпѣти, жѣртва, вѣлка, вѣртѣти, тѣрговати, твѣрдыи.

Вправа 5. Визначте сильну і слабу позиції зредукованих **ѣ ѣ** у поданих словах староукраїнської мови: столѣ, ножѣ, сѣнѣ, дѣнѣ, вѣсѣ, сѣто, кѣто, чѣто, правѣда, сѣтъня, рѣпѣтъ, шѣвѣцѣ, пѣсѣцѣ, правѣдѣнѣ, чѣсть, узѣкъ, сѣзѣвати, жѣдати, сѣбѣрати, лѣжѣка, подѣжѣдати, бѣчела, дѣхорѣ,

тьмьнъ, тѣрговати, вѣлчица, жѣлтыи, глѣтати, сѣмьртъ, слѣза, кѣрмити, зърно, дѣржати, дрѣва, крѣвавъ.

5. Підбиття підсумків заняття.

Завдання для поточного контролю

ВАРІАНТ 1

1. Яке фонетичне явище відбулося в поданих словах: *гончар, місце, тижневий, кожний, сонце.*
2. Подані слова запишіть по-староукраїнськи. З'ясуйте на місці якого давнього голосного виступає **і** в українській мові: *хміль, ніс, сідати, стріла, ріг, сірий, вечір.*
3. Визначте позиції редукованих у словах. Запишіть ці слова сучасною українською мовою: *тьма, вдова, крѣха, мѣного, льва, осьль, столѣмь, конѣмь.*

ВАРІАНТ 2

1. Подані слова запишіть по-староукраїнськи. З'ясуйте на місці якого давнього голосного виступає **і** в українській мові: *сіль, шість, матір'ю, піч, літо, зілля, тіло.*
2. Яке фонетичне явище відбулося в поданих словах: рослина, ремісник, серце, щасливий, корисний.
3. Визначте позиції редукованих у словах. Запишіть ці слова сучасною українською мовою: *тѣсть, дѣчи, чѣсть, тѣргѣ, тѣрговати; чѣрна, вѣлхвѣ, тѣма.*

Довідкові матеріали

Історія зредукованих голосних. До системи праслов'янського вокалізму входили так звані зредуковані, або надкороткі, голосні [ъ] і [ь]. Їх фонетична якість, за загальноприйнятою в лінгвістичній науці думкою, наближалася до вимови коротких [ǫ] та [ǣ]. Походили ці звуки від праіндоевропейських коротких голосних [i] і [y]. Уточнюючи особливості фонетичної якості цих звукових одиниць, Агатангел Кримський зазначав, що їх звучання відбувалося в діапазоні від [i̯] до [e̯] для голосного переднього ряду і від [y̯] до [o̯] – для зредукованого заднього ряду.¹ Занепад

надкоротких був найвизначнішим процесом, який відбувався на історичному зламі епохи розпаду праслов'янської мови й утворення окремих слов'янських мов. Загальною причиною зникнення зредукованих із праслов'янської системи вокалізму було те, що існування надкоротких голосних порушувало тенденцію, яка діяла в праслов'янській мові, до усунення протиставлення голосних за тривалістю.

Доля зредукованих залежала від їх сильної чи слабкої позиції в слові. У слабкій позиції вони ще більше скорочувались і, зрештою, переходили в нуль звука, а в сильній позиції ці голосні дещо подовжувалися, наближаючись до [o] та [e] нормальної тривалості. Більшість лінгвістів вважають, що занепад слабких зредукованих передував у часі їх подовженню та злиттю з відповідними етимологічними [o] та [e].

Очевидно, сильними зредуковані були під наголосом: **двѣри, тѣща, сѣхнѣти, чѣсть**, перед сонантами **р і л**, за якими йшли інші приголосні: **зѣрно, гѣрбѣ, вѣлна, вѣлкѣ, шѣлкѣ**, перед складом зі слабкими зредукованими для полегшення вимови: **мѣхѣ, дѣнь, пальцѣ, домѣмѣ**.

1. Слабкою була позиція зредукованих в абсолютному кінці слова: **мѣхѣ, пѣнь, сѣнѣ, радѣсть, братѣ**, перед складом із голосним повного творення: **сѣнѣ, дѣва, правѣда, льгѣта** та перед складом із сильним зредукованим: **шѣвѣць, жѣнѣць, сѣнѣмѣ**. Правда, сучасні дослідники історичної акцентології вважають, що, можливо, наголос і не впливав на силу чи слабкість зредукованих.

Занепад зредукованих залежно від їх місця у слові проходив неоднаково в часі. Насамперед занепадали слабкі зредуковані, які стояли в коренях слів і не чергувались із сильною позицією в тій самій морфемі: **кѣто, кѣнига, дѣва**, далі занепали кінцеві зредуковані: **ротѣ, волѣ, челѣвцѣкѣ**, а в останню чергу зникли слабкі зредуковані в суфіксах і префіксах: **сѣлати** та ті, що чергувались із сильною позицією в тій самій морфемі. Процес занепаду й вокалізації зредукованих відбувався, очевидно, у тих говорах праслов'янської мови, які лягли в основу української мови в XI-XII ст., і відіграв велику роль у формуванні її фонетичних особливостей, як і звукових характеристик інших слов'янських мов. Занепад зредукованих відбувався досить послідовно відповідно до закономірнос-

ті: слабкий зредукований – зміна в нуль звука, сильний зредукований – перехід у голосні повного творення [о], [е]. Ця закономірність тільки зрідка могла порушуватися під дією мовної аналогії, як, наприклад, у словах *лева, лоба* з колишніх *льва, лъба*. Зникнення зредукованих масово засвідчують пам'ятки уже з XI ст.: *кто, много, книгамъ*. Однак цілком імовірно, що зредуковані, правда, як функціонально невизначені одиниці, що характеризувалися нефонематичною вокальністю, проіснували довше зазначеного терміну, про що свідчать їх прослідки в українських говорах, наприклад: *ст'іло, ст'ілы, ст'ілъ* та ін.

2. Крім зредукованих [ъ] та [ь] у чистому вияві, у праслов'янській мові існували ще і їхні позиційні варіанти [ы], [и]. Вони теж могли бути в сильній та слабкій позиції. Залежно від цього названі звуки й відповідно змінилися: **sinij* > укр. *синій*. У слабкій позиції вони занепали, а в сильній змінилися в *и*: *мий, рий, шия*. Така ж зміна відбулася в білоруській мові. У російській мові вони змінилися таким чином: [и] – в [о], а [і] – в [е]: *мою, шея*.

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ № 5

Тема: ФОНЕТИЧНІ ЗМІНИ У СТАРОУКРАЇНСЬКІЙ МОВІ РАННЬОГО ПЕРІОДУ (XI-XIII ст.)

Мета: визначити умови, в яких виступали слабкі і сильні редуковані, та наслідки занепаду редукованих у слабкій позиції в системі голосних; набути навичок аналізу фонетичних явищ, відбитих у староукраїнських пам'ятках.

План

1. Перебудова структури складу.
2. Вторинні (секундарні) *о, е*.
3. Вторинні вставні *о, е*.
4. Подовження давніх (етимологічних) *о, е*.
5. Розвиток приставного [i].

Попередня підготовка

I. Опрацювати літературу:

а) основну:

- Брус М.П. Історична граматики української мови: навчально-методичний посібник: у 3 частинах. Частина перша. Теоретичний матеріал. Тематичні таблиці. Івано-Франківськ: ПП Голіней О.М., 2016. 184 с. URL: <https://cutt.ly/9XL6PD1>
- Зинякова А., Пономаренко С. Історія української мови: Загальні питання історії української мови. Історична фонетика: навчальний посібник. Миколаїв: Вид-во ЧНУ ім. Петра Могили, 2017. 188 с. URL: <https://dspace.chmnu.edu.ua/jspui/bitstream/pdf>
- Крижанівська О.І. Історія української мови: Історична фонетика. Історична граматики: навч. посіб. Київ: ВЦ «Академія», 2010. С. 28-45.
- Зинякова А., Пономаренко С. Історія української мови: Загальні питання історії української мови. Історична фонетика: навчальний посібник. Миколаїв: Вид-во ЧНУ ім. Петра Могили, 2017. 188 с. URL: <https://dspace.chmnu.edu.ua/jspui/bitstream/pdf>

- Крижанівська О.І. Історія української мови: Історична фонетика. Історична граматика: навч. посіб. Київ: ВЦ «Академія», 2010. С. 5-27.
- Колоїз Ж. Історична граматика української мови: практичний довідник. Кривий Ріг, 2014. 76 с.
- Леснова В.В., Найрулін А.О. Історична граматика української мови: навчальний посібник для студентів спеціальності «Українська мова і література» денної та заочної форм навчання. Луганськ, 2012. 168 с.
- Павленко Л. П. Історична граматика української мови: навчальний посібник. Луцьк: Волинський національний університет імені Лесі Українки, 2010. 208 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/-Pavlenko_Larysa/Istorychna_hramatyka_ukrainskoi_movy.pdf.

б) додаткову:

- Безпалько О.П. та ін. Історична граматика української мови. Київ: Рад. шк., 1962. С. 132-136.
- Жовтобрюх М.А. та ін. Історична граматика української мови. Київ: Вища школа, 1980. С. 65-76.
- Жовтобрюх М.А., Русанівський В.М., Скляренко В.Г. Історія української мови. Фонетика. Київ: Наук. думка, 1979. С. 191-200.

II. Виконати вправи:

Вправа 1. Поділіть на склади слова староукраїнської мови. Зробіть висновки про будову складу в цих словах.

Днь, съдѣти, бѣчела, събърати, дѣва, кѣто, тѣгда, соромѣ, подѣшьва, скора, искати, нести, стати, свекры, грива, хромѣ, триэ, дробити, брѣвь, струмень, сестра, плиты, свои, стрыи, слово, снѣг, весна, стегно, огонь, звѣрь, дворѣ, хвала, вѣтрѣ, тѣргѣ, вѣлкѣ, пѣлкѣ, вѣрхѣ.

Вправа 2. Від поданих староукраїнських форм утворіть сучасні українські та з'ясуйте появу вставних **о, е** у цих словах.

Бобрѣ – бобра, вѣтрѣ – вѣтра, жеравль – жеравля, огонь – огни, осмь – осми, свекр свекра, узль – узла, весло – веслѣ, земля – земль, угль – угли, зърно – зърнѣ, сестра – сестрѣ, сосна – соснѣ, вѣдро – вѣдрѣ, вихрь – вихри, корабль – корабли.

Вправа 3. Українські слова запишіть староукраїнською мовою, з'ясуйте походження голосного **е**.

Село, земель, день, серце, каменя, кінець, шести, веселий, берег, весь, десять, пень, печі, море, тесть, борець, беру, праведний, плести, орел, мед, зерна, швець, брести, женцем, межа, озеро, ножем, плечем, тер, пес, пше-ниця, деревце, шелест.

Аудиторна робота

1. Організаційний момент. Вступне слово викладача.
2. Обговорення теоретичних питань, які передбачені планом практичного заняття.
3. Перевірка домашніх завдань.
4. Виконання вправ.

Вправа 1. Українські слова запишіть староукраїнською і російською мовами. Укажіть фонетично закономірні зміни у словах і дію аналогії.

Лев – лева, лід – льоду, ремінь – ременя, рот – рота, рів – рову, лоб – лоба, камінь – каменя, мох – моху.

Вправа 2. Наведені слова запишіть староукраїнською мовою. Поясніть походження голосного **о**.

Поле, горло, блоха, товстий, чорний, толк, закон, свекор, лоб, народ, брова, гордий, моху, вогонь, сон, нога, замок, пісок, повний, чого, сонце, добрий, вовк, столом, коні, овес, трьох, сльоза, небо, льон, довго, пшоно, око, полк, жовтий, один, чотири, шостий.

Вправа 3. Подані слова запишіть по-староукраїнськи. З'ясуйте на місці якого давнього голосного виступає **і** в українській мові.

Сіль, тобі, шість, матір'ю, піч, літо, зілля, тіло, сіно, тінь, камінь, сільський, осінь, діло, кінь, сніг, річ, вітер; хміль, ніс, сидати, стріла, ріг, сирій, вечір, лід. тітка, тільки, гілля, звір, хліб, грім, білий, крім, скільки, рів, діти, кір, діл, дім, мішок.

Вправа 4. До наведених слів запишіть староукраїнські відповідники. Поясніть, чому в одних словах сталися зміни у звуковому складі, а в інших – не відбулися.

Гребля – гріб, терла – тер, текла – тік, могла – міг, сікла – сік, несла – ніс, земля – земель, пекла – пік, везла – віз, вузла – вузол, журавля – журавель, корабля – корабель.

5. Підбиття підсумків заняття.

Довідкові матеріали

Перебудова структури складу після занепаду зредукованих. Занепад зредукованих у слабкій позиції та їх вокалізація в сильній – одне з найважливіших фонетичних явищ староукраїнської мови, яке зумовило перебудову фонологічних систем у всіх слов'янських мовах. Г. Півторак наголошує, що це початок самостійності української мови.

Внаслідок цього процесу відбулося багато фонетичних змін, однак значна їх кількість у різних слов'янських ареалах дала не однакові результати, що стали новими розрізнявальними особливостями окремих слов'янських мов.

Тенденція до занепаду зредукованих голосних зумовлена порушенням часокількісного співвідношення голосних. Отже, у слабкій позиції зредуковані занепадали, і навпаки – у сильній, де виникала потреба збереження звукового складу, редуковані звокалізувалися. Ці процеси взаємозумовлені й неподільні.

У південнослов'янських мовах занепали у X ст., у західно- та східнослов'янських – XI-XIII ст. Найраніше зі східнослов'янських мов зредуковані занепали у протоукраїнських говорах.

Отже, втрата зредукованих у слабкій позиції спричинила виникнення нових законів складоподілу, оскільки приголосний, який стояв перед редукованим і разом творили відкритий склад, тепер відійшов від попереднього складу і закрив його, наприклад: са-дъ – сад, къ-ни-жь-ка – книж-ка.

Вторинні (секундарні) [o], [e]. Чергування *o, e* з нулем звука – одна з найсуттєвіших змін староукраїнської мови зумовлена втратою зредукованих після вокалізації сильних *ь, ъ* почали розрізняти голосні *o, e* давні (первинні, етимологічні; успадковані зі спілнословянського періоду) і нові *o, e* (вторинні, секундарні, що розвинулись з *ь, ъ*), наприклад: *сѣнь – сон, сѣну – сну.*

Зредуковані в різних формах одного слова або у споріднених словах могли бути і в слабкій і в сильній позиції. Внаслідок цього і виникло чергування *o, e* з нулем звуку, наприклад: п(ять)ськъ – пісок, п(ять)ську – піску.

Вторинні *o, e* що чергуються з нулем звуку назв випадними.

Фонет. законам чергув. в деяких словах могла порушуватися під впливом аналогії тих же форм інших слів. У формах непрямих відмінків та *Н* в множини відбул. пересув. наголосу на 1-ий склад за аналогією до *Н* в одн. Тому зредукований не занепав, а став вимовлятися як голосний і в позиції перед складом з голосним повного творення. Дія аналогії активніше виявлялася у власних ім.

Це чергування після завершення процесу втрати редукованих перейшло до морфол. засобу словотворення і формотворення. Староукраїнські писемні пам'ятки 13-14 ст. досить часто відбив. це чергування.

Вторинні вставні [o], [e]. Чергування *o, e* з \emptyset – це одна з наступних змін староукраїнської мови, зумовлена втратою зредукованих. Після вокалізації *ь* та *ъ* почали розрізняти голосні *o* та *e* довгі, первинні або етимологічні, успадковані зі спільнослов'янського періоду і нові *o, e* вторинні, що розвинулися з *ь, ъ*.

У різних формах одного слова або у споріднених словах *ь, ъ* могли бути і слабкими і сильними. Внаслідок цього і виникло чергування *o, e* з \emptyset .

У процесі занепаду зредукованих *ь, ъ* на кінці слова після сонорних перебирали на себе звучність і якщо перед ними стояв ще будь-який приголосний виділив нові голосні *o, e*.

О розвинулося після задньоязикових і зрідка після інших приголосних, а **е** після губних і передньоязикових. Це вставні голосні, які зберегли усі східнослов'янські мови. У тих формах, у яких після сонорних стояли голосні нормальної довготи, перед сонорним секундарні голосні не виникали (журавля, сестер). У книжних словах за тих умов секундарні **o, e** відсутні. Сучасна українська мова, як і інші східнослов'янські, не знає їх і в запозичених словах.

Подовження давніх (етимологічних) [o], [e]. Давні етимологічні голосні **o, e** зазнали подовження у східнослов'янських діалектах у новому закритому складі який утворився після занепаду *йора* і *їра*. Таке подов-

ження належить до компенсації, бо втрата голосу, яка припадає на вимову зредукованих у процесі поступового скорочення останніх і їх наст за непаду передавалася на **о, е** поперед складу (*волѣ – вол, ножька – ножка*).

Початок нового подовження **о, е** збігається в часі з початком скорочення йора і їра а досягає своєї кульмінації із процесом занепаду у слабкій позиції. Секундарні або нові **о, е** не могли піддаватися впливу компенсованому подовженні тому, що вокалізація завершується коли завершується процес подовження етимологічні **о, е**.

Секундарні **о, е** в новому закритому складі й етимологічні **о, е** за тих самих умов ніколи не збігалися в часі. Тоді коли розвивалися секундарні **о, е** з їра і йора етимологічні **о, е** були вже подовженні. Подовження **е** в новому закритому складі написаним літери ять на **е** у позиції перед пом'якшеним приголосним за яким занепав зредукований **ь**. Це так званий новий ять(кам(ять)нь, рем(ять)нь). У процесі перед складом коли занепав йор супроводжуються лабіалізацією внаслідок регресивної асиміляції тобто зміною голосний **о** короткий (*женѣка – жонка*).

Компенсаційне подовження перед зредукованим найяскравіше виявилось в українській мові і частково у суспільстві з нею слов'янських мовах. Процес подовження етимологічних **о, е** перед зредукованим голосним в слабкій позиції найраніше почався ймовірно в галицько-волинському мовному ареалі де почали зникати слабкі зредуковані

Розвиток приставного [і]. Приставний **[і]** розвивався в пд-зх діалектах перед сонорними приголосними (крім [н]) на початку слова, якщо після них стояв зредукований **[ь], [ѣ]** у слабкій позиції: *рѣ-жа* → *р-жа* → *іржа*. Часокількісне скорочення **[ь], [ѣ]** відобразилося на якості сонорного, який посилив своє звучання. Із часом за рахунок цього звучання виокремився приставний **[і]**.

Це явище зрідка засвідчують давньокиївські пам'ятки. Деякі слова з приставним **[і]** набули нормативного статусу: *імла, іржа*; інші – в діалектах: *імховий, Іржищів*.

Інша природа і в прийменнику **исъ** (тут **[і]** виник за аналогією до **изъ**, де **[і]** – етимологічний), у дієслові *ішов* **[і]** теж з'явився аналогічно: у дієслові *іти* **[і]** – праслов'янський. Перед сонорними **р, л, м** внаслідок зникнення

після них редукованих у слабкій позиції і утрати їх складотворчості виник приставний **[i]**: *рѣжа* → *ржа* → *іржа*, *мѣгла* → *мгла* → *імла*.

Подовження приголосних – характерна риса української мови – є наслідком асиміляції **[й]** м'якими приголосними. Це явище теж пов'язане із занепадом редукованих: *житьь*~ → *жити*~ (*житийе*) → *жит'їе* → *жит'т'е* → *жит'т'а* → *життя*. У письмових пам'ятках асиміляція **[й]** м'якими приголосними засвідчується в поодиноких словах.

Дифтонг **[ie] (h)**, що був властивий давньоруській мові, в період формування мови українського народу змінився на звук **[i]**: *лѣсъ* – ліс, *лѣто* – літа, *дѣдъ* – дід. Цей голосний **[i]** в українській мові не чергується з іншими звуками. В російській і білоруській мовах йому відповідає звук **[e]**, який не змінюється в **[o]** (не лабіалізується): *рос. лес, лето, дед*; *блр. лес, лета, дед*

Відмінність рефлексії колишнього *h* в сучасних східнослов'янських мовах зумовлена неоднаковою вимовою його ще в діалектах давньоруської мови: в одних діалектах з більшою силою вимовлявся перший компонент дифтонга **[ie]** → дід, в інших – другий **[ie]** – дед.

Отже, український звук **[i]** має подвійне походження: Звук **[i]**, який походить з етимологічних **[o]**, **[e]**, чергується з цими звуками, при зміні слова (*віз-воза, піч-печі*), а **[i] < h** ніколи не чергується з цими звуками (*дід-діда, діду...*) Усвідомивши це, можна легко встановити староукраїнські чи давньоруські форми сучасних слів зі звуком **[i]**: *стіл* ← *столь* (*i < o*); *сім* < *семь* (*i < e*); *хліб* < *хлѣбъ* (*i < h*).

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ № 6

Тема: НАСЛІДКИ ЗАНЕПАДУ РЕДУКОВАНИХ У СИСТЕМІ ПРИГОЛОСНИХ

Мета: схарактеризувати явища спрощення, асиміляції, дисиміляції, ствердіння та пом'якшення приголосних; набути навичок аналізу фонетичних явищ, відбитих у староукраїнських пам'ятках.

План

1. Спрощення в групах приголосних.
2. Асиміляція приголосних.
3. Дисиміляція приголосних.
4. Ствердіння та пом'якшення приголосних.
5. Зміна [л] в [ў].

Попередня підготовка

І. Опрацювати літературу:

а) основну:

- Брус М.П. Історична граматика української мови: навчально-методичний посібник: у 3 частинах. Частина перша. Теоретичний матеріал. Тематичні таблиці. Івано-Франківськ: ПП Голіней О.М., 2016. 184 с. URL: <https://cutt.ly/9XL6PD1>.
- Зинякова А., Пономаренко С. Історія української мови: Загальні питання історії української мови. Історична фонетика: навчальний посібник. Миколаїв: Вид-во ЧНУ ім. Петра Могили, 2017. 188 с. URL: <https://dspace.chmnu.edu.ua/jspui/bitstream/pdf>.
- Крижанівська О.І. Історія української мови: Історична фонетика. Історична граматика: навч. посіб. Київ: ВЦ «Академія», 2010. С. 5-27.
- Колоїз Ж. Історична граматика української мови: практичний довідник. Кривий Ріг, 2014. 76 с.
- Леснова В.В., Найрулін А.О. Історична граматика української мови: навчальний посібник для студентів спеціальності «Українська мова і література» денної та заочної форм навчання. Луганськ, 2012. 168 с.
- Павленко Л. П. Історична граматика української мови: навчальний посібник. Луцьк: Волинський національний університет імені Лесі

Українки, 2010. 208 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/-Pavlenko_Larysa/Istorychna_hramatyka_ukrainskoi_movy.pdf.

б) додаткову:

- Брус М.П. Історична граматики української мови. Частина друга. Практичний матеріал. Термінологічний словник. Тестові завдання: Навчально-методичний посібник. Івано-Франківськ: ПП Голіней О.М., 2016. 92 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Brus_Mariia/Istorychna_hramatyka_ukrainskoi_movy_Chastyna_2_Praktychnyi_material_Terminolohichniy_slovyk_Testov.pdf.
- Брус М.П. Історична граматики української мови. Частина третя 3. Хрестоматійні матеріали: у 3 част.: навчально-методичний посібник. Івано-Франківськ: ПП Голіней О.М., 2016. 92 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Brus_Mariia/Istorychna_hramatyka_ukrainskoi_movy_Chastyna_3_Khrestomatiini_materialy.pdf.
- Етимологічний словник української мови: в 7 томах. Київ: Наукова думка, 2012. Т. 6. 568 с. URL: <http://history.org.ua/LiberUA/978-966-00-0197-8/978-966-00-0197-8.pdf>.
- Жовтобрюх М.А. та ін. Історична граматики української мови. Київ: Вища школа, 1980. 319 с.
- Історія української мови. Українська мова. Енциклопедія. Київ: Українська енциклопедія ім. М.П. Бажана, 2000. С. 219-222.
- Наєнко Г.М., Суховій О.О. Історія української мови: практикум з фонетики й фонології: навч. посібник. 2-е вид., зі змінами й доповненнями. Київ: ВПЦ «Київський університет», 2017. 336 с.

II. Законспектувати:

- Спрощення у групах приголосних. *Українська мова. Енциклопедія*. Київ: Українська енциклопедія ім. М.П. Бажана, 2000. С. 590.
- Дисиміляція. *Українська мова. Енциклопедія*. Київ: Українська енциклопедія ім. М.П. Бажана, 2000. С. 131-132.

III. Виконати вправи:

Вправа 1. Подані слова запишіть по-стаоукраїнськи. З'ясуйте, з яким фонетичним процесом пов'язані зміни у системі приголосних.

Правда, голуб, сім, столом, конем, рівний, б'ю, з усіма, любов, приголуб, насип, степ, кров, вісім.

Вправа 2. Подані слова запишіть по-українськи. Поясніть, чому зміна л на в відбувається не в усіх українських словах. З'ясуйте, у яких словах зміна л на в є закономірним фонетичним явищем, а в яких випадках є наслідком морфологічної аналогії.

Вълък, тълък, возилъ, жълтыи, ходилъ, чълън, писалъ, мълчати, дълго, мълва, игълъка, шълкъ, пълныи, орълъ, зналъ, вълна, столъ, носилъ, дълбати, бѣлъка, пълкъ.

Вправа 3. Наведені нижче слова запишіть по-староукраїнськи. З'ясуйте, які фонетичні явища відбулися у звуковому складі українських слів, поясніть причини цих змін.

Гончар, місце, тижневий, кожний, рослина, ремісник, серце, щасливий, сонце, улесливий, корисний, чесний, хруснути, слати, блиснути, масло, скло, пізно, персня, усний.

Вправа 4. Відтворіть староукраїнські форми до поданих нижче українських слів. Поясніть, які фонетичні зміни відбулися в них у процесі формування української мови.

Ілля, рілля, народження, піддашья, каміння, стаття, зілля, знання, весілля, коріння, суддя, обличчя, плавання, рипіння, завдання, поняття, привілля, Забужжя, Запоріжжя, ніччю, сіллю, тінню, осінню, міццю, річчю, сталлю, сіножаттю, челяддю, лю, молодістю, радістю, в'ю, б'ю, кров'ю, любов'ю, матір'ю.

Аудиторна робота

1. Організаційний момент. Вступне слово викладача.
2. Обговорення теоретичних питань, які передбачені планом практичного заняття.
3. Перевірка домашніх завдань.
4. Виконання вправ.

Вправа 1. Поміркуйте, чому немає зміни [л] на [ў] у словах *сопілка, горілка, голка*.

Вправа 2. Запишіть по-українськи наведені слова староукраїнської мови. Прокоментуйте фонетичні зміни, засвідчені у них, і причини цих змін.

Ледъ, медъ, окъно, овъца, отъдати, пьшено, остры, четыри, онъ, метъла, льнъ, мѣрочьникъ, бльскъ, тьрнъ, къто, съчастьк, лѣба, кго, мѣлва, дрѣжати, стькло, пекль, дѣхорь, дрѣва, бѣчела, свѣтьло, мѣгла, ручьникъ, глѣтати, знаѣми, орѣхъ, камень, веселик

5. Підбиття підсумків заняття.

Довідкові матеріали

Наслідки занепаду зредукованих. Жоден із фонетичних процесів праслов'янської чи окремих слов'янських мов не був таким масштабним і не викликав таких наслідків, як занепад зредукованих. Зникнення зредукованих справедливо називають найважливішим фонетичним процесом у східнослов'янських говорах, як і в усіх інших слов'янських мовах, поворотним етапом їхнього розвитку. "Занепад зредукованих [ъ] та [ь] і формування фонетичних наслідків цього процесу, – як слушно наголошує Г. Півторак, – в південних руських діалектах можна вважати початком самостійної історії української мови".

1. Вплив цього процесу виявився на різних мовних рівнях, особливо на фонетичному. Занепад зредукованих та викликані ним зміни були паралельними й узаємопов'язаними, і розривати їх, розглядаючи як послідовні в часі процеси, нема підстав.

Занепад зредукованих припинив дію праслов'янських законів, які регламентували організацію складу: закону складового сингармонізму й закону відкритого складу. У межах складу стало можливим поєднання звуків різної сфери артикуляції, утворилася велика кількість новозакритих складів: *книжка, правда, праведник*. У галузі морфології занепад зредукованих викликав появу якісно нових морфем, які склалися тільки з однієї фонемі: *сум-н-о, с-кинути*, а також спричинив появу нульової флексії, що стала показником певних морфологічних форм, зокрема називного відмінка однини: *брат, ден'*.

Найповніше занепад зредукованих відбився у фонетичній системі. Так, у системі вокалізму занепад зредукованих викликав низку змін.

Чергування [o] та [e] з нулем звука. Як відомо, в українській мові існують [o] та [e] давні, або етимологічні, й [o] та [e] нові, або секундарні. Нові [o] й [e] виникли із колишніх зредукованих, що стояли в сильній позиції. У слабкій позиції у відповідних морфемах зредуковані зникли взагалі. Це й спричинило чергування нових [o] й [e] з нулем звука: *сон-сну, пісок-піску, сто-сотня*. Таке чергування інколи може порушуватися під впливом аналогії. Наприклад, *Луцьк-Луцька* з давніших форм *Л҃чьскъ-Л҃чьска*.

Нові [o] та [e], які чергуються з нулем звука, називаються випадними. Окрім випадних, існують ще й вставні [o] та [e].

Зміна звукосполучень [dl], [tl]. До пізніх фонетичних рис праслов'янської мови належить зміна в групах приголосних [dl], [tl] у середині слова. Ці звукосполучення в діалектах спільнослов'янської мови, які лягли в основу формування східної й південної груп слов'янських мов, зазнали спрощення через утрату проривного елемента [d], [t]. Цю зміну відбивають усі мови південно- й східнослов'янської підгруп: *mydlo, *sadlo, *vedla – укр. *мило, сало, вела*; рос. *мыло, сало, вела*; блр. *мыла, сала*.

У західнослов'янських мовах таке спрощення не відбулося: пол. *mydło, radło, wiodła*.

Цей фонетичний процес проходив, очевидно, не пізніше VI ст. н.е., оскільки вірменський рукопис VII ст. “Опис хозарської трапези” містить давнє запозичення зі східнослов'янської мови *сало*, записане без проривного приголосного.

Українська мова знає багато слів, у яких уживаються сполучення приголосних [dl], [tl], але вони пізнішого походження, оскільки виникли після занепаду зредукованих (*сідло, світло*) або прийшли зі словами-запозиченнями (*тло, титло*), коли процес спрощення в групах [dl], [tl] уже не діяв.

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ № 7

Тема: ЗВУКОВІ ЗМІНИ У СТАРОУКРАЇНСЬКІЙ МОВІ ПИСЕМНОЇ ДОБИ

Мета: набути навичок аналізу фонетичних явищ, відбитих у староукраїнських писемних пам'ятках, історичного коментування звукових процесів у сучасній українській мові.

План

Перехід [e] в [o].

Історія звука ѣ.

Історія етимологічних [i] та [ы]. Зміна *гы, кы, хы* в *ги, ки, хи*.

Депалаталізація приголосних перед *е*.

Попередня підготовка

І. Опрацювати літературу:

а) основну:

- Брус М.П. Історична граматика української мови: навчально-методичний посібник: у 3 частинах. Частина перша. Теоретичний матеріал. Тематичні таблиці. Івано-Франківськ: ПП Голіней О.М., 2016. 184 с. URL: <https://cutt.ly/9XL6PD1>.
- Зинякова А., Пономаренко С. Історія української мови: Загальні питання історії української мови. Історична фонетика: навчальний посібник. Миколаїв: Вид-во ЧНУ ім. Петра Могили, 2017. 188 с. URL: <https://dspace.chmnu.edu.ua/jspui/bitstream/pdf>.
- Крижанівська О.І. Історія української мови: Історична фонетика. Історична граматика: навч. посіб. Київ: ВЦ «Академія», 2010. С. 5-27.
- Колоїз Ж. Історична граматика української мови: практичний довідник. Кривий Ріг, 2014. 76 с.
- Леснова В.В., Найрулін А.О. Історична граматика української мови: навчальний посібник для студентів спеціальності «Українська мова і література» денної та заочної форм навчання. Луганськ, 2012. 168 с.
- Павленко Л. П. Історична граматика української мови: навчальний посібник. Луцьк: Волинський національний університет імені Лесі

Українки, 2010. 208 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/-Pavlenko_Larysa/Istorychna_hramatyka_ukrainskoi_movy.pdf

б) додаткову:

- Брус М.П. Історична граматики української мови. Частина друга. Практичний матеріал. Термінологічний словник. Тестові завдання: навчально-методичний посібник. Івано-Франківськ: ПП Голіней О.М., 2016. 92 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Brus_Mariia/-Istorychna_hramatyka_ukrainskoi_movy_Chastyna_2_Praktychnyi_material_Terminolohichniy_slovyk_Testov.pdf
- Брус М.П. Історична граматики української мови. Частина третя 3. Хрестоматійні матеріали: у 3 част.: навчально-методичний посібник. Івано-Франківськ: ПП Голіней О.М., 2016. 92 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Brus_Mariia/Istorychna_hramatyka_ukrainskoi_movy_Chastyna_3_Khrestomatiini_materialy.pdf
- Етимологічний словник української мови: в 7 томах. Київ: Наукова думка, 2012. Т. 6. 568 с. URL: <http://history.org.ua/LiberUA/978-966-00-0197-8/978-966-00-0197-8.pdf>
- Жовтобрюх М.А. та ін. Історична граматики української мови. Київ: Вища школа, 1980. 319 с.
- Історія української мови. Українська мова. Енциклопедія. Київ: Українська енциклопедія ім. М.П. Бажана, 2000. С. 219-222.
- Історія української мови. Хрестоматія. Київ: Либідь, 1996. С. 191-226.
- Наєнко Г.М., Суховій О.О. Історія української мови: практикум з фонетики й фонології: навч. посібник. 2-е вид., зі змінами й доповненнями. Київ: ВПЦ «Київський університет», 2017. 336 с.

II. Законспектувати:

- Ять. *Українська мова. Енциклопедія.* Київ: Українська енциклопедія ім. М.П. Бажана, 2000. С. 745-746.

III. Виконати вправи:

Вправа 1. Подані нижче слова запишіть по-староукраїнськи і поясніть історичні умови зміни **е** на **о** та збереження **е**.

Шовк, чорний, жовтий, прийшов, чоловік, його, бджола, чесний, гайок, чешеш, копійок, жонатий, женити, вечеря, вечора, жолудь, шести, йому,

шостий, чотири, четвертий, свіжості, ріжечок, вашого, пшениця, пшоно, ключем, на щоці, льону, льоту, льоду, шевцем, чого, знайомий, чому.

Вправа 2. Порівняйте сучасні українські, російські та білоруські літературні слова і визначте, які звуки виникли на місці **ц**.

Укр. сіно, ліс, хліб, білий, весні, стіна, літо.

Рос. сено, лес, хлеб, белый, весне, стена, лето.

Біл. сена, лес, хлеб, белы, весне, сцяна, лета.

Вправа 3. Поміркуйте, чому немає зміни [e] на [o] у словах *пишеш, скачеш, ложечка, копієчка, смажений, скошений.*

Аудиторна робота

1. Організаційний момент. Вступне слово викладача.
2. Обговорення теоретичних питань, які передбачені планом практичного заняття.
3. Перевірка домашніх завдань.
4. Виконання вправ.
5. Підбиття підсумків заняття.

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ № 8

Тема: ПІЗНІШІ ЗВУКОВІ ЗМІНИ У СТАРОУКРАЇНСЬКІЙ МОВІ ПИСЕМНОЇ ДОБИ

Мета: набути навичок аналізу фонетичних явищ, відбитих у староукраїнських писемних пам'ятках, історичного коментування звукових процесів у сучасній українській мові.

План

1. Перехід [o], [e] в [i].
2. Інші зміни в системі голосних: перехід [o] в [a], [e] в [a]; зближення голосних [o] і [y]; втрата початкового голосного.
3. Нові протетичні приголосні.
4. Пізніші зміни в системі приголосних: ствердіння приголосних перед [a], депалаталізація шиплячих та [p], афrikата [дз].

Попередня підготовка

І. Опрацювати літературу:

а) основну:

- Безпалько О.П. та ін. Історична граматика української мови. Київ: Рад. шк., 1962. С. 152-160, 163-166, 171-181.
- Жовтобрюх М.А. та ін. Історична граматика української мови. Київ: Вища школа, 1980. С. 92-104.
- Жовтобрюх М.А., Русанівський В.М., Скляренко В.Г. Історія української мови. Фонетика. Київ: Наук. думка, 1979. С. 273-329.
- Крижанівська О.І. Історія української мови: Історична фонетика. Історична граматика: навч. посіб. Київ: ВЦ «Академія», 2010.

б) додаткову:

- Брус М.П. Історична граматика української мови. Частина друга. Практичний матеріал. Термінологічний словник. Тестові завдання: навчально-методичний посібник. Івано-Франківськ: ПП Голіней О.М., 2016. 92 с. URL: [https://shron1.chtyvo.org.ua/Brus_Mariia/-](https://shron1.chtyvo.org.ua/Brus_Mariia/)

[Istorychna hramatyka ukrainskoi movy Chastyna 2 Praktychnyi material Terminolohichnyi slovnyk Testov.pdf.](#)

- Брус М.П. Історична грамати́ка української мови. Частина третя 3. Хрестоматійні матеріали: у 3 част.: навчально-методичний посібник. Івано-Франківськ: ПП Голіней О.М., 2016. 92 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Brus_Mariia/Istorychna_hramatyka_ukrainskoi_movy_Chastyna_3_Khrestomatiini_materialy.pdf.
- Етимологічний словник української мови: в 7 томах. Київ: Наукова думка, 2012. Т. 6. 568 с. URL: <http://history.org.ua/LiberUA/978-966-00-0197-8/978-966-00-0197-8.pdf>.
- Жовтобрюх М.А. та ін. Історична грамати́ка української мови. Київ: Вища школа, 1980. 319 с.
- Історія української мови. Українська мова. Енциклопедія. Київ: Українська енциклопедія ім. М.П. Бажана, 2000. С. 219-222.
- Історія української мови. Хрестоматія. Київ: Либідь, 1996. С. 191-226.
- Наєнко Г.М., Суховій О.О. Історія української мови: практикум з фонетики й фонології: навч. посібник. 2-е вид., зі змінами й доповненнями. Київ: ВПЦ «Київський університет», 2017. 336 с.

II. Виконати вправи:

Вправа 1. Запишіть по-українськи слова, поясніть фонетичні зміни в них.

Паробъкъ, пърхати, бодякъ, мачеха, жеравль, яблъко.

Вправа 2. З'ясуйте, чому [e] та [o] не перетворюються на [i] у закритому складі у словах.

Сон, холод, шовк, студент, сорок, колод.

Вправа 3. Доберіть до слів староукраїнські відповідники і визначте походження звука [i]:

Кінь, сім'я, осінь, ім'я, імла, борін, він, Ігор.

Вправа 4. Відтворіть староукраїнську вимову подаєх слів. Поясніть, чомутв сучасних закритих складах цих слів звуки [e] та [o] не переходять в [i].

День, швець, півень, сонечко, темний, серце, перший, берег, овес, орел, верба, гордий, мовчати, довбати, смерть.

Вправа 5. Виберіть слова, в яких [i] виступає на місці давніх голосних *o та *e: *віл, весілля, місяць, бій, ріг, не бійся, сірий, молодість, берізка, хміль, сіль, рів, кір, дім, діл, мішок, шість, віра, матір'ю, піч, піп, літо, зілля, він, тіло, сіно, домівка, тінь, діло, сніг, сніп, річ, вітер, стілець, ніс, різжок, мій, жалість, стріла, вечір, звір, хліб, кінець, грім, білий.*

Аудиторна робота

1. Організаційний момент. Вступне слово викладача.
2. Обговорення теоретичних питань, які передбачені планом практичного заняття.
3. Перевірка домашніх завдань.
4. Виконання вправ.

Вправа 1. Поясніть фонетичні процеси, які відбулися в словах.

Вогонь, вовк, вівця, насип, осінь.

Взірець: *кров* – *кровь* (занепад кінцевого ь у слабкій позиції призвів до ствердіння кінцевого губного [в']; у сучасній українській мові /в/ реалізується в позиційному варіанті [ў]).

Вправа 2. Запишіть староукраїнські відповідники до поданих слів. З'ясуйте причину збереження давніх *o, *e в одних формах та їхній перехід в [i] в інших формах.

Лежати – ліжка, женити – жінка, ночі – ніч, стола – стіл, воля – вільний, село – сільський, коня – кінь, носи – ніс, печі – піч, овець – вівця, каменя – камінь, хмелю – хміль, осені – осінь, шести – шість.

Вправа 3. Запишіть староукраїнські відповідники. Поясніть, чому відбувається перехід *o в [i] або збереження *o: *візок – візка, кінець – кінця, рівень – рівня, ніготь – нігтя, гонець – гінця, пиріжок – пиріжка, ніч – ніченька, боєць – бійця, кілок – кілка.*

5. Підбиття підсумків заняття.

Питання для самоконтролю

1. Пояснити наявність **о** після шиплячих у таких словах: *свіжої, щоці, бджолі, колючої*.
2. Пояснити відсутність переходу **е** в **о** у словах: *ложечка, книжечка, смажений, скошений, скачеш, кличеш*.
3. Пояснити, чи є різниця в походженні звука **и** таких слів: *мило (митися) – мило (милий)*.
4. У якій послідовності розвивалися рефлексії **о** та **е**?
5. Які вам відомі рефлекси звука * на східнослов'янському ґрунті?
6. Які протетичні приголосні вам відомі?
7. Перед якими голосними вони з'являлися? Чому?
8. Наведіть приклади, у яких протетичні приголосні стали літературною нормою.
9. Унаслідок чого відбулося ствердіння приголосних у давніх українських говірках?
10. Яка з форм правильна: *грати – іграти, ржати – іржати, мла – імла*?
11. Чи можна вважати шлях виникнення афrikати **дз** доведеним?
12. Що вам відомо про розвиток фарингального **h**?

Довідкові матеріали

Перехід [o], [e] в [i]. Після занепаду слабких зредукованих у новозакритих складах відбувалося компенсаційне подовження етимологічних (давніх) **[o]** та **[e]**. Цей процес, очевидно, найраніше почався в галицько-волинському мовному ареалі. Звідти він поширився й на інші південні говори.

Подовження етимологічних **[o]** та **[e]** навіть за відсутності спеціальних літер у кириличному алфавіті все ж знайшло графічне відображення в давньоруських писемних джерелах. Довгий давній звук **[ō]** в новозакритих складах міг позначатися подвоєнням літери **о** – **оо**, наприклад: *воовця, воотчину* (рідше), а частіше – літерами **у** (**ю**): *добровулно, торгүвля, прүзвищем, грошювь*. Етимологічний подовжений **[ē]** перед м'яким приголосним, після якого був утрачений слабкий зредукований переднього ряду, передавався літерою **ѣ**: *камєнь-камѣнь, корень-корѣнь*.

Російський учений О. Соболевський запропонував називати **ѣ**, що є графічним позначенням довгого [ē], «новий **ѣ**», таким чином диференціюючи цей звук і давній, праслов'янський **ѣ**. Хоч термін «новий **ѣ**» належить О.І. Соболевському, але природу цього явища розкрив О.О. Потебня. Новий **ѣ** стоїть на місці давнього звука [e] в складі, після якого звук редукований у слабкій позиції, наприклад:

печь → пѣчь → піечь (пѣчь);

шесть → шѣст' → шієст' (шѣсть);

камень → камѣн' → камієн' (камѣнь);

семь → сѣм' → сієм' (сѣмь).

Занепад слабких зредукованих та подовження етимологічних [o] й [e] в новозакритих складах, хоча й проходили як взаємозалежні процеси, відбувались, імовірно, одночасно, оскільки відривати в часі подовження голосних було б неправильним через те, що в закритому складі голосний завжди вимовляється коротше, тому подовження [o], [e] відбувалося одночасно з артикуляційним послабленням зредукованого в наступному складі. Подовжені голосні не могли довго існувати в мові, оскільки це суперечило давній, ще праслов'янських часів, тенденції до усунення протиставлення голосних за тривалістю. У різних говорах української мови вони дали різні рефлекси. У поліських говорах ці звуки змінилися в дифтонги чи різні звукові комбінації, а в галицько-волинському регіоні – у голосний [i] через певні проміжні звукові стадії:

возѣ → вѣз → вуоз → вуєз → вуиз → вуіз → віз,

печь → пѣч → пієч → піч.

Отже, із зникненням редукованих зв'язане подовження давніх o, e (етимологічних) у складах перед слабкими **ѣ**, **ь** і перехід їх у звук [i] в новому закритому складі.

Секундарний (новий) [i], що розвинувся через ряд дифтонгів після занепаду редукованих у новоутвореному закритому складі з етимологічних [o], [e], становить одну з найважливіших фонетичних рис сучасної української мови. Якщо в дальшому складі не було редукованого, [o], [e] на [i] не змінилися. Цим зумовлене чергування в сучасній українській

мові – чергування [o], [e] з [i] в закритому складі, наприклад: сніп – снопи, село – сіл, несла – ніс.

Інші зміни в системі голосних. У системі голосних відбувалися інші не пов'язані із занепадом зредукованих зміни:

а) зміна [o]→[a]: *богатый*→*багатий*, *гараздъ*→*гаразд*;

б) зміна [e]→[a]: *жельзо*→*залізо*;

в) зміна [o]→[y]: *жоравль*→*журавель*, *паробъкъ*→*парубок*, *порхати*→*пурхати*, *вішовати*→*вішувати*;

г) зміна [a]→[e], [a]→[и] після м'яких приголосних в південно-західних говорах: *взяв*→*вз'ев*, *жаба*→*ж'еба*, *дівча*→*дівч'е*; *час*→*ч'ис*, *шапка*→*ш'ипка*;

г) втрата початкового голосного [i], [a], [o] та звукосполюки [йе]: (*имати*→*мати*, *исповѣдь*→*сповідь*, *игра*→*гра*, *Исидоръ*→*Сидір*, *Опанас*→*Панас*, *Єкатерина*→*Катерина*);

д) перетворення голосного [i] в приголосний [й] на початку слова (*Иааковъ*→*Яків*, *Иосифъ*→*Йосип*);

е) стягування двох голосних в один: *Авраамъ*→*Аврам*, *Гавриилъ*→*Гаврило*.

Зміна [o] в [a]. У сучасній українській мові є невелика група слів, у яких етимологічний [o] змінився в [a]: *багато*, *гаразд*, *гарячий*, *кажан*, *калачики*, *калатати*, *каламутний*, *хазяїн*, *халява*, *чабан* та ін. Це явище досить повно відбивають ще давньоукраїнські пам'ятки: *багатыство*, *багатый*, *гаразд*, *гарачий*. Зміну ненаголошеного етимологічного [o] в [a] перед складом з наголошеним [a] вчені пояснювали регресивною асиміляцією: *богато* → *багато*, *холява* → *халява*. Однак за тих самих умов у ряді слів така зміна не відбулася: *комар*, *лопата*, *собака*, *отава*. Багатьом південно-західним говорам, які не межують із російськими та білоруськими, зміна ненаголошеного [o] в [a] перед складом із наголошеним [a] не відома: *богатий*, *богати*, *богач*, *гаразд*, *горячий*, *горячка*, *кожан*, *колач*. Однак і припущення про вплив «акаючих» південноросійських та білоруських говорів на перехід [o] в [a] в українській мові остаточно не розв'язує цього питання, оскільки в тій самій позиції окремі слова зберігають [o], хоча вони ні з історичного, ні з семантичного погляду не відрізняються від тих, у яких його перехід в [a] відбувся. Такий вплив, певно,

був обмежений не тільки територіальними, а й іншими, досі ще не з'ясованими умовами.

Зміна [e] в [a]. Явище зміни [e] в [a] викликано різними причинами. Така зміна, тобто зниження артикуляції [e] й просунення її в глибину до [a], могла зумовлюватися впливом плавних приголосних [p] і [л], що стояли після [e], як у словах *барліг (бърлогъ), залізо (жельзо), часник* (пор. рос. *берлога, железо, железа, чеснок*). У деяких словах вона могла підтримуватися впливом регресивної асиміляції, як-от: *Гарасим, Палажка* (літ. *Герасим, Пелагія*). В українській мові є група слів із секундарним [a] з [e] після початкового [й]: *ялина, Явдоха, Явтух, Ярема* та ін. Перед складом з голосним переднього ряду зміна [e] в [a] після [й] була закономірним явищем: *єлина > йалина, елица > йалиц'а* (суч. *ялиця*).

Перед складом з голосним заднього ряду звук [e] після [й] закономірно змінився в [o], а далі за аналогією до голосного [a], що виник після [й] з [e] у позиції перед складом з голосним переднього ряду, цей голосний [o] теж змінився в [a]: *Євдокимъ > Йовдоким > Явдоким*.

Староукраїнські писемні пам'ятки зміну [e] в [a] засвідчують досить часто: *Ярмоль, Ярофей, Яхимъ* та ін.

У багатьох південно-західних і частині північних говорів української мови, навпаки, звук [a] у позиції після м'яких приголосних змінився в [e], наприклад: *єрина, єгне (єгна), шєнка, десєть, узєв, чєс, жеба, рєбий* і под. У різних діалектах можливі й інші відповідники [a] після м'яких приголосних: *чїс, ігна, ч'ис, ш'ипка, р'ибий* тощо. Діалектна зміна [a] в [e] після м'яких приголосних, що характеризуються високим ступенем палаталізації, викликана просуванням у такій позиції голосного в напрямі до місця артикуляції звука [e], а далі й [и], [і].

Зближення голосних [o] і [y]. Наближення ненаголошеного [o] до [y], що пояснюється посиленням його лабіалізації, засвідчують ще окремі писемні пам'ятки південного походження протоукраїнської мови. Проте такі написання могли бути й звичайними описками. Зближення [o] з [y] частіше засвідчують староукраїнські пам'ятки, починаючи з XIV ст.: *свуєму, моугуть* та ін. Зближення голосних [o] та [y] або й заміна [o] на [e] є явищем діалектним, поширеним у багатьох південно-західних говорах української мови. У південно-східних говорах воно позиційно обмежене й

виявляється, і то дуже невиразно, лише перед складом з постійно наголошеним [y], рідше [i], наприклад: *зоузуля, тоубі*. Зближення або й збіг звука [o] з [y] викликаний пересуванням артикуляції [o] в напрям до високого підняття й посиленням його лабіалізації. Літературна мова звичайно зберігає вимову [o] або позиційно [ou]. Проте в окремих словах вживання [y] на місці [o] поширилось у всіх чи принаймні в більшості українських говорів і набуло літературної норми, як у словах *будяк* (корінь бод- колоти), *ворушити* (при ворох), *журавель* (д.-рус. жоравль), *парубок* (д.-рус. пароб'ьк'ь, північноукр. паробок), *пурхати* (корінь пьрх-, пор. рос. порхать). Така вимова раніше, певно, засвоювалася в південно-західних говорах, а звідти поширилась і в інші говори української мови. В іменнику *мачуха* (із *мачоха*, д.-рус. *мачеха*) звук [y] розвинувся за аналогією до суфікса -уха- (пор. *свекруха*).

Закріплення [y] на місці [o] в дієслівному суфіксі -ува- відбулося пізніше, вже в ХІХ ст. Пор. в І. Котляревського *годовати, розказовати*, у Т. Шевченка – *будовами, віршовати, зимовати*, але вже й *будувати, бурлакувати, гартувати, жартувати*. У прикметниковому суфіксі -уват- поширення голосного [y] зумовлювалося фонетичними причинами, властивими насамперед південно-західним говорам, одночасно підтримувалося й впливом дієслівного суфікса -ува-: *виноватий > винуватий, хитроватий > хитруватий*; пор. дієслова *винуватити, хитрувати, винувачу, хитрую*.

Втрата початкового голосного. Після занепаду у слабкій позиції зредукованих [ъ] і [ь] кількість складів у слові скоротилася. В українській мові скорочення кількості складів у слові можливе також і за рахунок втрати початкового ненаголошеного звука [i], [o], [a], [йе], наприклад: *мати* (д.-рус. *имати*), *грати, Гнат* (пор. рос. *играть, Игнатий*), проте *Іван, Ірина, Анатолій, Олександр* тощо, хоч у розмовній мові трапляється і *Лександр, сторія* («історія») і т. ін.

В іменнику *ім'я* початковий [i] зберігся, очевидно, за аналогією до наголошеного [i]: *імені, іменем*. Його втраті, можливо, перешкоджала і фонемна структура слова, як і в дієслові *іти*.

Староукраїнські пам'ятки явище втрати початкового ненаголошеного голосного засвідчують досить часто: *маю* (Є. Нег., 41), *сповцудь* (Бер. Лекс, 1627, 49), *граю* (там само).

Нові протетичні приголосні. Давньою зміною приголосних, не пов'язаною із занепадом зредукованих, була поява протетичних та епентетичних приголосних.

Українська мова успадкувала від праслов'янської протетичні приголосні [в], [й], що виникли ще на спільнослов'янському мовному ґрунті: *видра, вим'я, яблуко [йяблуко], ягня [йагн'а], юний [йуний]*. Крім того, в ній розвинулися й нові протетичні приголосні [в], [г], [й], що служили засобом уникнення міжслівного збігу голосних.

Протетичні [в], [г], [й] з'явилися на початку слів:

- [в] перед [у] (*вухо* ← *оухо*), [о] (*вона* ← *она*), [і ← о] (*він* ← *онъ*);
- [г] перед [а] (*Ганна* ← *Анна*), [о] (*гострий* ← *острый*);
- [й] в окремих словах: *йулиця, йасокор*.

Проте слова іншомовного походження, крім окремих, давно запозичених, перед [а], а також більшість слів перед [о] протетичного приголосного не мають: *агонія, альфа, агітатор, озеро, обід, орати*. Без протетичного вживаються слова з початковим [е], [і]: *етика, екзамен, іти, історія*.

Не виявляє активності в українській мові протетичний [й], він засвоївся лише в окремих словах у північному наріччі: *йулиця, йасокор, йіволга, йіскра*.

Українські діалекти щодо поширення протетичних не однорідні. Не поширена протеза, крім окремих слів, у південно-східних говорах; майже не відома вона лемківським говорам, але дуже поширена в більшості інших південно-західних говорів, зокрема наддністрянських, волинських, подільських, а також у західнополіських північної діалектної зони (*вора-ти, горати, гобід, гогірок, гаптека, гінспектор* тощо).

Епентетичні [в], [й] виникли в середині слів для усунення збігу голосних, наприклад: *тиунъ* → *тивун*, *паукъ* → *павук*, *диаконъ* → *диякон*, *диаволь* → *диявол*.

Пізніші зміни в системі приголосних. До історично пізніших змін у системі приголосних належать:

а) депалаталізація:

- шиплячих: *печ'ь* → *піч*, *ж'ена* → *жона*, *ч'есат'і* → *чесати*, *ш'ім'і* → *шити* (крім пом'якшених перед [і] та подовжених, що виникли внаслідок асиміляції звука [й]: *нож'і, ноч'і, ш'ість; збіж':а, облич':а, розкіш':у*);

- [р´]: *горько*→*гірко*, *вьрхъ* [в'р'хъ]→*верх*, *бур"*→*бура* і *бурйа*, *борютьс"*→*боруться*;
- [ц´]: *отьць*→*отець*, *старьць*→*старець*, *винницю*→*винницю*, *злочиньцю*→*злочинцю*;
- губних перед голосними заднього ряду (*любйать*, *робйать*, *любйу*, *робйу*) в наддністрянських, надсянських, середньополіських говорах;

б) палаталізація:

- пом'якшених передньоязикових унаслідок занепаду [ь]: *челд'ь*→*челяд'*, *т'ьст'ь*→*тест'*, *д'ьн'ь*→*ден'*, *сол'ь*→*сіл'*;
- пом'якшених передньоязикових та [р´] перед [і←ѣ]: *д'ід*←*д'ьдъ*, *т'іло*←*т'ьло*, *ноз'і*←*ноз'ь*, *ус'іх*←*в'ьс'ьхъ*, *л'іто*←*л'ьто*, *мен'і*←*м'ьн'ь*, *гр'іх*←*гр'ьхъ*;
- пом'якшених передньоязикових перед [а←є]: *дес'ать*←*дес'ть* (←**desęть*), *кол'ада*←*кол'да* (←**kalęda*), *сид'ать*←*сид'ть* (←**sidęть*);

в) перетворення м'яких в інші м'які:

- [й] → [н´] після носових у різних говорах: *м'ясо*, *пам'нять*, *м'няч*;
- [н´], [д´] → [ї] в бойківських говорах: *дівойка*, *нічейка*, *одинайцять*, *двайцять*;
- [д´], [т´] → [г´], [к´] у південно-західних говорах: *д'івка*→*г'івка*, *д'ля*→*г'ля*, *т'істо*→*к'істо*, *дев'ять*→*девік'*;

г) поява нових африкат:

- [ʒ] у дієслівних формах 1 ос. одн. і похідних словах: *ходжу*, *ходжений*, *сходження*, *саджу* – *саджанець*;
- [з] унаслідок дисиміляції початкового кореневого [з] і прийменника **з**: *з звоном* → *з дзвоном*, *з зеркала*→*з дзеркала*;
- [з] у звуконаслідувальних словах: *дзижчати*, *дзенькати*;
- [г], [з], [ʒ] в іншомовних словах: *ганок*, *джерпер*.

Спільнослов'янська африката [ʒ], що розвинулася з [g] на спільнослов'янському мовному ґрунті, ще в ранній період, втратила проривний компонент і змінилась у [z]: **nodze*→*noze*. Проте в українській мові виник новий звук [ʒ], хоча вживається він у небагатьох словах. Розвинувся він

на місці початкового [з], імовірно, внаслідок дисиміляції його з прийменниковим [з]: з *звоном*→з *дзвоном*, з *зеркалом*→з *дзеркалом*. У деяких словах приголосний [ʒ] звуконаслідувального походження (*дзижчати*, *дзюрчати*, *дзеленькати*); зрідка він вживається і в словах іншомовного походження: *дзбан* (польськ.). Африкату [ʒ] писемні пам'ятки староукраїнської мови засвідчують досить часто.

Завдання для поточного контролю

1. Назвіть складові закони, які діяли у середньопраслов'янський період.
2. Поясніть, що відбулося з праслов'янськими звуками [u], [ы] в українській мові.
3. Укажіть, що спричинило виникнення шиплячих у словах *суша*, *січу*, *можу*.
4. Яке фонетичне явище відбулося в слові *страшно*?
5. Яке фонетичне явище відбулося в слові *Ольжин*?
6. Яке фонетичне явище відбулося в слові *вічний*?
7. Коли відбулася I палаталізація приголосних?
8. Коли відбулася II палаталізація приголосних?
9. Коли відбулася III палаталізація приголосних?
10. Як змінився приголосний **z** під впливом **й**?
11. Яке фонетичне явище відбулося в слові *палець*?
12. Яке фонетичне явище відбулося в слові *вівця*?

ІСТОРИЧНА МОРФОЛОГІЯ

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ № 9

Тема: ІСТОРІЯ ФОРМУВАННЯ ГРАМАТИЧНИХ КАТЕГОРІЙ ІМЕННИКА. ДАВНІ ОСНОВИ ІМЕННИКІВ

Мета: з'ясувати історію граматичних категорій роду і числа іменників, категорії істот і неістот; набути навичок аналізу давніх основ іменників.

План

1. Предмет і завдання історичної морфології.
2. Історія творення іменників.
3. Граматичні категорії роду і числа іменників.
4. Давні основи іменників.

Попередня підготовка

І. Опрацювати літературу:

а) основну:

- Брус М.П. Історична граматика української мови: навчально-методичний посібник: у 3 частинах. Частина перша. Теоретичний матеріал. Тематичні таблиці. Івано-Франківськ: ПП Голіней О.М., 2016. 184 с. URL: <https://cutt.ly/9XL6PD1>.
- Зинякова А., Пономаренко С. Історія української мови: Загальні питання історії української мови. Історична фонетика: навчальний посібник. Миколаїв: Вид-во ЧНУ ім. Петра Могили, 2017. 188 с. URL: <https://dspace.chmnu.edu.ua/jspui/bitstream/pdf>.
- Крижанівська О.І. Історія української мови: Історична фонетика. Історична граматика: навч. посіб. Київ: ВЦ «Академія», 2010. С. 5-27.
- Колоїз Ж. Історична граматика української мови: практичний довідник. Кривий Ріг, 2014. 76 с.

- Леснова В.В., Найрулін А.О. Історична граматики української мови: навчальний посібник для студентів спеціальності «Українська мова і література» денної та заочної форм навчання. Луганськ, 2012. 168 с.
- Павленко Л.П. Історична граматики української мови: навчальний посібник. Луцьк: Волинський національний університет імені Лесі Українки, 2010. 208 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/-Pavlenko_Larysa/Istorychna_hramatyka_ukrainskoi_movy.pdf.

б) додаткову:

- Брус М.П. Історична граматики української мови. Частина друга. Практичний матеріал. Термінологічний словник. Тестові завдання: навчально-методичний посібник. Івано-Франківськ: ПП Голіней О.М., 2016. 92 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Brus_Mariia/-Istorychna_hramatyka_ukrainskoi_movy_Chastyna_2_Praktychnyi_material_Terminolohichniy_slovnyk_Testov.pdf.
- Брус М.П. Історична граматики української мови. Частина третя 3. Хрестоматійні матеріали: у 3 част.: навчально-методичний посібник. Івано-Франківськ: ПП Голіней О.М., 2016. 92 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Brus_Mariia/Istorychna_hramatyka_ukrainskoi_movy_Chastyna_3_Khrestomatiini_materialy.pdf.
- Етимологічний словник української мови: в 7 томах. Київ: Наукова думка, 2012. Т. 6. 568 с. URL: <http://history.org.ua/LiberUA/978-966-00-0197-8/978-966-00-0197-8.pdf>.
- Жовтобрюх М.А. та ін. Історична граматики української мови. Київ: Вища школа, 1980. 319 с.
- Історія української мови. Українська мова. Енциклопедія. Київ: Українська енциклопедія ім. М.П. Бажана, 2000. С. 219-222.
- Історія української мови. Хрестоматія. Київ: Либідь, 1996. С. 191-226.
- Наєнко Г.М., Суховій О.О. Історія української мови: практикум з фонетики й фонології: навч. посібник. 2-е вид., зі змінами й доповненнями. Київ: ВПЦ «Київський університет», 2017. 336 с.

II. Виконати вправи:

Вправа 1. Визначте іменники, що стоять у формі двоїни. Порівняйте їх закінчення з флексіями цих самих іменників сучасної української мови. Укажіть, які зміни відбулися і чому.

Глѣбу же убъену бившю и повержену на брезѣ двѣма колодама («По-
вість минулих літ»). Й прѣбысть тоу дѣва дѣни (Остромирове евангеліє).
Тихома бо очима приимоуть тѣ и радость имь боудеть й веселик о
твоѣмъ обращени (Синайський патерик).

Вправа 2. Розподіліть подані іменники за давніми відмінами, а в ме-
жах кожної відміни – за родами.

Сусѣдъ, левъ, зубъ, плодъ, орълъ, Василько, Володимерько, дядько,
овьсъ, ключъ, мѣсяць, конь, раи, ирии, дѣждь, сьрдьце, лѣто, поле, житье,
знанье, слуга, уноша, зелье, дѣнь, имя, тѣмя, жеребя, осьля, камы, пламы,
дерево, око, небо, ухо, змия, мѣлния, кѣнягыни, воевода, правьда, пустыни,
домъ, чѣсть, ногъть, вѣрхъ, звѣрь, медъ, Господь, огонь, сынъ, тѣнь, ра-
дость, волъ, голубъ.

Аудиторна робота

1. Організаційний момент. Вступне слово викладача.
2. Обговорення теоретичних питань, які передбачені планом практич-
ного заняття.
3. Перевірка домашніх завдань.
4. Виконання вправ.
5. Підбиття підсумків заняття.

Довідкові матеріали

Методика визначення давніх основ іменників

1. -ѡ, -јѡ: чол. і середн. р., що закінчувалися на -ь, -ъ; середн. р., що закін-
чувалися на -о, -е, -иє.
Наприклад: конь – -јѡ, столъ – -ѡ, число – -ѡ, сьрдце – -ѡ, веселиє – -јѡ.
2. -ѣ: тільки чол. р. із закінченням ѣ: **сынъ, волъ, медъ, домъ, вѣрхъ,
поль, чинъ, санъ, даръ.**
3. -ѧ, -јѧ: жін. р. із закінченням -а, -я, -и; деякі чол. р. (староста, слоуга).
Наприклад: душа – -ѧ, колода – -ѧ, земля – -јѧ, пустыни – -јѧ.
4. -ѣ: чол. і жін. р., що закінчувалися на -ь, наприклад: дань – -ѣ, гость – -ѣ,
ночь – -ѣ. (**тъ, дь, бь, пь, вь, мъ**).
5. -н: чол. і середн. р., що закінчуються на -ь (-ень!), наприклад: *день,
олень*;

середн. р. – -я (*имя, племя*), сучасна IV відміна;

-s: середн. р., що закінчуються на -о (ес): *слово, небо, око*;

-t: середн. р., що закінчуються на -я, назви малих істот: *козьля, осьля*,
сучасна IV відміна;

-г: жін. р. *мати, дъчи* (сучасна III відміна).

б. -ъv [ū]: жін. р., що мають закінчення -ы: *хоругы, буку, любы*.

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ № 10

Тема: ТИПИ ВІДМІН ІМЕННИКІВ. ІСТОРІЯ ВІДМІНКОВИХ ЗАКІНЧЕНЬ ІМЕННИКІВ

Мета: з'ясувати витворення сучасних відмінкових закінчень іменника; набути навичок аналізу іменникових форм.

План

1. Формування іменників I відміни.
2. Витворення іменників II відміни.
3. Формування іменників III-IV відмін.
4. Історія відмінкових закінчень іменників.

Попередня підготовка

I. Опрацювати літературу:

а) основну:

- Брус М.П. Історична граматики української мови: навчально-методичний посібник: у 3 частинах. Частина перша. Теоретичний матеріал. Тематичні таблиці. Івано-Франківськ: ПП Голіней О.М., 2016. 184 с. URL: <https://cutt.ly/9XL6PD1>.
- Зинякова А., Пономаренко С. Історія української мови: Загальні питання історії української мови. Історична фонетика: навчальний посібник. Миколаїв: Вид-во ЧНУ ім. Петра Могили, 2017. 188 с. URL: <https://dSPACE.chmnu.edu.ua/jspui/bitstream/pdf>.
- Крижанівська О.І. Історія української мови: Історична фонетика. Історична граматики: навч. посіб. Київ: ВЦ «Академія», 2010. С. 5-27.
- Колоїз Ж. Історична граматики української мови: практичний довідник. Кривий Ріг, 2014. 76 с.
- Леснова В.В., Найрулін А.О. Історична граматики української мови: навчальний посібник для студентів спеціальності «Українська мова і література» денної та заочної форм навчання. Луганськ, 2012. 168 с.
- Павленко Л.П. Історична граматики української мови: навчальний посібник. Луцьк: Волинський національний університет імені Лесі Укра-

їнки, 2010. 208 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/-Pavlenko_Larysa/Istorychna_hramatyka_ukrainskoi_movy.pdf.

б) додаткову:

- Брус М.П. Історична грамати́ка української мови. Частина друга. Практичний матеріал. Термінологічний словник. Тестові завдання: навчально-методичний посібник. Івано-Франківськ: ПП Голіней О.М., 2016. 92 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Brus_Mariia/Istorychna_hramatyka_ukrainskoi_movy_Chastyna_2_Praktychnyi_material_Terminolohichniy_slovnyk_Testov.pdf.
- Брус М.П. Історична грамати́ка української мови. Частина третя 3. Хрестоматійні матеріали: у 3 част.: навчально-методичний посібник. Івано-Франківськ: ПП Голіней О.М., 2016. 92 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Brus_Mariia/Istorychna_hramatyka_ukrainskoi_movy_Chastyna_3_Khrestomatiini_materialy.pdf.
- Етимологічний словник української мови: в 7 томах. Київ: Наукова думка, 2012. Т. 6. 568 с. URL: <http://history.org.ua/LiberUA/978-966-00-0197-8/978-966-00-0197-8.pdf>.
- Жовтобрюх М.А. та ін. Історична грамати́ка української мови. Київ: Вища школа, 1980. С. 32-47.
- Жовтобрюх М.А. та ін. Історична грамати́ка української мови. Київ: Вища школа, 1980. 319 с.
- Жовтобрюх М.А., Русанівський В.М., Скляренко В.Г. Історія української мови. Фонетика. Київ: Наук. думка, 1979. С. 86-123.
- Історія української мови. Українська мова. Енциклопедія. Київ: Українська енциклопедія ім. М.П. Бажана, 2000. С. 219-222.
- Історія української мови. Хрестоматія. Київ: Либідь, 1996. С. 191-226.
- Наєнко Г.М., Суховій О.О. Історія української мови: практикум з фонетики й фонології: навч. посібник. 2-е вид., зі змінами й доповненнями. Київ: ВПЦ «Київський університет», 2017. 336 с.

II. Виконати вправи:

Вправа 1. До поданих іменників доберіть староукраїнські відповідники і визначте, до якої відміни сучасної української мови він належить і

який тип відмінювання мав у праслов'янській мові. Вкажіть іменники, які змінили родову належність.

Мати, церква, морква, ніч, вогонь, ведмідь, корінь, стіна, око, вухо, вовк, чоловік, син, тіло, небо, село, слово, вівця, пісня, теля, любов, межа, ім'я, кров, день, князь, край, мішок, рів, тінь, вість, вчення, круча, книга, ріка, мороз, голуб, осінь, насип, миша, озеро, ліс, дім, сіль, тополя, суть, кір, дитя, полин.

Вправа 2. Утворіть староукраїнські та сучасні українські форми родового відмінка однини і множини від поданих іменників.

Столъ, волъ, конь, голубъ, днь, небо, село, поле, продажа, капля, воля, поросля, мати.

Вправа 3. Утворіть староукраїнські форми називного відмінка однини, множини і двоїни від поданих іменників і поясніть походження їх закінчень.

Другъ, рогъ, берегъ, стадо, море, кожухъ, вълкъ, конь, сапогъ, учитель, ухо, око, пѣсць, нога, земля, путь, сторожъ, дань, свекры, днь.

Вправа 4. Утворіть староукраїнські форми кличного відмінка від поданих іменників і поясніть походження їх закінчень.

Братъ, сынъ, вълкъ, ученикъ, Днѣпръ, жена, сторожъ, конь, стрыи, земля, зять, старьць, гуся (гусь).

Питання для самоконтролю

1. Охарактеризуйте давній (праслов'янський) за походженням поділ імен на типи відмінювання за основами.
2. Поясніть залежність між колишніми кінцевими звуками основ і давньоукраїнськими відмінковими закінченнями іменників.
3. Які чинники були визначальними у процесі перебудови типів відмінювання іменників?
4. Поясніть, які зміни відбулися в граматичній категорії числа.
5. Яка історія граматичного оформлення категорії істот – неістот?
6. Поясніть походження варіантів флексій у сучасних відмінкових формах:

- а) родового відмінка однини чоловічого роду II відміни -а, -у: *брата, ставу*;
 - б) давального відмінка однини чоловічого роду II відміни -ові (-еві, -єві), -у (-б): *батькові, Києву*;
 - в) місцевого відмінка однини II відміни (-ові, -еві, -єві), -у (-ю), -і (-ї): *на синові, на краю, на краї, на сину*;
 - г) кличного відмінка (-о, -е, -у): *земле, мамо, сину*;
 - г) родового відмінка множини (-о, -ів, -ей): *літ, губів, людей*;
 - д) орудного відмінка множини (-ами, -ьми, -има): *стінами, саньми, дверима*.
7. Наведіть приклади збереження в сучасній українській мові залишків форм двоїни іменників усіх родів.
 8. Прокоментуйте наявність паралельних відмінкових закінчень у родовому та орудному відмінках: *ім'я – імені, плем'я – племені; ім'ям – іменем, плем'ям – племенем*.
 9. Які способи творення характерні для іменника давньоукраїнської мови?

Аудиторна робота

1. Організаційний момент. Вступне слово викладача.
2. Обговорення теоретичних питань, які передбачені планом практичного заняття.
3. Перевірка домашніх завдань.
4. Виконання вправ.

Вправа 1. Провідмініайте в усіх відмінках і числах староукраїнської мови іменники.

Городъ, вълкъ, конь, мечь, село, поле, медъ, волъ, вода, нога, земля, овъця, тьсть, ночь, коло, теля, дъчи, пламы, моркы, имя.

Вправа 2. Поясніть походження вживаних відмінкових закінчень орудного відмінка множини сучасної української мови.

Дверями – дверима – дверми, грошима – грішми, конями – кіньми, чоботами (чоботями) – чобітьми, крилами – крильми, колесами – колісьми.

Вправа 3. Випишіть із речень іменники і поясніть витворення їх сучасних відмінкових форм.

*Данилъ же и Василко придоста ко Кондратови, и сгадавшимъ имъ
идоша къ Калѣшю, и придоста Венру вечеръ; наутріе же свѣтающею, преи-
доша рѣку Прѣсну и поидоша къ городу... (Галицько-Волинський літопис). И
вставили есмо попа М(ихаил)а. и его дѣти. и его. щатки (Грамота 1458 р.).
Данилъ же посла Дѣмѣна ко тести своему (Іпатіївський літопис).*

Вправа 4. Запишіть іменники українською мовою, розподіліть за су-
часними типами відмінювання.

*Овьсь, ключь, мѣсяць, конь, раи, ирии, дѣждь, сьрдьце, лѣто, поле,
житье, знанье, слуга, уноша, зелье, дѣнь, имя, тѣма, жеребя, осьля, камы,
пламы, дерево, око, небо, ухо, змия, мѣлния, кѣнягыни, воевода, правьда, пу-
стыни, домъ, чьсть, ногъть, вѣрхъ, звѣрь, медь, Господь, огонь, сынъ, тѣнь,
радость, волъ, голубь.*

Вправа 5. Поясніть походження приголосного [ф] у таких словах:
*факт, фабрика, Федір, професор, фарисей, філософія, географія, офіцер,
орфографія.*

5. Підбиття підсумків заняття.

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ № 11

Тема: ІСТОРІЯ ФОРМ ОСОБОВИХ І НЕОСОБОВИХ ЗАЙМЕННИКІВ

Мета: схарактеризувати особливості формування особових і неособових займенників; набути навичок аналізу займенникових форм.

План

1. Особові та неособові займенники.
2. Історія форм особових і зворотного займенників.
3. Форми предметно-особового займенника.
4. Походження форм неособових займенників.

Попередня підготовка

І. Опрацювати літературу:

а) основну:

- Брус М.П. Історична граматики української мови: навчально-методичний посібник: у 3 частинах. Частина перша. Теоретичний матеріал. Тематичні таблиці. Івано-Франківськ: ПП Голіней О.М., 2016. 184 с. URL: <https://cutt.ly/9XL6PD1>.
- Зинякова А., Пономаренко С. Історія української мови: Загальні питання історії української мови. Історична фонетика: навчальний посібник. Миколаїв: Вид-во ЧНУ ім. Петра Могили, 2017. 188 с. URL: <https://dspace.chmnu.edu.ua/jspui/bitstream/pdf>.
- Крижанівська О.І. Історія української мови: Історична фонетика. Історична граматики: навч. посіб. Київ: ВЦ «Академія», 2010. С. 5-27.
- Колоїз Ж. Історична граматики української мови: практичний довідник. Кривий Ріг, 2014. 76 с.
- Леснова В.В., Найрулін А.О. Історична граматики української мови: навчальний посібник для студентів спеціальності «Українська мова і література» денної та заочної форм навчання. Луганськ, 2012. 168 с.
- Павленко Л.П. Історична граматики української мови: навчальний посібник. Луцьк: Волинський національний університет імені Лесі Укра-

їнки, 2010. 208 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/-Pavlenko_Larysa/Istorychna_hramatyka_ukrainskoi_movy.pdf.

б) додаткову:

- Брус М.П. Історична грамати́ка української мови. Частина друга. Практичний матеріал. Термінологічний словник. Тестові завдання: навчально-методичний посібник. Івано-Франківськ: ПП Голіней О. М., 2016. 92 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Brus_Mariia/-Istorychna_hramatyka_ukrainskoi_movy_Chastyna_2_Praktychnyi_material_Terminolohichniy_slovyk_Testov.pdf.
- Брус М.П. Історична грамати́ка української мови. Частина третя 3. Хрестоматійні матеріали: у 3 част.: навчально-методичний посібник. Івано-Франківськ: ПП Голіней О.М., 2016. 92 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Brus_Mariia/Istorychna_hramatyka_ukrainskoi_movy_Chastyna_3_Khrestomatiini_materialy.pdf.
- Етимологічний словник української мови: в 7 томах. Київ: Наукова думка, 2012. Т. 6. 568 с. URL: <http://history.org.ua/LiberUA/978-966-00-0197-8/978-966-00-0197-8.pdf>.
- Жовтобрюх М.А. та ін. Історична грамати́ка української мови. Київ: Вища школа, 1980. С. 32-47.
- Жовтобрюх М.А. та ін. Історична грамати́ка української мови. Київ: Вища школа, 1980. 319 с.
- Жовтобрюх М.А., Русанівський В.М., Скляренко В.Г. Історія української мови. Фонетика. Київ: Наук. думка, 1979. С. 86-123.
- Історія української мови. Українська мова. Енциклопедія. Київ: Українська енциклопедія ім. М.П. Бажана, 2000. С. 219-222.
- Історія української мови. Хрестоматія. Київ: Либідь, 1996. С. 191-226.
- Наєнко Г.М., Суховій О.О. Історія української мови: практикум з фонетики й фонології: навч. посібник. 2-е вид., зі змінами й доповненнями. Київ: ВПЦ «Київський університет», 2017. 336 с.
- Самійленко С.П. Нариси з історичної морфології української мови. Частина 2. Київ: Вища шк., 1970. 190 с.

II. Виконати вправи.

Вправа 1. У тексті знайти займенники, виконати історико-лінгвістичний аналіз.

1. што... і ксте просили насъ. абыхомъ васъ пустили (до лучцька тѣрговатъ) через берестие. абы вамъ не заказали (Грамоти 1341 р.). 2. абы то вѣдали вы (Грамоти 1404 р.). 4. тогда кроль господарь послалъ мне а быхъ межси ними разыхал и оуграничилъ. промежси тыми селы (Грамоти 1404 р.). 3. Толко приказали пѣхотѣ своей и арматамъ, абы дополняли того з пилностью; не бойтеса теди в(аша) м(ило)сть, браття наше шляхтне урожоная Малоросийская, Поляковъ, хоч бы найболишии били ихъ войска (Літопис Величка, XVIII ст.). 4. хто бы был причиною до вбитя тоей пчолы (Полтавські актові книги, XVII ст.).

Аудиторна робота

1. Організаційний момент. Вступне слово викладача.
2. Обговорення теоретичних питань, які передбачені планом практичного заняття.
3. Перевірка домашніх завдань.
4. Виконання вправ.
5. Підбиття підсумків заняття.

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ № 12

Тема: ПОХОДЖЕННЯ ФОРМ ПРИКМЕТНИКІВ

Мета: з'ясувати особливості коротких (нечленних) і повних (членних) прикметників, форм ступенів порівняння; набути навичок аналізу форм прикметників.

План

1. Короткі (нечленні) прикметники.
2. Повні (членні) прикметники.
3. Історія форм ступенів порівняння.

Попередня підготовка

І. Опрацювати літературу:

а) основну:

- Брус М.П. Історична граматики української мови: навчально-методичний посібник: у 3 частинах. Частина перша. Теоретичний матеріал. Тематичні таблиці. Івано-Франківськ: ПП Голіней О.М., 2016. 184 с. URL: <https://cutt.ly/9XL6PD1>.
- Зинякова А., Пономаренко С. Історія української мови: Загальні питання історії української мови. Історична фонетика: навчальний посібник. Миколаїв: Вид-во ЧНУ ім. Петра Могили, 2017. 188 с. URL: <https://dspace.chmnu.edu.ua/jspui/bitstream/pdf>.
- Крижанівська О.І. Історія української мови: Історична фонетика. Історична граматики: навч. посіб. Київ: ВЦ «Академія», 2010. С. 5-27.
- Колоїз Ж. Історична граматики української мови: практичний довідник. Кривий Ріг, 2014. 76 с.
- Леснова В.В., Найрулін А.О. Історична граматики української мови: навчальний посібник для студентів спеціальності «Українська мова і література» денної та заочної форм навчання. Луганськ, 2012. 168 с.
- Павленко Л.П. Історична граматики української мови: навчальний посібник. Луцьк: Волинський національний університет імені Лесі Українки, 2010. 208 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/-Pavlenko_Larysa/Istorychna_hramatyka_ukrainskoi_movy.pdf.

б) додаткову:

- Бевзенко С.П. Історична морфологія української мови. Ужгород, 1960. С. 185-225.
- Брус М.П. Історична граматики української мови. Частина друга. Практичний матеріал. Термінологічний словник. Тестові завдання: навчально-методичний посібник. Івано-Франківськ: ПП Голіней О. М., 2016. 92 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Brus_Mariia/-Istorychna_hramatyka_ukrainskoi_movy_Chastyna_2_Praktychnyi_material_Terminolohichniy_slovyk_Testov.pdf
- Брус М.П. Історична граматики української мови. Частина третя 3. Хрестоматійні матеріали: у 3 част.: навчально-методичний посібник. Івано-Франківськ: ПП Голіней О.М., 2016. 92 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Brus_Mariia/Istorychna_hramatyka_ukrainskoi_movy_Chastyna_3_Khrestomatiini_materialy.pdf
- Етимологічний словник української мови: в 7 томах. Київ: Наукова думка, 2012. Т. 6. 568 с. URL: <http://history.org.ua/LiberUA/978-966-00-0197-8/978-966-00-0197-8.pdf>
- Жовтобрюх М.А. та ін. Історична граматики української мови. Київ: Вища школа, 1980. С. 32-47.
- Жовтобрюх М.А. та ін. Історична граматики української мови. Київ: Вища школа, 1980. 319 с.
- Жовтобрюх М.А., Русанівський В.М., Скляренко В.Г. Історія української мови. Фонетика. Київ: Наук. думка, 1979. С. 86-123.
- Історія української мови. Українська мова. Енциклопедія. Київ: Українська енциклопедія ім. М.П. Бажана, 2000. С. 219-222.
- Історія української мови. Хрестоматія. Київ: Либідь, 1996. С. 191-226.
- Наєнко Г.М., Суховій О.О. Історія української мови: практикум з фонетики й фонології: навч. посібник. 2-е вид., зі змінами й доповненнями. Київ: ВПЦ «Київський університет», 2017. 336 с.
- Самійленко С.П. Нариси з історичної морфології української мови. Частина 2. Київ: Вища шк., 1970. 190 с.

II. Виконати вправи:

Вправа 1. Визначте форми членних і нечленних прикметників у наведених уривках із пам'яток. Поясніть утворення різних відмінкових форм членних прикметників.

1. *Добро слово ему дадите; ни на что же доброе; велика ... милость твоя; святая Богородица; отъ всякая крови плотьскыя и душевныя; и худаго смерда и убогыѣ вдовицѣ; и любовь велику створихомъ* (Повчання Володимира Мономаха). 2. *Вся земля Русьская; почто губимъ Русьскую землю; блюдемъ Рускыѣ земли* (Лаврентіївський літопис). 3. *Дображ рада* (Грамота 1388 р.). 4. *заставилъ свое село. черепыне* (Грамота 1386 р.). 5. *про лѣпшее сведоцьство и твердость памѣтне* (Грамота 1451 р.). 6. *съ нашей доброеи воли* (Грамота 1454 р.). 7. *Булава медяная, великая, роботы старосветское* (Опис канівського замка, 1552 р.).

Вправа 2. Від коротких прикметників утворіть повні форми. Один з них провідмінійте в однині, множині і двоїні чоловічого, середнього і жіночого роду. Поясніть, які фонетичні зміни відбулися в історії повних прикметників.

Добръ, добро, добра; великъ, велико, велика; синь, синє, синя; низъкъ, низько, низька.

Вправа 3. Від поданих нижче прикметників утворіть форми вищого ступеня порівняння. Поясніть зміни у системі приголосних при утворенні вищого ступеня порівняння.

Дорогъ, низъкъ, высокъ, сухъ, мьногъ, новъ, зълъ, малъ, худъ, смѣль, солодъкъ, добръ, великъ, чьстьнъ, синь.

Вправа 4. Провідмінійте дані словосполучення в однині, множині і двоїні.

Добрыи сынъ, синєе небо, сильныи дъждъ, смѣлая сестра.

Аудиторна робота

1. Організаційний момент. Вступне слово викладача.
2. Обговорення теоретичних питань, які передбачені планом практичного заняття.
3. Перевірка домашніх завдань.
4. Виконання вправ.

Вправа 1. Визначте морфемний склад прикметників.

Овьчь, дѣтскъ, деревѣнъ, кожанъ, горькъ, вълчь, львовъ, пророчъ, крѣпкъ, тяжькъ, людскъ, мирьнъ, богатъ, широкъ, достоинъ, петровъ, змевъ, чьстьнъ.

Вправа 2. Провідмініайте в однині, множині і двоїні словосполучення. Виділіть флексії.

Высокъ дом, велико дерево, мудра книга.

Вправа 3. Утворіть від коротких прикметників займенникові (повні нестягнені і повні стягнені) форми.

Новъ, ново, нова; вѣрьнъ, вѣрьна, вѣрьно; кѣрпкъ, кѣрпко, кѣрпка.

5. Підбиття підсумків заняття.

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ № 13

Тема: ІСТОРІЯ ФОРМ ЧИСЛІВНИКІВ

Мета: з'ясувати походження форм кількісних і порядкових числівників; набути навичок аналізу відмінкових форм числівників.

План

1. Історія власне кількісних числівників.
2. Дробові і збірні числівники.
3. Походження форм порядкових числівників.

Попередня підготовка

І. Опрацювати літературу:

а) основну:

- Брус М.П. Історична граматика української мови: навчально-методичний посібник: у 3 частинах. Частина перша. Теоретичний матеріал. Тематичні таблиці. Івано-Франківськ: ПП Голіней О.М., 2016. 184 с. URL: <https://cutt.ly/9XL6PD1>.
- Зинякова А., Пономаренко С. Історія української мови: Загальні питання історії української мови. Історична фонетика: навчальний посібник. Миколаїв: Вид-во ЧНУ ім. Петра Могили, 2017. 188 с. URL: <https://dspace.chmnu.edu.ua/jspui/bitstream/pdf>.
- Крижанівська О.І. Історія української мови: Історична фонетика. Історична граматика: навч. посіб. Київ: ВЦ «Академія», 2010. С. 5-27.
- Колоїз Ж. Історична граматика української мови: практичний довідник. Кривий Ріг, 2014. 76 с.
- Леснова В.В., Найрулін А.О. Історична граматика української мови: навчальний посібник для студентів спеціальності «Українська мова і література» денної та заочної форм навчання. Луганськ, 2012. 168 с.
- Павленко Л. П. Історична граматика української мови: навчальний посібник. Луцьк: Волинський національний університет імені Лесі

Українки, 2010. 208 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/-Pavlenko_Larysa/Istorychna_hramatyka_ukrainskoi_movy.pdf.

б) додаткову:

- Арполенко Г., Городенська К., Щербатюк Г. Числівник української мови. Київ, 1980.
- Бевзенко С.П. Історична морфологія української мови. Ужгород, 1960. С. 185-225.
- Брус М.П. Історична граматики української мови. Частина друга. Практичний матеріал. Термінологічний словник. Тестові завдання: Навчально-методичний посібник. Івано-Франківськ: ПП Голіней О. М., 2016. 92 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Brus_Mariia/-Istorychna_hramatyka_ukrainskoi_movy_Chastyna_2_Praktychnyi_material_Terminolohichnyi_slovnyk_Testov.pdf.
- Брус М.П. Історична граматики української мови. Частина третя 3. Хрестоматійні матеріали: у 3 част.: навчально-методичний посібник. Івано-Франківськ: ПП Голіней О.М., 2016. 92 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Brus_Mariia/Istorychna_hramatyka_ukrainskoi_movy_Chastyna_3_Khrestomatiini_materialy.pdf.
- Етимологічний словник української мови: в 7 томах. Т. 6. Київ: Наукова думка, 2012. 568 с. URL: <http://history.org.ua/LiberUA/978-966-00-0197-8/978-966-00-0197-8.pdf>.
- Жовтобрюх М.А. та ін. Історична граматики української мови. Київ: Вища школа, 1980. С. 32-47.
- Жовтобрюх М.А. та ін. Історична граматики української мови. Київ: Вища школа, 1980. 319 с.
- Жовтобрюх М.А., Русанівський В.М., Скляренко В.Г. Історія української мови. Фонетика. Київ: Наук. думка, 1979. С. 86-123.
- Історія української мови. Українська мова. Енциклопедія. Київ: Українська енциклопедія ім. М.П. Бажана, 2000. С. 219-222.
- Історія української мови. Хрестоматія. Київ: Либідь, 1996. С. 191-226.
- Наєнко Г.М., Суховій О.О. Історія української мови: практикум з фонетики й фонології: навч. посібник. 2-е вид., зі змінами й доповненнями. Київ: ВПЦ «Київський університет», 2017. 336 с.

- Самійленко С.П. Нариси з історичної морфології української мови. Частина 2. Київ: Вища шк., 1970. 190 с.

II. Виконати вправи:

Вправа 1. Від наведених українських словосполучень утворіть староукраїнські, провідмініайте їх; укажіть на зміни, що відбулися в сучасній українській мові. Поясніть причини таких змін.

Два дерева, два столи, дві дуги, два вовки, дві груші, два коня, дві мухи, два сини.

Вправа 2. Провідмініайте числівники *три, чотири* в староукраїнській і сучасній українській мовах. Зіставляючи відмінкові закінчення, поясніть шляхи творення пізніших форм.

Вправа 3. Провідмініайте подані словосполучення, зіставте їх з відмінюванням у сучасній українській мові.

Одинъ родьныи братъ, одьна малая рыба, одьно жьлтож стькло.

Вправа 4. Поясніть спосіб утворення складних числівників, зафіксованих у пам'ятках.

Дванадцять, семинадцьять, дванадсьяте, осьмнадсьяте, шистдесять.

Аудиторна робота

1. Організаційний момент. Вступне слово викладача.
2. Обговорення теоретичних питань, які передбачені планом практичного заняття.
3. Перевірка домашніх завдань.
4. Виконання вправ.

Вправа 1. Відтворіть процес формування українських числівників *вісімнадцять, тридцять, сорок, шістдесят, двісті, п'ятсот*.

Взірець: *триста←трисьта←три съта* (Н. в. мн.).

Вправа 2. Провідмініайте числівники *шість, десять* в староукраїнській і сучасній українській мовах. Зіставляючи відмінкові закінчення, поясніть шляхи творення пізніших форм.

Вправа 3. Порівняйте подання етимології числівників за різними джерелами. Зробіть висновки.

Число	М. Красуський «Древность малороссийского языка» (1880)	Етимологічний словник української мови
Один	От <i>він</i> (від займенника) от <i>он</i> , от <i>него</i> ; рахунок починається з першого пальця руки.	Загальнослов. * <i>ŷedinъ</i> складання основ <i>ед</i> 'тільки' і <i>ин</i> 'інший'. Дослівно 'зовсім один'.
Два	Від <i>твій</i> , <i>твое</i> ; мислиться тут другий палець руки, вказівний. Він указує на особу, предмет.	Загальносл. – * <i>dwai</i> , лат. – <i>duo</i> . Деякі вчені вважають, що первісно <i>два</i> служить для позначення мінімального числа під час рахунку.
Три	Від <i>торе</i> , <i>тре</i> , <i>трет</i> , бо середній палець <i>тре</i> об інші пальці.	Прасл. * <i>triје</i> , спорідн. з лит. <i>trỹs</i> 'збірний'.
Чотири	<i>Четыре</i> (<i>четыры</i>) походить від укр. <i>ще тере</i> , бо четвертий палець <i>ще тре</i> .	Загальносл. <i>четыръ</i> , можливо, від тієї ж основи, що й <i>чет</i> 'рахую', первісно могло означати групу чисел.
П'ять	Від укр. <i>пів</i> – утятий (на половину врізаний), підтятий.	Вважають, що <i>п'ять</i> – похідне від п'ятих.
Шість	Від <i>ще єсть</i> (закінчивши рахунок на одній руці, продовжується на другій рахування).	Загальносл. суф., походить від основи <i>sešt-</i> .
Сім	Рос. <i>седмый</i> , походить від укр. <i>седимо</i> (залишатися без роботи на сьомий день)	Походить від <i>сьомий</i> .
Вісім	Рос. <i>восемь</i> , пол. <i>osiem</i> , буквально 'той, що знаходиться після семи'	Загальносл., утворене від <i>осьмь</i> 'восьмий'.

Дев'ять	Утворене від давньоукр. <i>давить</i> , бо дев'ятий палець надавлює на восьмий.	Загальносл., утворене від <i>дев'ять</i> 'дев'ятий'. Нім. <i>neun</i> [н] в результаті дисиміляц. перетв. на [д]. Слово <i>дев'ять</i> позначає дев'ятку тому, що при обрахунку четвірками з дев'яти починаємо новий обрахунок.
Десять	Від укр. <i>досить</i>	Загальносл., утворене від <i>decēti</i> 'десятий', суф. утвор. від тієї основи, що й лат. <i>десят</i> .

5. Підбиття підсумків заняття.

Довідкові матеріали

Категорія кількості відбиває одну з найзагальніших властивостей буття. Вона є необхідним елементом пізнання дійсності, а число та величина, у яких конкретизується кількісна визначеність світу, – невід'ємні складові його практичного освоєння, усієї активної діяльності цивілізованої людини. Числівники виникли в далеку давнину з потреб суспільства й розвивались у зв'язку з розвитком самого суспільства. Слова на позначення кількості, числа, порядку при лічбі належать до найдавнішого шару лексики. Виникнення та розвиток числівників тісно пов'язані з виникненням і розвитком поняття числа, яке виникло на тій стадії розвитку пізнання, коли людина при лічбі предметів змогла абстрагуватися від усіх їхніх властивостей, крім кількісних.

Поняття числа первісно було пов'язане з уявленням про перелічувані предмети. Уже на ранніх стадіях господарського та культурного розвитку люди повинні були рахувати й вести облік, без якого не можна було організувати колективне виробництво. З розвитком суспільства поширювалося пізнання людьми навколишньої дійсності, збагачувався спільний досвід, ускладнювалися суспільні відносини, розвивалося абстрактне мислення. У зв'язку з цим розвивалися й числові поняття, поширювалося коло слів, які означали ці поняття, тобто числівників. На ранніх етапах розвитку культури в народів із низьким рівнем розвитку госпо-

дарства числівники були розвинені мало. У ті часи, коли люди ледве навчилися говорити, вони знали тільки два числа: один і два. Якщо треба було рахувати більше двох, просто говорили «багато». Тоді значення числівників було дуже конкретним. Наявна система числівників у своєму сучасному вигляді складалася в слов'янських мовах протягом тривалого часу. Давність походження її окремих ланок різна. За пам'ятками можна простежити певні етапи формування тих чи інших елементів числівникової системи в кожній слов'янській мові в різні періоди функціонування кожної з мов, зокрема й української. Найдавніші числівники були такі: **КОПА, ПАСМО, ОКО, ОПРУГ, ГОРСТКА, ТЬМА, ЛЕГІОН, ЛІКОТЬ, МІРКА.**

Граматичні ознаки прикметника (змінювалися за родами, числами і відмінками) мали такі числівники: одинъ (ч. р.), одьна (ж. р.), одьно (с. р.), дъва (ч. р.), дъвѣ (ж. р.), дъвѣ (с. р.), триє (ч. р.), три (ж. р.), три (с. р.), четьре (ч. р.), четьри (ж. р.), четьри (с. р.).

Граматичні ознаки іменника (належали до якогось одного роду, відмінювалися за іменниковими типами в усіх трьох числах) мали такі числівники:

прасл. ***petь**, староукр. пять (укр. п'ять, рос. пять, білор. пяць),

прасл. ***šestь**, староукр. шесть (укр. шість, рос. шесть, білор. шэсць),

прасл. ***sedmь**, староукр. семь (укр. сім, рос. семь, білор. сем),

прасл. ***osmь**, староукр. осмь (укр. вісім, рос. восемь, білор. восем),

прасл. ***devetь**, ст.-слов. девать (укр. дів'ять, рос. девять, білор. дзевяць),

прасл. ***desetь**, ст.-слов. десать (укр. десьять, рос. десять, білор. дзесяць).

У східних слов'ян замість **чetyредесать** поширилося не пов'язане морфологічно з іншими числівниками слово **сорокъ** (рос. сорок, білор. sóрак). У східних слов'ян замість **девятьдесать** поширилося **деван о сѣто** (рос. *девяносто*, білор. *девянóста*). Вони відмінювалися як іменники з основою на *-ѣ. Слово **сѣто** було іменником середнього роду і також відмінювалося як іменники на *-о. (рос. *сто*, білор. *сто*).

Питання для самоконтролю

1. Як поділялися частини мови в минулому?
2. Які частини мови належали до невідмінюваних?
3. Назвіть причини змін у формах слів.
4. Назвіть 2 шляхи змін у формах слів.
5. Які частини мови в минулому були повнозначними?
6. Які частини мови в минулому були неповнозначними?
7. Яка історія граматичної категорії числа?
8. Які залишки форм двоїни є в сучасній українській мові?
9. Чим відрізнявся іменник староукраїнської мови від іменника староукраїнської?
10. Як поділялися суфікси іменників за походженням?
11. Які розряди займенників були в староукраїнській мові?
12. Яка історія займенника *він*?
13. Яка історія займенника *себе*?
14. Яка історія займенника *воно*?
15. Утворіть займенникові прикметники від поданих: *синь, синя, сине*.
16. Поясніть, як утворилися числівники *15, 50, 85, 300*.
17. Поясніть, як утворилися числівники *18, 80, 25, 300*.
18. Поясніть, як утворилися числівники *16, 70, 49, 600*.

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ № 14

Тема: ДІЄСЛОВО. ФОРМИ ТЕПЕРІШНЬОГО І МАЙБУТНЬОГО ЧАСУ

Мета: з'ясувати походження сучасних форм теперішнього і майбутнього часу; набути навичок аналізу дієслівних форм.

План

1. Особові й неособові форми дієслова.
2. Дві основи дієслова.
3. Класи дієслів.
4. Історія форм теперішнього часу.
5. Походження форм майбутнього часу.

Попередня підготовка

І. Опрацювати літературу:

а) основну:

- Брус М.П. Історична граматики української мови: навчально-методичний посібник: у 3 частинах. Частина перша. Теоретичний матеріал. Тематичні таблиці. Івано-Франківськ: ПП Голіней О.М., 2016. 184 с. URL: <https://cutt.ly/9XL6PD1>.
- Зинякова А., Пономаренко С. Історія української мови: Загальні питання історії української мови. Історична фонетика: навчальний посібник. Миколаїв: Вид-во ЧНУ ім. Петра Могили, 2017. 188 с. URL: <https://dspace.chmnu.edu.ua/jspui/bitstream/pdf>.
- Крижанівська О.І. Історія української мови: Історична фонетика. Історична граматики: навч. посіб. Київ: ВЦ «Академія», 2010. С. 5-27.
- Колоїз Ж. Історична граматики української мови: практичний довідник. Кривий Ріг, 2014. 76 с.
- Леснова В.В., Найрулін А.О. Історична граматики української мови: навчальний посібник для студентів спеціальності «Українська мова і література» денної та заочної фор навчання. Луганськ, 2012. 168 с.
- Павленко Л.П. Історична граматики української мови: навчальний посібник. Луцьк: Волинський національний університет імені Лесі Укра-

їнки, 2010. 208 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/-Pavlenko_Larysa/Istorychna_hramatyka_ukrainskoi_movy.pdf.

б) додаткову:

- Бевзенко С.П. Історична морфологія української мови. Ужгород, 1960. С. 185-225.
- Брус М.П. Історична граматики української мови. Частина друга. Практичний матеріал. Термінологічний словник. Тестові завдання: навчально-методичний посібник. Івано-Франківськ: ПП Голіней О. М., 2016. 92 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Brus_Mariia/-Istorychna_hramatyka_ukrainskoi_movy_Chastyna_2_Praktychnyi_material_Terminolohichniy_slovyk_Testov.pdf.
- Брус М.П. Історична граматики української мови. Частина третя 3. Хрестоматійні матеріали: у 3 част.: навчально-методичний посібник. Івано-Франківськ: ПП Голіней О.М., 2016. 92 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Brus_Mariia/Istorychna_hramatyka_ukrainskoi_movy_Chastyna_3_Khrestomatiini_materialy.pdf.
- Етимологічний словник української мови: в 7 томах. Київ: Наукова думка, 2012. Т. 6. 568 с. URL: <http://history.org.ua/LiberUA/978-966-00-0197-8/978-966-00-0197-8.pdf>.
- Жовтобрюх М.А. та ін. Історична граматики української мови. Київ: Вища школа, 1980. С. 32-47.
- Жовтобрюх М.А. та ін. Історична граматики української мови. Київ: Вища школа, 1980. 319 с.
- Жовтобрюх М.А., Русанівський В.М., Скляренко В.Г. Історія української мови. Фонетика. Київ: Наук. думка, 1979. С. 86-123.
- Історія української мови. Українська мова. Енциклопедія. Київ: Українська енциклопедія ім. М.П. Бажана, 2000. С. 219-222.
- Історія української мови. Хрестоматія. Київ: Либідь, 1996. С. 191-226.
- Наєнко Г.М., Суховій О.О. Історія української мови: практикум з фонетики й фонології: навч. посібник. 2-е вид., зі змінами й доповненнями. Київ: ВПЦ «Київський університет», 2017. 336 с.
- Самійленко С.П. Нариси з історичної морфології української мови. Частина 2. Київ: Вища шк., 1970. 190 с.

II. Виконати вправи:

Вправа 1. Визначте в дієсловах основи інфінітива й теперішнього часу, виділіть закінчення й тематичні голосні. З'ясуйте, до якого дієслівного класу належать дієслова.

Зразок: *нес-е-ши* – I клас за основою теперішнього часу.

Можеши, пишешь, кричишь, знаєши, врачевати, дати, рьгти, пьрати, хотіти, кричати, бажати.

Вправа 2. Утворіть від поданих дієслів усі можливі староукраїнські форми майбутнього часу.

Речи, мести, читати, купити, вести, водити, нести, носити.

Аудиторна робота

1. Організаційний момент. Вступне слово викладача.
2. Обговорення теоретичних питань, які передбачені планом практичного заняття.
3. Перевірка домашніх завдань.
4. Виконання вправ.

Вправа 1. Визначте основи інфінітива й основи теперішнього часу в поданих дієсловах. Підкресліть основи й закінчення. Виділіть тематичні голосні. Зазначте, у яких формах у коренях, тематичних голосних та закінченнях сталися зміни.

1. *Молимъ, мьнять, слышу, стоиши, съпить.*
 2. *Ум ѡемъ, копають, коньчають.*
 3. *Бес ѡдують, врачевати, купую.*
 4. *Глаголю, орєши, вяжемъ, скръгътати, лъжеши, пишу.*
 5. *Возяють, точимъ, льстимъ, ходите, поять.*
 6. *Вижу, хочу сидиши, лет ѡти, б ѡжиши, кричимъ.*
 7. *Беремъ, жьну, пою, пожьру, тьруть.*
 8. *Ищєши, пьрати, женєши, жьдуть, зовєши.*
5. Підбиття підсумків заняття.

Довідкові матеріали

Давньоукраїнська система особових дієслівних форм зазнала суттєвих змін у наступні періоди розвитку української мови: вона стала більш структурованою, гнучкою через витворення нової граматичної категорії виду і відмирання надлишкових часових форм.

У системі праслов'янського дієслова виокремлювали крім особових форм неособові, які могли бути незмінними (інфінітив і супін) та відмінюваними (дієприкметник).

Форми майбутнього часу. У давньоукраїнський період було три форми майбутнього часу:

1. Простий майбутній час, який утворювався від основ теперішнього часу дієслів доконаного виду шляхом додавання особових закінчень, омонімічних особовим закінченням теперішнього часу: *потекти – потечеть, принести – принесеть*.

Особові форми теперішнього і простого майбутнього часу збігалися, але різнилися граматичним значенням часу (теперішній – майбутній) і виду (доконаний вид мали дієслова майбутнього часу, недоконаний був властивий дієсловам теперішнього часу). Наприклад, теперішній час *идеть* – майбутній час *приидеть*, теперішній час *несеть* – майбутній час *принесеть*.

Історично простий майбутній час може походити від теперішнього: коли значення доконаності-недоконаності ще не сформувалося і префікси не утвердилися як носії видового значення, основи теперішнього часу передавали і теперішню, і майбутню дії, а префікси слугували виразниками «майбутності».

Із часом особові форми від дієслів доконаного виду закріпилися за майбутнім часом і стали основою його простого різновиду. Це відбулося приблизно в XIV ст., коли остаточно розрізнилися доконаний і недоконаний вид. У сучасній українській літературній мові це нормативні форми на зразок *прийду←прийти, прочитаю←прочитати, скажу←сказати*.

2. І майбутній час. Він складався з допоміжних дієслів *хотіти, начати, имати, стати* в особових формах теперішнього часу (вказували на час, особу, число), що мали значення майбутнього часу, та інфінітива (реальне дієслівне значення): *начьну писати, хочеть бити, иметь держати спор-ь*.

Дієслова І майбутнього часу змінювалися за особами так:

<i>Однина</i>	<i>Множина</i>	<i>Двоїна</i>
<i>1ос. хочу</i>	<i>хочемь</i>	<i>хочеві</i>
<i>писати</i>	<i>писати</i>	<i>писати</i>
<i>2ос. хочєши (-шь)</i>	<i>хочете</i>	<i>хочєта</i>
<i>писати</i>	<i>писати</i>	<i>писати</i>
<i>3ос. хочуть</i>	<i>хочуть</i>	<i>хочєта</i>
<i>писати</i>	<i>писати</i>	<i>писати</i>

Найчастіше в структурі І майбутнього часу вживали допоміжні дієслова *начьну (почьну), йму*; значно рідше – *хочю, стану*. Дієслово *бути (буду* та інші особові форми) не використовували як допоміжне в структурі І майбутнього. Поява форми з допоміжним дієсловом *бути* і зникнення старих конструкцій І майбутнього часу зумовлені тим, що: дієслово *буду* найменше зберігає своє реальне дієслівне значення; форма *буду* спеціалізовано передає «майбутність» (теп. час *єсмь...*); її вживали у ІІ майбутньому часі, тобто вона була функціонально закріпленою за майбутнім часом; інші допоміжні дієслова, які використовували в І майбутньому, зберігали реальне дієслівне значення (початку, бажання дії тощо).

Отже, в українській мові складена форма майбутнього часу, що утворилася з допомогою дієслова *буду (будеш, буде, будемо, будете, будуть)* та інфінітива, є основною для дієслів недоконаного виду. Вона сформувалася наприкінці XII ст.

Поширеною в давньоукраїнських пам'ятках XI-XIV ст. була аналітична форма І майбутнього часу, що утворювалася з допомогою дієслова *йму: ймутъ им*кти; заставити имакми*. Із часом допоміжне дієслово закріпилося в постпозиції, відбулось опускання *и; -му, -мешь* і т. д. остаточно злилися з інфінітивною основою: *йму ходити, ходити йму* → *ходити йму* → *ходити (и)му* → *ходитиму*.

Синтетична форма І майбутнього часу зафіксована у другій половині XVI ст. У живому мовленні вона вже функціонувала і в XV ст. У сучасній українській літературній мові – це складна форма майбутнього часу недоконаного виду, що є однією з морфологічних особливостей української мови. Вона втратила первісне додаткове значення почи-нальності, по-

винності і є широкоживаною: *читатиму, писатиму, милуватимуся, усміхатимуся.*

II майбутній час. Структурно він складався з активного дієприкметника на -лть (-ла, -ло) і дієслова *бути* (у майбутньому часі). Його використовували у підрядних реченнях, оскільки II майбутній виражав відносний час: *А хто боудеть начал-ь, тому платити 60 коун-ь* («Руська правда»).

Цей час також називають передмайбутнім, бо він має значення майбутньої дії, яка передувала іншій майбутній, і майбутньої дії без відтинку тривалості, протікання якої в майбутньому обмежувалося, переривалося іншою, теж майбутньою дією.

II майбутній активно використовують у південно-західних українських говорах: *будеш писала, будеш ходив.*

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ № 15

Тема: ДІЄСЛОВО. ФОРМИ МИНУЛОГО ЧАСУ. НАКАЗОВИЙ І УМОВНИЙ СПОСОБИ

Мета: схарактеризувати особливості формування сучасних форм минулого, давноминулого часу, наказового та умовного способів дієслів; набути навичок аналізу дієслівних форм.

План

1. Історія форм минулого часу.
2. Історія форм наказового способу.
3. Творення умовного способу дієслів.

Попередня підготовка

І. Опрацювати літературу:

а) основну:

- Брус М.П. Історична граматики української мови: навчально-методичний посібник: у 3 частинах. Частина перша. Теоретичний матеріал. Тематичні таблиці. Івано-Франківськ: ПП Голіней О.М., 2016. 184 с. URL: <https://cutt.ly/9XL6PD1>.
- Зинякова А., Пономаренко С. Історія української мови: Загальні питання історії української мови. Історична фонетика: навчальний посібник. Миколаїв: Вид-во ЧНУ ім. Петра Могили, 2017. 188 с. URL: <https://dspace.chmnu.edu.ua/jspui/bitstream/pdf>.
- Крижанівська О.І. Історія української мови: Історична фонетика. Історична граматики: навч. посіб. Київ: ВЦ «Академія», 2010. С. 5-27.
- Колоїз Ж. Історична граматики української мови: практичний довідник. Кривий Ріг, 2014. 76 с.
- Леснова В.В., Найрулін А.О. Історична граматики української мови: навчальний посібник для студентів спеціальності «Українська мова і література» денної та заочної форм навчання. Луганськ, 2012. 168 с.
- Павленко Л.П. Історична граматики української мови: навчальний посібник. Луцьк: Волинський національний університет імені Лесі Укра-

їнки, 2010. 208 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/-Pavlenko_Larysa/Istorychna_hramatyka_ukrainskoi_movy.pdf.

б) додаткову:

- Бевзенко С.П. Історична морфологія української мови. Ужгород, 1960. С. 185-225.
- Брус М.П. Історична граматики української мови. Частина друга. Практичний матеріал. Термінологічний словник. Тестові завдання: навчально-методичний посібник. Івано-Франківськ: ПП Голіней О.М., 2016. 92 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Brus_Mariia/-Istorychna_hramatyka_ukrainskoi_movy_Chastyna_2_Praktychnyi_material_Terminolohichniy_slovnyk_Testov.pdf.
- Брус М.П. Історична граматики української мови. Частина третя 3. Хрестоматійні матеріали: у 3 част.: навчально-методичний посібник. Івано-Франківськ: ПП Голіней О.М., 2016. 92 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Brus_Mariia/Istorychna_hramatyka_ukrainskoi_movy_Chastyna_3_Khrestomatiini_materialy.pdf.
- Етимологічний словник української мови: в 7 томах. Київ: Наукова думка, 2012. Т. 6. 568 с. URL: <http://history.org.ua/LiberUA/978-966-00-0197-8/978-966-00-0197-8.pdf>.
- Жовтобрюх М.А. та ін. Історична граматики української мови. Київ: Вища школа, 1980. С. 32-47.
- Жовтобрюх М.А. та ін. Історична граматики української мови. Київ: Вища школа, 1980. 319 с.
- Жовтобрюх М.А., Русанівський В.М., Скляренко В.Г. Історія української мови. Фонетика. Київ: Наук. думка, 1979. С. 86-123.
- Історія української мови. Українська мова. Енциклопедія. Київ: Українська енциклопедія ім. М.П. Бажана, 2000. С. 219-222.
- Історія української мови. Хрестоматія. Київ: Либідь, 1996. С. 191-226.
- Наєнко Г.М., Суховій О.О. Історія української мови: практикум з фонетики й фонології: навч. посібник. 2-е вид., зі змінами й доповненнями. Київ: ВПЦ «Київський університет», 2017. 336 с.
- Самійленко С.П. Нариси з історичної морфології української мови. Частина 2. Київ: Вища шк., 1970. 190 с.

II. Виконати вправи:

Вправа 1. Утворіть і порівняйте 1-у особу множини теперішнього часу і 1-особу множини наказового способу староукраїнської мови від поданих дієслів.

Вести, писати, бити, знати, терпѣти, ходити, любити.

Вправа 2. Утворіть усі форми староукраїнського імперфекта від поданих дієслів.

Вести, нести, мочи, зъвати, хвалити, любити, возити, носити, водити, хотѣти, чути, лити, дати.

Вправа 3. Проаналізуйте форми умовного способу дієслів у поданих уривках. Випишіть ці форми. З'ясуйте на підставі відібраних прикладів, як виникли сучасні форми умовного способу.

1. *што... і ксте просили насъ. абыхомъ васъ пустили (до лучцька тѣрговатъ) через берестие. абы вамъ не заказали (Грамоти 1341 р.). 2. абы то вѣдали вы (Грамоти 1404 р.). 4. тогда кроль господарь послалъ мене а быхъ межи ними разыхал и оуграничилъ. промежи тыми селы (Грамоти 1404 р.). 3. Толко приказали пцхотци своей и арматамъ, абы дополняли того з пилностью; не бойтесе теди в(аша) м(ило)сть, браття наше шляхтне урожоная Малоросийская, Поляковъ, хоч бы найболиши били їхъ войска (Літопис Величка, XVIII ст.). 4. хто бы был причиною до вбитя тоей пчолы (Полтавські актові книги, XVII ст.).*

Аудиторна робота

1. Організаційний момент. Вступне слово викладача.
2. Обговорення теоретичних питань, які передбачені планом практичного заняття.
3. Перевірка домашніх завдань.
4. Виконання вправ.

Вправа 1. Провідмініайте в усіх особах однини, двоїни і множини імперфекта дієслова.

Мести, имѣти, быти, ходити, желати.

Вправа 2. Проаналізуйте форми умовного способу дієслів у поданих уривках з давньоруських і староукраїнських пам'яток. Випишіть ці форми. З'ясуйте на підставі відібраних прикладів, як виникли сучасні форми умовного способу.

1. *Чему есте сняли с мене? да бых в той сорочкѣ кровавѣ смерть при-
ялъ; не можемъ ся вмѣстити в пещеру; да богъ повелѣлъ и твоя молит-
ва, да быхомъ поставили церковъцю внѣ пещеры; я ся самъ боялъ, аще
быша и мене яли и створили такоже; я самъ бойлъ, аще быша и мене яли и
створили такоже; Аще ли быста вѣдала, то не быста пришла на мѣсто
се, идеже ятома има быти (Лаврентіївський літопис).* 2. *Аще бы тогда
свою волю створилъ и Муромъ налѣзлъ, а Ростова бы не заималъ, а пос-
лалъ ко мнѣ, отсюда ся быхом уладили (Повчання Володимира Монома-
ха).* 3. *абы ты брат мои не изгасилъ свѣчѣ надъ гробом. стрѣя своего и
братъи своеи абы далъ городъ свои Берестии то бы твоя свѣща была; Лве
кнѣже ци без оума ма творишь. Wже быхъ неслала къ нему слезъ на море
рано (Слово о полку Ігоревім).*

5. Підбиття підсумків заняття.

Довідкові матеріали

Наказовий спосіб. Дієслова наказового способу передавали прохан-
ня або наказ. їх парадигма була неповною, оскільки не зафіксовано форм
1-ї особи однини і 3-ї особи множини та двоїни. У процесі історичного
розвитку форм вираження наказу чи прохання в українській мові відбу-
лися такі зміни:

1. У 2-й особі однини переважно збереглися старі форми, зазнавши
закономірних фонетичних змін. Закінчення -и функціонує тільки під на-
голосом (*неси, роби*), у суфіксі -ни- (*сохни, стукни*), а також у дієсловах із
наголошеним префіксом ви- (*винеси, виведи, вибери*); в інших позиціях
цей голосний або зредукувався після приголосних і дав нульове закін-
чення, або змінився на -й після голосних (пор. *глянь, стань, читай, знай*).

2. 3-тю особу в найдавніших пам'ятках виражали описово: додаван-
ням частки *да* до форми 2-ї особи: *да + неси*.

3. В українських грамотах XIV-XV ст. зафіксовано дві форми передавання наказового способу в 3-й особі однини і множини: частка *да* (південнослов'янського походження) у поєднанні з дієсловом у формі 3-ї особи теперішнього або майбутнього часу (*да соу(ди)тт>*) і частка *хай* (*нехай*) (спільнослов'янський новотвір від дієслова *песпаі*, і- «дозволяти», «лишати») із дієсловом 3-ї особи теперішнього чи майбутнього часу (*неха(и) держать*).

4. У формах множини спостерігається змішування суфіксів -"Ь- та -и-. Суфікс -*к- змінився на -і- (-Й-) або зник (в ненаго-лошеній позиції): *сохнім, сядьмо, знаймо*.

5. У дієсловах із наголошеним -і-, що походить із -тЬ-, закінчення 1-ї особи множини мало два варіанти: -мо і -м (*ходімо – ходім, зробімо – зробім*). Форми на -м виникли історично фонетичним шляхом: *ведім < ведімо*. Флексія -мо у формах наказового способу постала під впливом форм теперішнього часу. У пам'ятках форми типу *несімо, крикнімо* трапляються з XV ст.

6. Форми 2-ї особи множини на зразок *носить, ведить, кладить* є закономірними рефlekсами старих особових форм із суфіксом -*Ь-. За аналогією до них виникли форми на -іть і від дієслів III-IV класів, у яких суфіксальний -и- був витіснений -тЬ-, на який падав наголос: *хвалить, терпіть, пишить, орить*.

Дієслова, у яких наголошеним був корінь, під впливом форм 2-ї особи однини втрачали суфіксальний голосний: *лізьте, ріжте*. Дієслова III класу, у яких суфіксальний -и- стояв після голосного, засвідчують його редукцію до -й-: *знайте, мийте, сійте, бийте*.

7. В атематичних дієсловах давні форми збережено в однині (*їж*), у множині виникли нові за аналогією до тематичних: *їжте*. Дієслово *дати* повністю відмінюється за тематичним зразком.

Умовний спосіб. Староукраїнські пам'ятки засвідчують давні слов'янські форми умовного способу, утворені сполученням активного дієприкметника минулого часу на -ль (-ло, -ла) з аористом дієслова *бити*: *ходилт> бьіхтз, читаль бихь*.

Умовний спосіб мав таку парадигму:

Однина

1. ос. *ходиль* (-ла, -ло) *бихь*

2. ос. *ходил-ь (-ла, -ло) би*

3. ос. *ходил-ь (ла, -ло) би*

Множина

1. ос. *ходили (-льї, -ла) бихом-ь*

2. ос. *ходили (-льї, -ла) бисте*

3. ос. *ходили (-ли, -ла) биста*

Двоїна

1. ос. *ходила (-л'к, -л'к) бихові*

2. ос. *ходила (-л'к, -л'к) бьїста*

3. ос. *ходила (-л'к, -л'к) биспага*

Дієслова умовного способу найчастіше вживали в складнопідрядному реченні з підрядною частиною умови. Ще на давньоукраїнському ґрунті форми умовного способу почали зазнавати змін: у зв'язку з утратою в системі дієслова аориста порушилося відмінювання допоміжного дієслова. У живій мові, на цей час, мабуть, уже виступали нові форми умовного способу, в яких друга частина мала форму *би* в усіх особах і числах. Виразним доказом цього є витворення сполучника *аби*, який зафіксовано в українських пам'ятках, починаючи з середини XIV ст. Повний умовний спосіб із частками аористичного походження *бих-ь*, *бихмо*, *би* продовжували вживати до другої половини XVIII ст. Із кінця XVIII ст. у формах умовного способу почали переважати частки *би*, *б* і особова форма повністю перетворилася на родову.

У XVI-XVII ст. умовний спосіб функціонував у двох різновидах і значеннях: у позачасовій формі і формі минулого часу. Минулий умовний був аналітичною формою, утвореною від форми минулого часу на *-л-* (колишній дієприкметник) від основного дієслова і частки *би* (*б*) або аориста від дієслова *бити* в особовій формі і допоміжного дієслова *бити* в минулому часі: *ходила би (бись) биль, не пришли би били*.

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ № 16

Тема: НЕОСОБОВІ ФОРМИ ДІЄСЛОВА. ІНФІНІТИВ І СУПІН. ДІЄПРИКМЕТНИК, ДІЄПРИСЛІВНИК

Мета: схарактеризувати особливості формування сучасних форм минулого, давноминулого часу, інфінітива, дієприкметника та дієприслівника.

План

1. Інфінітив і супін.
2. Форми дієприкметника.
3. Витворення форм дієприслівника.

Попередня підготовка

I. Опрацювати літературу:

а) основну:

- Брус М.П. Історична граматики української мови: навчально-методичний посібник: у 3 частинах. Частина перша. Теоретичний матеріал. Тематичні таблиці. Івано-Франківськ: ПП Голіней О.М., 2016. 184 с. URL: <https://cutt.ly/9XL6PD1>.
- Зинякова А., Пономаренко С. Історія української мови: Загальні питання історії української мови. Історична фонетика: навчальний посібник. Миколаїв: Вид-во ЧНУ ім. Петра Могили, 2017. 188 с. URL: <https://dspace.chmnu.edu.ua/jspui/bitstream/pdf>.
- Крижанівська О.І. Історія української мови: Історична фонетика. Історична граматики: навч. посіб. Київ: ВЦ «Академія», 2010. С. 5-27.
- Колоїз Ж. Історична граматики української мови: практичний довідник. Кривий Ріг, 2014. 76 с.
- Леснова В.В., Найрулін А.О. Історична граматики української мови: навчальний посібник для студентів спеціальності «Українська мова і література» денної та заочної форм навчання. Луганськ, 2012. 168 с.
- Павленко Л. П. Історична граматики української мови: навчальний посібник. Луцьк: Волинський національний університет імені Лесі Українки, 2010. 208 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/-Pavlenko_Larysa/Istorychna_hramatyka_ukrainskoi_movy.pdf.

б) додаткову:

- Бевзенко С.П. Історична морфологія української мови. Ужгород, 1960. С. 185-225.
- Брус М.П. Історична граматики української мови. Частина друга. Практичний матеріал. Термінологічний словник. Тестові завдання: навчально-методичний посібник. Івано-Франківськ: ПП Голіней О.М., 2016. 92 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Brus_Mariia/-Istorychna_hramatyka_ukrainskoi_movy_Chastyna_2_Praktychnyi_material_Terminolohichniy_slovyk_Testov.pdf.
- Брус М.П. Історична граматики української мови. Частина третя 3. Хрестоматійні матеріали: у 3 част.: навчально-методичний посібник. Івано-Франківськ: ПП Голіней О.М., 2016. 92 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Brus_Mariia/Istorychna_hramatyka_ukrainskoi_movy_Chastyna_3_Khrestomatiini_materialy.pdf.
- Етимологічний словник української мови: в 7 томах. Київ: Наукова думка, 2012. Т. 6. 568 с. URL: <http://history.org.ua/LiberUA/978-966-00-0197-8/978-966-00-0197-8.pdf>.
- Жовтобрюх М.А. та ін. Історична граматики української мови. Київ: Вища школа, 1980. С. 32-47.
- Жовтобрюх М.А. та ін. Історична граматики української мови. Київ: Вища школа, 1980. 319 с.
- Жовтобрюх М.А., Русанівський В.М., Скляренко В.Г. Історія української мови. Фонетика. Київ: Наук. думка, 1979. С. 86-123.
- Історія української мови. Українська мова. Енциклопедія. Київ: Українська енциклопедія ім. М.П. Бажана, 2000. С. 219-222.
- Історія української мови. Хрестоматія. Київ: Либідь, 1996. С. 191-226.
- Наєнко Г.М., Суховій О.О. Історія української мови: практикум з фонетики й фонології: навч. посібник. 2-е вид., зі змінами й доповненнями. Київ: ВПЦ «Київський університет», 2017. 336 с.
- Самійленко С.П. Нариси з історичної морфології української мови. Частина 2. Київ: Вища шк., 1970. 190 с.

II. Виконати вправи:

Вправа 1. Від поданих дієслів утворіть короткі й повні форми називного, родового і знахідного відмінків однини активних дієприкметників теперішнього часу (для всіх родів).

Нести, вести, стеречи, мочи, читати, ходити, носит, бути.

Вправа 2. Утворіть короткі та повні форми називного відмінка однини староукраїнських пасивних дієприкметників теперішнього часу всіх родів.

Вести, нести, хвалити, носити, водити, знати.

Аудиторна робота

1. Організаційний момент. Вступне слово викладача.
2. Обговорення теоретичних питань, які передбачені планом практичного заняття.
3. Перевірка домашніх завдань.
4. Виконання вправ.
5. Підбиття підсумків заняття.

Довідкові матеріали

За походженням **інфінітив** є скам'янілою формою давального чи місцевого відмінка однини колишніх іменників *-і-* основ. Більшість мовознавців схиляється до думки, що це форма давального відмінка, частина вважає його колишнім місцевим відмінком (Л. Булаховський). На сьогодні в окремих індоєвропейських мовах є омонімічні іменники й дієслова-інфінітиви.

Інфінітив (пізньолат. *іпіїпііз* – неозначений) – незмінна дієслівна форма, що передає невизначену в часі, числі та особі дію.

Давні українські пам'ятки засвідчують інфінітиви на *-ти*: писати, отдати або *-чи*: *мочи, речи* (звук [ч] утворився в старих звукосполученнях [кт], [гт] перед [-и]). Інфінітиви на *-ти* і нині широко представлені в українській мові; на *-чи*, хоча їх і вживали до XVII ст., під впливом форм минулого часу поновили давню основу і суфікс *-ти*: *могти, ректи*. Проте в деяких південно-західних говірках досі функціонують утворення на *-чи* (лемківські – *стрічи, жечи*, закарпатські – *бічи, стричи*).

У сучасній українській мові інфінітив може мати і суфікс -ти, і -ть. Після основи на приголосний завжди вживають суфікс -ти (*везти, нести*), після основи на голосний можливі обидва варіанти: *кохати – кохать, мудрувати – мудрувать*. Суфікс -ти є нормою для всіх стилів літературної мови, -ть функціонує в усному мовленні та художньо-белетристичному стилі.

У діалектах української мови інколи вживають інфінітиви на -т: *ходить, носить*.

Супін – іменна дієслівна форма, що виникла внаслідок скам'яніння іменника -Сі- основ і яку вживали на позначення мети дії при дієсловах руху, наприклад, *приде вз-ьскать* (Архангельське євангеліє), *посла чекать брата своего* (Лаврентіївський літопис).

Показником супіна був суфікс -ть, який додавали до дієслівної основи недоконаного виду: *ловит-ь, учит-ь, ходитъ, носитьъ*. Характерною валентною ознакою супіна була його вимога мати при собі додаток, виражений родовим відмінком: *ловить рыбь*, у той час як при інфінітиві міг стояти й знахідний відмінок. Із XI ст. пам'ятки фіксували заміну супіна на інфінітив, проте у текстах кінця XIV ст. супін ще використовували.

Важають, що супін був зайвою формою і зазнав ліквідації надлишкових одиниць. Крім того, супін мав вузьке керування, вимагаючи тільки родового відмінка, що призводило до його обмеженого використання.

Сучасна українська мова супіна не має. Учені вбачають наслідки колишніх супінових конструкцій у поєднаннях інфінітива дієслова руху з іменником-додатком у родовому відмінку: *Узяв косу та й пішов на поле вкочить пшениці*. Утратили супін і більшість слов'янських мов. Як окрема категорія він зберігся в нижньолужицькій та словенській мовах.

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ № 17

Тема: ПРИСЛІВНИК

Мета: з'ясувати особливості витворення прислівників; набути навичок аналізу прислівників староукраїнської мови.

План

1. Відзайменникові прислівники.
2. Відприкметникові прислівники.
3. Відіменникові прислівники.
4. Відчислівникові та інші прислівники.

Попередня підготовка

І. Опрацювати літературу:

а) основну:

- Брус М.П. Історична граматика української мови: навчально-методичний посібник: у 3 частинах. Частина перша. Теоретичний матеріал. Тематичні таблиці. Івано-Франківськ: ПП Голіней О.М., 2016. 184 с. URL: <https://cutt.ly/9XL6PD1>.
- Зинякова А., Пономаренко С. Історія української мови: Загальні питання історії української мови. Історична фонетика: навчальний посібник. Миколаїв: Вид-во ЧНУ ім. Петра Могили, 2017. 188 с. URL: <https://dspace.chmnu.edu.ua/jspui/bitstream/pdf>.
- Крижанівська О.І. Історія української мови: Історична фонетика. Історична граматика: навч. посіб. Київ: ВЦ «Академія», 2010. С. 5-27.
- Колоїз Ж. Історична граматика української мови: практичний довідник. Кривий Ріг, 2014. 76 с.
- Леснова В.В., Найрулін А.О. Історична граматика української мови: навчальний посібник для студентів спеціальності «Українська мова і література» денної та заочної форм навчання. Луганськ, 2012. 168 с.
- Павленко Л. П. Історична граматика української мови: навчальний посібник. Луцьк: Волинський національний університет імені Лесі Українки, 2010. 208 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/-Pavlenko_Larysa/Istorychna_hramatyka_ukrainskoi_movy.pdf.

б) додаткову:

- Бевзенко С.П. Історична морфологія української мови. Ужгород, 1960. С. 185-225.
- Брус М.П. Історична граматики української мови. Частина друга. Практичний матеріал. Термінологічний словник. Тестові завдання: навчально-методичний посібник. Івано-Франківськ: ПП Голіней О.М., 2016. 92 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Brus_Mariia/-Istorychna_hramatyka_ukrainskoi_movy_Chastyna_2_Praktychnyi_material_Terminolohichniy_slovyk_Testov.pdf
- Брус М.П. Історична граматики української мови. Частина третя 3. Хрестоматійні матеріали: у 3 част.: навчально-методичний посібник. Івано-Франківськ: ПП Голіней О.М., 2016. 92 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Brus_Mariia/Istorychna_hramatyka_ukrainskoi_movy_Chastyna_3_Khrestomatiini_materialy.pdf
- Етимологічний словник української мови: в 7 томах. Київ: Наукова думка, 2012. Т. 6. 568 с. URL: <http://history.org.ua/LiberUA/978-966-00-0197-8/978-966-00-0197-8.pdf>
- Жовтобрюх М.А. та ін. Історична граматики української мови. Київ: Вища школа, 1980. С. 32-47.
- Жовтобрюх М.А. та ін. Історична граматики української мови. Київ: Вища школа, 1980. 319 с.
- Жовтобрюх М.А., Русанівський В.М., Скляренко В.Г. Історія української мови. Фонетика. Київ: Наук. думка, 1979. С. 86-123.
- Історія української мови. Українська мова. Енциклопедія. Київ: Українська енциклопедія ім. М.П. Бажана, 2000. С. 219-222.
- Історія української мови. Хрестоматія. Київ: Либідь, 1996. С. 191-226.
- Наєнко Г.М., Суховій О.О. Історія української мови: практикум з фонетики й фонології: навч. посібник. 2-е вид., зі змінами й доповненнями. Київ: ВПЦ «Київський університет», 2017. 336 с.
- Самійленко С.П. Нариси з історичної морфології української мови. Частина 2. Київ: Вища шк., 1970. 190 с.

II. Виконати вправи:

Вправа 1. У наведених прикладах знайдіть прислівники, поясніть способи їх творення. Визначте похідні та непохідні прислівники.

Сѣдѣше Кий на горѣ, гдѣ ныне увозъ Боричевъ (Повесть временных літ). Наутрѣя же наканунѣ святой богородици, приде Мъстиславъ рано на гордого Филю и на угры съ ляхы, и бысть брань тяжка межи ими; Наипаче же пласкахуся по нем лѣпшии мужи володимерьстии (Галицько-Волинський літопис, XIII ст.). Тыє вси села... маеть держати господинъ богомолецъ нашъ Климентый... вѣчно и непорушно (Архив Юго-Западной России, 1/VI, 1322). ... а за великого князя олькѣрта и за корьята... и за ихъ сыны мы ислубуемъ тотъ миръ держати вѣлми твердо (Р., 1352). кто не оусхочеть далѣи миру держати тоті отповѣсть (Р., 1352). ... а на крѣпость тог листа привѣсли єсмо наша печат абы то крѣпко здержат не изрушесто никакими дѣл (Українські грамоти, 1388 р.). ... а николиж не хочем отстават и на вѣки і во вшитки часы николи ихъ не отстати (Українські грамоти, 1388). Мы Вѣликии корол влодиславъ... знаємо чинимъ... аже возревше єсмо на єго вѣрноу службу и хотѣче по немъ аж бы тымъ лѣпеи и вернѣи намъ... послужилъ даемъ ємоу и дали єсмо... подѣ галичемъ члгрово (Українські грамоти, 1394). ... иныхъ много было при томъ добрыхъ люди (Українські грамоти, 1399). И такъ помалу малу науками своими все панство руское до вѣры рымское привели (Пересторога, 1605-1606 рр.).

Аудиторна робота

1. Організаційний момент. Вступне слово викладача.
2. Обговорення теоретичних питань, які передбачені планом практичного заняття.
3. Перевірка домашніх завдань.
4. Виконання вправ.

Вправа 1. У наведених прикладах знайдіть прислівники, виконайте історико-лінгвістичний аналіз.

кто не оусхочеть далѣи миру держати тоті отповѣсть (Р., 1352). ... а на крѣпость тог листа привѣсли єсмо наша печат абы то крѣпко здержат не изрушесто никакими дѣл (Українські грамоти, 1388 р.). ... а николиж не хочем отстават и на вѣки і во вшитки часы николи ихъ не отстати (Українські грамоти, 1388). Мы Вѣликии корол влодиславъ... знаємо

чинимъ... аже возревше есмо на его вѣрною службу и хотѣче по немъ аж бы тымъ лѣтѣи и вернѣи намъ... послужилъ даемъ емоу и дали есмо... подъ галичемъ члгрово (Українські грамоти, 1394).

Вправа 2. З'ясуйте лексичне значення прислівників, визначте, від яких слів вони утворені.

Коли, куды, всюды, де, кругом, зараз, любо, де.

Вправа 3. Від поданих слів утворіть прислівники та запишіть їх по-давньоукраїнському. Прокоментуйте зміни, які відбулися.

Красивий, холодний, хрест, дім, три, два, слово, лінь.

5. Підбиття підсумків заняття.

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ № 18

Тема: СЛУЖБОВІ ЧАСТИНИ МОВИ

Мета: з'ясувати походження прийменників, сполучників, часток та вигуків; набути навичок аналізу службових слів у писемних пам'ятках староукраїнської мови.

План

1. Первинні та похідні прийменники.
2. Сурядні та підрядні сполучники.
3. Формування і розвиток часток.
4. Історія первинних і вторинних вигуків та звуконаслідувань.

Попередня підготовка

I. Опрацювати літературу:

а) основну:

- Брус М.П. Історична граматики української мови: навчально-методичний посібник: у 3 частинах. Частина перша. Теоретичний матеріал. Тематичні таблиці. Івано-Франківськ: ПП Голіней О.М., 2016. 184 с. URL: <https://cutt.ly/9XL6PD1>.
- Зинякова А., Пономаренко С. Історія української мови: Загальні питання історії української мови. Історична фонетика: навчальний посібник. Миколаїв: Вид-во ЧНУ ім. Петра Могили, 2017. 188 с. URL: <https://dspace.chmnu.edu.ua/jspui/bitstream/pdf>.
- Крижанівська О.І. Історія української мови: Історична фонетика. Історична граматики: навч. посіб. Київ: ВЦ «Академія», 2010. С. 5-27.
- Колоїз Ж. Історична граматики української мови: практичний довідник. Кривий Ріг, 2014. 76 с.
- Леснова В.В., Найрулін А.О. Історична граматики української мови: навчальний посібник для студентів спеціальності «Українська мова і література» денної та заочної форм навчання. Луганськ, 2012. 168 с.
- Павленко Л. П. Історична граматики української мови: навчальний посібник. Луцьк: Волинський національний університет імені Лесі

Українки, 2010. 208 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/-Pavlenko_Larysa/Istorychna_hramatyka_ukrainskoi_movy.pdf.

б) додаткову:

- Бевзенко С.П. Історична морфологія української мови. Ужгород, 1960. С. 185-225.
- Брус М.П. Історична граматики української мови. Частина друга. Практичний матеріал. Термінологічний словник. Тестові завдання: навчально-методичний посібник. Івано-Франківськ: ПП Голіней О.М., 2016. 92 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Brus_Mariia/Istorychna_hramatyka_ukrainskoi_movy_Chastyna_2_Praktychnyi_material_Terminolohichnyi_slovnyk_Testov.pdf.
- Брус М.П. Історична граматики української мови. Частина третя 3. Хрестоматійні матеріали: у 3 част.: навчально-методичний посібник. Івано-Франківськ: ПП Голіней О.М., 2016. 92 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Brus_Mariia/Istorychna_hramatyka_ukrainskoi_movy_Chastyna_3_Khrestomatiini_materialy.pdf.
- Етимологічний словник української мови: в 7 томах. Київ: Наукова думка, 2012. Т. 6. 568 с. URL: <http://history.org.ua/LiberUA/978-966-00-0197-8/978-966-00-0197-8.pdf>.
- Жовтобрюх М.А. та ін. Історична граматики української мови. Київ: Вища школа, 1980. С. 32-47.
- Жовтобрюх М.А. та ін. Історична граматики української мови. Київ: Вища школа, 1980. 319 с.
- Жовтобрюх М.А., Русанівський В.М., Скляренко В.Г. Історія української мови. Фонетика. Київ: Наук. думка, 1979. С. 86-123.
- Історія української мови. Українська мова. Енциклопедія. Київ: Українська енциклопедія ім. М.П. Бажана, 2000. С. 219-222.
- Історія української мови. Хрестоматія. Київ: Либідь, 1996. С. 191-226.
- Наєнко Г.М., Суховій О.О. Історія української мови: практикум з фонетики й фонології: навч. посібник. 2-е вид., зі змінами й доповненнями. Київ: ВПЦ «Київський університет», 2017. 336 с.
- Самійленко С.П. Нариси з історичної морфології української мови. Частина 2. Київ: Вища шк., 1970. 190 с.

II. Виконати вправи.

Вправа 1. У наведених нижче реченнях проаналізуйте службові слова.

А от дуба попрекъ лица простѣ оу горохолину (Українські грамоти, 1404). ... звыше тыхъ врочищъ лѣсъ и поле и дубровы то ест дѣдошицкое (Українські грамоти, 1413). Тежъ уставуемъ, естлибы хто волного человека або сына своего з голоду продалъ въ неволю, або сам ся для голоду далъ, таковой листъ не маеть держанъ быти (Литовський статут, 1529 р.). А за тымъ православіе греческое озимнѣло и въ згорду пришло и во занедбаня, бо тежъ зацныхъ остановъ особы... до врьдовъ духовныхъ приходити перестали, але ледакого на нихъ вставляли ку воли только самому постолитому человекѣкви (Пересторога, 1605-1606 рр.).

Вправа 2. З поданого уривку випишіть службові слова, поясніть їх походження.

Того жъ року о Рождествѣ Христовѣ было жито по 16 золотыхъ, а о масниці по десять золотыхъ стало. Въ тотъ часъ Малынка подстаростимъ былъ. Въ Петровщину по двадцать золотыхъ было жито и по 4, просо по 12 и гречка, а овесъ по осмъ золотыхъ; и ѣли люде листъ и лободу, зѣлъѣ rozmaитое. Трудно ся убогому человекѣку поживыти, поки до нового. А въ новое тежъ малая была утѣха: жита рвали и за диво единъ щобъ обачивъ хто снопъ жатый: бо той весны три месяцы не было дожду. Выполнилося пророчество Исаи, же хоть сто мѣръ хто посѣялъ, ледве одну взялъ. И серпы и косы ковали на оружие, и не дармо земля тряслася: трясли и ляхи козаковъ. На Вкраинѣ рѣки зафарбовалися отъ кривѣ людской, повны были болота трупу ляцкого, а повны пали были трупу козацкого по мѣстахъ. Але козаковъ ляхи не достали, бо валечне ся были окопали, и примирѣе межъ собою учинили. Але не долго тривало. Гетманъ Потоцкий Скидана поймалъ и знову на козаки черезъ Хмелникъ ишолъ въ другой разъ. Тогда двоихъ козаковъ проважоно черезъ Хмелникъ, Павлюка и Лихого Ивана (Літопис Хмельницький, 1636-1650 рр.).

Аудиторна робота

1. Організаційний момент. Вступне слово викладача.
2. Обговорення теоретичних питань, які передбачені планом практичного заняття.

3. Перевірка домашніх завдань.

4. Виконання вправ.

Вправа 1. Проаналізувати службові слова у тексті І. Вишенського.

Пытаю тебѣ, Скарго, которая есть зазрость учителей грецких до славенскаго языка, коли нам, в первых, православную вѣру, таже спасителное евангелие, апостольскую проповѣдь, мученические подвиги и страдания, постнические борьбы с поднебесными воздушными духи мыслно борющимся, очищение и освящение тѣснаго пути слѣду, ведущего в живот, проходити изволяющим, и все оправдания, чем естество крещеное к богу присвоается, оправдает, освящает и спасает, – то нам все учителя грецкии подали, явили, растолковали и научили тако достатечнѣ, иж и наподленнѣйший в разумѣ языка словенскаго русин, либо сербин или болгарин вѣдает и разумѣет, чем спастися может, если только сам восхоцет. Пытаю тебѣ, Скарго, которая мудрѣйшая наука быти может над тое, которая спасает и освящает. И паки пытаю тебѣ, в котором бы будѣ словенскаго языка люди быти имѣли, коли прошением того доили, иж бог всемогущий, во троицы славимый, лутче крестит в словенском языке, а нежели в латинском, и лутчей неподозренном, и во спасению душ людских, и в постижению богоугодной волѣ, а нежели от латинскаго языка.

5. Підбиття підсумків заняття.

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ № 19

Тема: ПРОСТЕ РЕЧЕННЯ

Мета: охарактеризувати засоби вираження підмета і присудка; конструкції з атрибутивним, об'єктивним значенням, подвійними відмінками, із значенням простору, часу, причини, мети, способу дії.

План

1. Типи простих речень.
2. Засоби вираження підмета.
3. Простий і складений присудки.
4. Конструкції з атрибутивним та об'єктивним значенням.
5. Конструкції з подвійними відмінками.
6. Конструкції із значенням простору, часу, причини, мети, способу дії.
7. Речення з давальним самостійним.

Попередня підготовка

I. Опрацювати літературу:

а) основну:

- Брус М.П. Історична граматики української мови: навчально-методичний посібник: у 3 частинах. Частина перша. Теоретичний матеріал. Тематичні таблиці. Івано-Франківськ: ПП Голіней О.М., 2016. 184 с. URL: <https://cutt.ly/9XL6PD1>.
- Зинякова А., Пономаренко С. Історія української мови: Загальні питання історії української мови. Історична фонетика: навчальний посібник. Миколаїв: Вид-во ЧНУ ім. Петра Могили, 2017. 188 с. URL: <https://dSPACE.chmnu.edu.ua/jspui/bitstream/pdf>.
- Крижанівська О.І. Історія української мови: Історична фонетика. Історична граматики: навч. посіб. Київ: ВЦ «Академія», 2010. С. 5-27.
- Колоїз Ж. Історична граматики української мови: практичний довідник. Кривий Ріг, 2014. 76 с.
- Леснова В.В., Найрулін А.О. Історична граматики української мови: навчальний посібник для студентів спеціальності «Українська мова і література» денної та заочної форм навчання. Луганськ, 2012. 168 с.

- Павленко Л.П. Історична грамати́ка української мови: навчальний посібник. Луцьк: Волинський національний університет імені Лесі Українки, 2010. 208 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Pavlenko_Larysa/Istorychna_hramatyka_ukrainskoi_movy.pdf

б) додаткову:

- Бевзенко С.П. Історична морфологія української мови. Ужгород, 1960. С. 185-225.
- Безпалько О.П. Нариси з історичного синтаксису української мови. Київ: Рад. шк., 1960. С. 4-172.
- Брус М.П. Історична грамати́ка української мови. Частина друга. Практичний матеріал. Термінологічний словник. Тестові завдання: навчально-методичний посібник. Івано-Франківськ: ПП Голіней О.М., 2016. 92 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Brus_Mariia/Istorychna_hramatyka_ukrainskoi_movy_Chastyna_2_Praktychnyi_material_Terminolohichnyi_slovnyk_Testov.pdf
- Брус М.П. Історична грамати́ка української мови. Частина третя 3. Хрестоматійні матеріали: у 3 част.: навчально-методичний посібник. Івано-Франківськ: ПП Голіней О.М., 2016. 92 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Brus_Mariia/Istorychna_hramatyka_ukrainskoi_movy_Chastyna_3_Khrestomatiini_materialy.pdf
- Етимологічний словник української мови: в 7 томах. Київ: Наукова думка, 2012. Т. 6. 568 с. URL: <http://history.org.ua/LiberUA/978-966-00-0197-8/978-966-00-0197-8.pdf>
- Жовтобрюх М.А. та ін. Історична грамати́ка української мови. Київ: Вища школа, 1980. С. 32-47.
- Жовтобрюх М.А. та ін. Історична грамати́ка української мови. Київ: Вища школа, 1980. 319 с.
- Жовтобрюх М.А., Русанівський В.М., Скляренко В.Г. Історія української мови. Фонетика. Київ: Наук. думка, 1979. С. 86-123.
- Історія української мови. Українська мова. Енциклопедія. Київ: Українська енциклопедія ім. М.П. Бажана, 2000. С. 219-222.
- Історія української мови. Хрестоматія. Київ: Либідь, 1996. С. 191-226.
- Наєнко Г.М., Суховій О.О. Історія української мови: практикум з фонетики й фонології: навч. посібник. 2-е вид., зі змінами й доповненнями. Київ: ВПЦ «Київський університет», 2017. 336 с.

- Самійленко С.П. Нариси з історичної морфології української мови. Частина 2. Київ: Вища шк., 1970. 190 с.

II. Виконати вправи:

Вправа 1. У поданих прикладах знайдіть підмет і присудок, з'ясуйте особливості узгодження присудка з підметом; перекладіть речення, укажіть, які зміни сталися у зв'язку присудка з підметом.

1. *Поиде князь Мьстислав и Володимерь из Кыева къ Галичю* (Новгородський літопис, XII-XIII ст.). 2. *Игорь и Всеволодъ помалу идяста не распустяста полку своего* (Іпатіївський літопис, XV ст.). 3. *Дружина его не идутъ с нимъ* (Повесть временных літ). 4. *И вѣроваша съ пархъмь народъ много* (Успенський збірник, XII-XIII ст.). 5. *Русь у свой языкъ намешали словъ полскихъ* (Пересторога, 1605 р.). 6. *А пѣхота нѣмецкая, которой тысяча было, в углѣ табору заперлися и не здалися, ажъ усѣхъ побыто* (Літопис Самовидця, XVII ст.). 7. *И заразъ того ж часу виступили пѣхота Дорошенкова з замку Чегеринского и из города* (Літопис Самовидця, XVII ст.). 8. *З обозу полского два гайдуки ся до козаковъ передали* (Львовская русская летопись, XVII ст.). 9. *Хмелницкий теди зъ Тугай Беомъ совершенно уже познавши свое тотъ часъ блгополучіе, дали сами покой обозовѣ* (Літопис Величка, 1720).

Вправа 2. З'ясуйте, до яких типів за своєю структурою належать подані речення та які зміни сталися в них в історичний період.

... *не мозѣте клати. нѣ исправльше. почитайте* (Остромирове євангеліє, післямова). 2. ... *аще хоцемъ мира. да совокупимьса оу сакова* (Пов. вр. л.). 3. *можеши сѧ с нимъ бороти* (Там само). 4. *На воину вышедъ не лѣнитесѧ. не зрите на воеводы* (Повчання Володимира Мономаха). 5. *Полечю, рече, зегзицею по Дунаеви; омочю бибрянъ рукавъ въ Каялѣ рѣцѣ, утру князю кровавыя его раны* (Слово о полку Ігоревім). 6. *Млѣвитъ Гзакъ Кончакови: аже соколъ къ гнѣзду летитъ, соколича рострѣляевѣ своими злачеными стрѣлами* (Там само).

Аудиторна робота

1. Організаційний момент. Вступне слово викладача.

2. Обговорення теоретичних питань, які передбачені планом практичного заняття.
3. Перевірка домашніх завдань.
4. Виконання вправ.

Вправа 1. Визначте, якими формами дієслова виражений присудок у поданих реченнях.

1. *пойди княже с нами в дань. да и ты добудеши и мы* (Пов. вр. л.). 2. *пристроите меды многи въ градъ ѿ идеже оубисте мужа моего да поплачу сѧ надъ гробомъ его и створю трызну мужю своему* (Там само). 3. *азъ мьстіла оуже ѡбиду мужа своего* (Там само). 4. *аще бо возметь рать межю собою. погани имуть радоватисѧ. и возмутъ землю нашу* (Там же). 5. *Данилъ же и Василко слышавше. посласта Лва млада соуца* (Галицько-Волинський літопис). 6. *Тогда Игорьъ възрѣ на свѣтлое солнце и видѣ отъ него тьмою вся своя воя. прикрыты* (Слово о полку Ігоревім). 7. *въ то врѣмѧ оумърлѣ бѣше Михалко* (Синодальний список І Новгородського літопису). 8. *Аще не былъ бы сродникъ ихъ с ними Олександръ то не перешли быша ни Боуба (Бугу)* (Галицько-Волинський літопис). 9. *в Галичѣ княжилъ еси* (Там само). 10. *На то все послали есмо. сеи нашъ ѡрлыкъ* (Українські грамоти, після 20. V. 1393 р.).

Вправа 2. Знайдіть підмет і вкажіть, як він виражений у поданих реченнях.

1. *Азъ есмь велми боленъ* (Пов. вр. л.). 2. *Погании бо возвратишасѧ въспѣть* (Київський літопис, XVII ст.). 3. *и бѣше корма. оу нихъ много* (Галицько-Волинський літопис). 4. *Олець и Святъславъ тьмою ся поволокоста* (Слово о полку Ігоревім). 5. *два мужа толко утекоста* (Пов. вр. л.). 6. *Другаго дни велми рано кровавыя зори свѣтъ повѣдають, чръная тучя съ моря идутъ* (Слово о полку Ігоревім). 7. *Коли намъ бы надобѣ вы намъ таков иже будте* (Грамота, написана після 20.V.1393 р.). 8. *Василь Струпченко затаив вузци овчаревы* (Полтавські актові книги, XVII ст.). 9. *много вимерло людей, же пусти zostали дворѣ* (Літопис Самовидця). 4. *Карамбей з Выговскимъ на особномъ мѣсту, на конехъ сидяче, мали розмову* (Пов. вр. л.).

5. Підбиття підсумків заняття.

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ № 20

Тема: СКЛАДНЕ РЕЧЕННЯ

Мета: з'ясувати особливості безсполучникових, складносурядних і складнопідрядних речень; набути навичок їх аналізу.

План

1. Безсполучникові речення відкритої і закритої структури.
2. Складносурядні речення.
3. Складнопідрядні речення з підрядними означальними, з'ясувальними, при займенниковими, місця і часу, зумовленості, порівняння та відповідності.

Попередня підготовка

І. Опрацювати літературу:

а) основну:

- Брус М.П. Історична граматики української мови: навчально-методичний посібник: у 3 частинах. Частина перша. Теоретичний матеріал. Тематичні таблиці. Івано-Франківськ: ПП Голіней О.М., 2016. 184 с. URL: <https://cutt.ly/9XL6PD1>.
- Зинякова А., Пономаренко С. Історія української мови: Загальні питання історії української мови. Історична фонетика: навчальний посібник. Миколаїв: Вид-во ЧНУ ім. Петра Могили, 2017. 188 с. URL: <https://dspace.chmnu.edu.ua/jspui/bitstream/pdf>.
- Крижанівська О.І. Історія української мови: Історична фонетика. Історична граматики: навч. посіб. Київ: ВЦ «Академія», 2010. С. 5-27.
- Колоїз Ж. Історична граматики української мови: практичний довідник. Кривий Ріг, 2014. 76 с.
- Леснова В.В., Найрулін А.О. Історична граматики української мови: навчальний посібник для студентів спеціальності «Українська мова і література» денної та заочної форм навчання. Луганськ, 2012. 168 с.
- Павленко Л.П. Історична граматики української мови: навчальний посібник. Луцьк: Волинський національний університет імені Лесі Українки, 2010. 208 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/-Pavlenko_Larysa/Istorychna_hramatyka_ukrainskoi_movy.pdf.

б) додаткову:

- Бевзенко С.П. Історична морфологія української мови. Ужгород, 1960. С. 185-225.
- Безпалько О.П. Нариси з історичного синтаксису української мови. Київ: Рад. шк., 1960. С. 4-172.
- Брус М.П. Історична граматики української мови. Частина друга. Практичний матеріал. Термінологічний словник. Тестові завдання: Навчально-методичний посібник. Івано-Франківськ: ПП Голіней О. М., 2016. 92 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Brus_Mariia/-Istorychna_hramatyka_ukrainskoi_movy_Chastyna_2_Praktychnyi_material_Terminolohichnyi_slovnyk_Testov.pdf.
- Брус М.П. Історична граматики української мови. Частина третя 3. Хрестоматійні матеріали: у 3 част.: навчально-методичний посібник. Івано-Франківськ: ПП Голіней О.М., 2016. 92 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Brus_Mariia/Istorychna_hramatyka_ukrainskoi_movy_Chastyna_3_Khrestomatiini_materialy.pdf.
- Етимологічний словник української мови: в 7 томах. Київ: Наукова думка, 2012. Т. 6. 568 с. URL: <http://history.org.ua/LiberUA/978-966-00-0197-8/978-966-00-0197-8.pdf>.
- Жовтобрюх М.А. та ін. Історична граматики української мови. Київ: Вища школа, 1980. С. 32-47.
- Жовтобрюх М.А. та ін. Історична граматики української мови. Київ: Вища школа, 1980. 319 с.
- Жовтобрюх М.А., Русанівський В.М., Скляренко В.Г. Історія української мови. Фонетика. Київ: Наук. думка, 1979. С. 86-123.
- Історія української мови. Українська мова. Енциклопедія. Київ: Українська енциклопедія ім. М.П. Бажана, 2000. С. 219-222.
- Історія української мови. Хрестоматія. Київ: Либідь, 1996. С. 191-226.
- Наєнко Г.М., Суховій О.О. Історія української мови: практикум з фонетики й фонології: навч. посібник. 2-е вид., зі змінами й доповненнями. Київ: ВПЦ «Київський університет», 2017. 336 с.
- Самійленко С.П. Нариси з історичної морфології української мови. Частина 2. Київ: Вища шк., 1970. 190 с.

II. Виконати вправи:

Вправа 1. Визначте типи складних речень. Зверніть увагу на сполучники, які вживаються між їх компонентами.

1. *аще хочете мира. да совокупимься оу Сакова* (Повѣсти временныхъ лѣт). 2. *ажь хочешь со мною во правдоу любви. а даи ми поуть слати ко Всеволодоу* (Київський літопис, XII ст.). 3. *ωже есте мирни но мнѣ естене мирни* (Галицько-Волинський літопис, XIII ст.). 4. *хочю послати по брата своего по Мьстислава а быхъ с нимъ радъ оучинилъ. ω землю и ω города* (Там само). 5. *аже соколъ къ гнѣзду летит. а вѣ соколца опутаевѣ красною дивицею* (Слово о полку Ігоревім). 6. *А што будетъ вашеѣ державы под нами. а мы за то не стоимъ вамъ* (Грамоти, після 20.V. 1393 р.). 2. *Як хлопец крикнул, що он сани взял, а ми вибѣгли* (Полтавські актові книги, XVII ст.). 3. *Скоро Ярема заставъ над волом, и Яцко зараз звонпив* (Там само). 4. *Як з Охтирки ехали, и спиткал их обох у Лохвицѣ на греблѣ Мѣзко* (Пирятинські актові книги, XVIII ст.). 5. *Когда до самого skutku пришло, й Мартин мовил...* (Там само).

Вправа 2. З'ясуйте, до яких типів за своєю структурою належать подані речення та які зміни сталися в них в історичний період.

1. *... не мозѣте клати. нѣ исправльше. почитайте* (Остромирове євангеліє, післямова). 2. *... аще хоцемъ мира. да совокупимься оу сакова* (Пов. вр. л.). 3. *можеши съ с нимъ бороти* (Там само). 4. *На воину вышедъ не лѣнитесь. не зрите на воєводы* (Повчання Володимира Мономаха). 5. *Полечю, рече, зегзицею по Дунаеви; омочю бибрянъ рукавъ въ Каялѣ рѣцѣ, утру князю кровавыя его раны* (Слово о полку Ігоревім). 6. *Млѣвитъ Гзакъ Кончакови: аже соколъ къ гнѣзду летитъ, соколича ро-стрцляевѣ своими злачеными стрѣлами* (Там само).

Вправа 3. У поданих прикладах знайдіть підмет і присудок, з'ясуйте форми вираження присудка.

Азъ князь великыи Димитрии докончиваю и повинуюся служьбою таковою (Грамота, 1366 р.).

Кто кого ударить батогом (Рус. Правда).

Купилъ панъ пестрашъ дѣдицтво (Грамота, 1359).

Дивлаху же вси (Гал. Єв. 1144 р.).

И не любляше юго Володимері (Ск. про Бориса и Гліба).

Убогыя напитки (Ізб. Св. 1076 р.).

Кый стъ перевозъникъ былъ (Пов. вр. лет.).

Ты нашъ князь (Син. сп. Нов. літ.).

Хто попомъ у свѣтого Ивана будетъ (Грамота, 1443 р.).

Азь самъ юсмъ готовъ (Грамота, 1493 р.).

Гостемъ путь чистъ (Грамота, 1493 р.).

Имаеть онъ намъ вѣрнымъ быти (Грамота, 1438 р.).

Пути имъ вѣдоми, яругы знаеми, луци у нихъ напращени (Слово о полку Ігоревім).

Кондратъ не хотѣлъ отповѣдити (Грамота, 1401 р.).

Торговецъ поидеть торговать (Грамота, 1341 р.).

Не хочемъ послушни быти (Грамота, 1388 р.).

Аудиторна робота

1. Організаційний момент. Вступне слово викладача.
2. Обговорення теоретичних питань, які передбачені планом практичного заняття.
3. Перевірка домашніх завдань.
4. Виконання вправ.

Вправа 1. Визначте типи складних речень. Зверніть увагу на сполучники, які вживаються між їх компонентами.

1. *аще хочете мира. да совкупимься оу Сакова* (Повісти временныхъ лѣт). 2. *ажъ хочешь со мною во правдоу любви. а даи ми поуть слати ко Всеволодоу* (Київський літопис, XII ст.). 3. *ωже есте мирни но мнѣ естене мирни* (Галицько-Волинський літопис, XIII ст.). 4. *хочю послати по брата своего по Мьстислава а быхъ с нимъ рѣдъ оучинилъ. ω землю и ω города* (Там само). 5. *аже соколъ къ гнѣзду летит. а вѣ соколца опутаевѣ красною дивицею* (Слово о полку Ігоревім). 6. *А што будетъ вашеѣ державы под нами. а мы за то не стоимъ вамъ* (Грамоти, після 20.V. 1393 р.). 2. *Як хлопец крикнул, що он сани взял, а ми вибѣгли* (Полтавські актові книги,

XVII ст.). 3. Скоро Ярема заставъ над волом, и Яцко зараз звонпив (Там само). 4. Як з Охтирки ехали, и спиткал их обох у Лохвицѣ на греблѣ Мѣзко (Пирятинські актові книги, XVIII ст.). 5. Когда до самого skutku пришло, ѿ Мартин мовил... (Там само).

Вправа 2. Визначте типи складних речень, назвіть види зв'язку між частинам речення.

Чего хочеш, дам ти (Пов. врем. Лет.). Труби трубятъ въ Новѣградѣ, стоятъ стязи Путивлѣ (Слово о полку Игоревім). Доселѣ есмь не пилъ; нынѣ же ты велишь, пью (Галицько-Волинський літопис). Самъ творилъ что было надобѣ (Поуч. Вол. Мон.). Молви со мною што восхочешъ (Гал. Вол. літ.). Дѣти нашѣ видѣлѣ, оже рать стоить за горою (Гал. Вол. літ.). И услыша Новѣгородѣ, яко Святопѣлкѣ идеть къ нимъ (Син. Сп. Новг. Літ.). Оттуда же ѣха к Куремесѣ и видѣ, яко нѣсть въ нихъ добра (Гал. Вол. літ.). На тоє баба не позволила и мовила, же в тот час отдам (Акт Борис. м. ур. 1654 р.). Признавала, що був той овчар (Акт. кн. Пол. Гор. ур. XVII ст.). Погребоша и на горѣ, яже глаголеться Щековица (Пов. врем. лет). Купилъ панъ Петрашь дѣдицтво въ Анѣны Радивонѣковоѣ дѣднину и вотчину, што по нюи отьць далъ (Грамота, 1352 р.). А в поли, кде собѣ проорють нивы; то ихъ имѣють прислушати (Грамота, 1375 р.). Указали старую границу... от могилк поперек рѣки сукилѣ к дорозѣ, которѣ дорога идеть из дѣдочичь до баличь (Грамота, 1413 р.).

5. Підбиття підсумків заняття.

3. МОДУЛЬНІ КОНТРОЛЬНІ РОБОТИ

Із дисципліни «Історична фонетика. Історична грамати́ка» здобувачі вищої освіти виконують модульні контрольні роботи, мета яких – перевірити якість теоретичних знань і практичних умінь та навичок.

МОДУЛЬНА КОНТРОЛЬНА РОБОТА №1

Тема: Фонетичні явища в історії розвитку української мови ранньої доби.

Мета: Перевірити вміння здобувачів вищої освіти пояснювати фонетичні зміни, що відбулися в процесі формування української мови.

Варіант №1

Завдання 1. З'ясувати, якого походження голосні **о** та **е** у наведених словах (давні чи нові).

Полк, жовтий, один, око, лоб, село, земель, горло, блоха, товстий, день, чорний, толк, закон, серце, каменя, кінець, орел.

Завдання 2. Подані слова запишіть по-староукраїнськи (давньоруськи). З'ясуйте, на місці якого голосного виступає **і** в українській мові.

Сіль, тобі, мені, шість, матір'ю, піч, літо, зілля, тіло, сіно, тінь, вівця, ліжка, ріс, бійця, камінь, вільний, корінь, сільський, стіл, вільний, осінь, вітер, стілець, лід.

Варіант №2

Завдання 1. З'ясувати, якого походження голосні **о** та **е** у наведених словах (давні чи нові).

Товстий, чорний, серце, каменя, закон, свекор, кінець, шести, лоб, народ, брова, гордий, десять, пень, замок, печі, плечем.

Завдання 2. Подані слова запишіть по-староукраїнськи (давньоруськи). З'ясуйте, на місці якого голосного виступає **і** в українській мові.

Камінь, сільський, осінь, діло, кінь, сніг, вітер, хміль, сідати, стріла, ріг, сірий, вечір, лід, тітка, тільки, гілля, звір, хліб, грім, білий, крім, скільки, стілець, кілок.

Варіант №3

Завдання 1. З'ясувати, якого походження голосні **о** та **е** у наведених словах (давні чи нові).

Народ, моху, вогонь, берег, весь, десять, нога, замок, пень, печі, овес, пісок, повний, сонце, вовк, межа, ножем, пес.

Завдання 2. Подані слова запишіть по-староукраїнськи (давньоруськи). З'ясуйте, на місці якого голосного виступає **і** в українській мові.

Пісок, сіль, звір, грім, білий, діти, дім, мішок, хліб, рів, корів, шість, віковий, вівса, дід, гніздо, мірошник, гір, молодість, місяць, сім, мірка, кір, сіно, заміж.

МОДУЛЬНА КОНТРОЛЬНА РОБОТА №2

Тема: Фонетичні зміни в староукраїнській мові.

Мета: Перевірити навички здобувачів вищої освіти пояснювати фонетичні зміни, що відбулися в процесі формування української мови.

Варіант №1

Завдання 1. Відтворіть староукраїнські форми до поданих українських слів. Поясніть, які фонетичні зміни відбулися в них у процесі формування української мови.

Знання, весілля, суддя, сіллю, тінню.

Завдання 2. Запишіть по-українськи наведені староукраїнські слова. Прокоментуйте фонетичні зміни, засвідчені у них, і причини цих змін.

Ледъ, медъ, окъно, овъца, отъдати, ньшено, остры, четыри.

Варіант №2

Завдання 1. Відтворіть староукраїнські форми до поданих українських слів. Поясніть, які фонетичні зміни відбулися в них у процесі формування української мови.

Життя, каміння, зілля, піччю, ніччю.

Завдання 2. Запишіть по-українськи наведені староукраїнські слова. Прокоментуйте фонетичні зміни, засвідчені у них, і причини цих змін.

Онъ, льнъ, мѣрочьникъ, кѣто, лѣба, кѣго, стѣкло, дѣхоръ, свѣтъло, глѣтати, бѣчела, поздѣно.

Варіант №3

Завдання 1. Відтворіть староукраїнські форми до поданих українських слів. Поясніть, які фонетичні зміни відбулися в них у процесі формування української мови.

Стаття, кров'ю, матір'ю, Ілля.

Завдання 2. Запишіть по-українськи наведені староукраїнські слова. Прокоментуйте фонетичні зміни, засвідчені у них, і причини цих змін.

Бѣчела, ручьникъ, орѣхъ, камень, веселиє, лѣба, овѣца, крѣвавь, грѣмѣти, сѣчастикѣ, мѣрочьникъ, свѣдоцтво.

МОДУЛЬНА КОНТРОЛЬНА РОБОТА №3

Тема: Історичний синтаксис української мови.

Мета: Перевірити навички здобувачів вищої освіти виконувати синтаксичний розбір речення з тексту, поданого зі зразків староукраїнської мови.

Варіант №1

Завдання. Запишіть по-українськи поданий староукраїнський текст. Виконайте синтаксичний розбір речень (визначте головні і другорядні члени речення та засоби їх вираження).

Другого дни велми рано кровавыѣ зори свѣ повѣдають; чрѣныѣ тучѣ съ моря идуть, хотѣтъ прикрыти.д. солнца, а въ нихъ трепещуть

синїи млѣніи. Быти грому великому! Итти дождю стрѣлами съ Дону великаго! Ту сѧ сабламъ потручати о шеломаы половецкыѧ, на рѣцѣ на Камѣ, у Дона великаго! О Рускаѧ землѣ, уже за шеломанемъ еси! Се вѣтри, Стрибони внуки, вѣютъ съ моря стрѣлами на храбрыѧ плѣкы Игоревы. Земла тутнетъ, рѣкы мутно текутъ, пороси пола прикрываютъ, стѣзи глаголетъ: половци идутъ отъ Дона и отъ моря, и отъ всѣхъ странъ рускыѧ плѣкы оступиша.

Варіант №2

Завдання. Запишіть по-українськи поданий староукраїнський текст. Виконайте синтаксичний розбір речень (визначте головні і другорядні члени речення та засоби їх вираження).

В лѣто 6732. Приде неслыханая рать, безбожнии моавитяне, рекомыи татаръве, придоша на землю половецькую. Половцемъ же ставшимъ, Юръгии Кончакович бѣ болише всихъ половець, не може стати противу лицу их, бѣгаючи же ему, и мнози избѣени быша до рѣкы Днепра. Татаром же возвратившися, идоша в вежа своя. Пробѣгшимъ же половцемъ в Рускую землю, глаголющимъ же имъ рускимъ княземъ: «аше не можета намъ, мы нынѣ исѣчени быхомъ, а вы наутрѣ исѣчени будете». Бывшую же свѣту всих князѣи во градѣ Киевѣ, створиша свѣтъ сице: «луче ны бы есть прияти я на чюжеи землѣ, нежели на своеи».

Варіант №3

Завдання. Запишіть по-українськи поданий староукраїнський текст. Виконайте синтаксичний розбір речень (визначте головні і другорядні члени речення та засоби їх вираження).

А се ꙗ князь Левъ снъ короля Данила згадавшися емъ снашими боѣи ко працѣдѣ нашъ царь великый Володимиръ и итець нашъ и придалъ митрополитомъ и епископомъ по всѣмъ землямъ роусскимъ. Такожже и мы Богу и пресвѣтломоу преѣбраженію. Предаемъ к церкви святаго спаса монастырю. Село страшевичи и созанъ манастирь святаго михаила. Даемъ и придаемъ почениши итѣ Днистра по прорвоу, чресъ потокъ воладиславъ черезъ гороу по потокъ зовемый стынъ а итѣ врѣхъ стаго по коблянкоу рѣчкоу до врѣха. итѣ врѣхъ коблянькы кременемъ по врѣхъ соутычкы и подъзоужца по врѣхъ кольчина а итѣ врѣхъ кольчины раздѣляемъ на рѣчкоу полисѣи бродѣ.

4. ПРОГРАМА ІСПИТУ

Предмет і завдання курсу історичної граматики. Зв'язок історії мови з іншими науковими дисциплінами. Основні джерела історичного вивчення української мови.

Постання “живої” української мови з праслов'янської (VI-VII). Питання про першу літературну мову України; церковнослов'янська основа цієї літературної мови (спільноруський характер цієї мови: від слова *Русь*, не від слова *Росія*). Проблеми періодизації історії української мови. Основні риси української мови. Писемні пам'ятки української мови.

Звуковий склад праіндоєвропейської мови. Звукові зміни праіндоєвропейської доби.

Звуковий склад спільнослов'янської мови ранньої доби. Звукові зміни спільнослов'янської доби: палаталізація приголосних у сполученні з [j]; перехідні палаталізації приголосних (I-III).

Фонетична система протоукраїнської мови ранньої доби. Зміна [je] в [o] на початку слова. Зміна носових [e], [Q]. Перше повноголосся. Рефлекси [ort], [olt]. Ранні рефлекси [ě]. Звук [o] з початкового [a] в словах чужомовного походження. Розвиток фарингального [r].

Фонетична система староукраїнської мови писемної (початкової) доби. Рефлекси зредукованих [z], [b]. Зредуковані [z], [b] у сполученні з [r], [l]. Друге повноголосся. Зредуковані [i], [u]. Зміна артикуляції [i] в позиції після [z].

Наслідки занепаду зредукованих у системі голосних. Перебудова структури складу. Вторинні (секундарні) [o], [e]. Поява секундарних [o], [e] перед сонорними. Подовження давніх (етимологічних) [o], [e]. Розвиток приставного [i].

Наслідки занепаду зредукованих у системі приголосних. Спрощення в групах приголосних. Асиміляція і дисиміляція приголосних. Ствердіння і пом'якшення приголосних. Зміна [л] на [j].

Депалаталізація приголосних перед [e]. Історія звука [ě]. Історія голосних [i], [u]. Зміна [e] в [o]. Перехід [o], [e] в [i]. Протетичні приголосні. Пізніші зміни в системі приголосних.

Словотвір іменників. Система відмінювання іменників староукраїнської мови. Історія формування I-IV відмін. Походження закінчень іменників. Множинні іменники.

Історія особових і зворотного займенника, форми предметно-особових займенників. Неособові неродові займенники (хто, щось, ніхто). Неособові родові займенники.

Словотвір прикметників. Історія іменних прикметників. Повні (займенникові) прикметники. Історія форм ступенів порівняння.

Кількісні та порядкові числівники.

Словотвір дієслів. Система дієслівних форм староукраїнської мови. Класи дієслів. Історія форм теперішнього часу. Особові форми атематичних дієслів. Аорист у староукраїнській мові. Імперфект у староукраїнській мові. Перфект у староукраїнській мові. Плюсквамперфект у староукраїнській мові. Походження сучасних форм минулого часу. Походження простої, складної і складеної форми майбутнього часу. Форми умовного та наказового способу. Інфінітив, супін. Іменні та займенникові дієприкметники. Дієприслівник.

Прислівники непохідні і похідні. Походження відзайменникових, відіменних та віддієслівних прислівників.

Прийменники у староукраїнській мові, їх походження.

Сполучники і частки, вигуки.

Просте речення у староукраїнській мові, його розвиток. Способи вираження підмета і присудка. Історичні зміни у функції відмінків. Конструкції з подвійними відмінками. Давальний самостійний. Безприйменникові і прийменникові конструкції. Означення; вживання іменникових і займенникових форм у функції означення.

Складне речення; сурядність і підрядність. Розвиток підрядних речень. Особливості вживання підрядних сполучників; розвиток підрядних сполучників. Безсполучникові речення.

ВЗІРЦІ ЕКЗАМЕНАЦІЙНИХ БІЛЕТІВ

ЕКЗАМЕНАЦІЙНИЙ БІЛЕТ № __

1. Звукові зміни спільнослов'янської доби: сполуки задньоязикових [g], [k], [x] + j.
2. Історія форм предметно-особового займенника.
3. Знайдіть присудок, укажіть спосіб його вираження:

се ты не шелъ еси с нама на поганья, иже погубили суть земли Русьскую (ПВЛ).

ЕКЗАМЕНАЦІЙНИЙ БІЛЕТ № __

1. Наслідки занепаду зредукованих у системі приголосних: дисиміляція приголосних.
2. Історія форм умовного способу дієслова.
3. Поясніть, які фонетичні явища відбиті у староукраїнських словах:

музскихъ, зѣля, бешесте, говоривъ, присягавъ.

5. КРИТЕРІЇ ТА НОРМИ ОЦІНЮВАННЯ ЗНАНЬ, УМІНЬ І НАВИЧОК ЗДОБУВАЧІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ

Розподіл балів, що присвоюються студентам 12. Система оцінювання та вимоги

Поточний і модульний контроль (60 балів)			Екзамен	Сума
Поточний контроль	Самостійна робота	МКР	40	100
20 балів	10 балів	30 балів		

Поточний контроль (20 балів)

Максимальний бал оцінки поточної успішності здобувачів вищої освіти на навчальних заняттях – 12.

Критерії оцінювання знань, умінь, навичок здобувачів вищої освіти на навчальних заняттях

Рівні навчальних досягнень	Оцінка в балах	Критерії оцінювання
Початковий (понятійний)	1	Здобувач вищої освіти володіє навчальним матеріалом на рівні засвоєння окремих історико-лінгвістичних термінів, історичних мовних фактів без зв'язку між ними: відповідає на запитання, які потребують відповіді „так” чи „ні”.
	2	Здобувач вищої освіти не достатньо усвідомлює мету навчально-пізнавальної діяльності, робить спробу знайти способи дій, розповісти суть заданого, проте відповідає лише за допомогою викладача на рівні „так” чи „ні”; може самостійно знайти в підручнику та в інших джерелах інформації відповідь.

	3	Здобувач вищої освіти намагається аналізувати тексти на основі елементарних знань і навичок з історичної граматики; виявляє окремі закономірності історичних мовних явищ; робить спроби виконання репродуктивних вправ і завдань; за допомогою викладача виконує прості вправи й завдання з курсу (за готовим алгоритмом).
Середній (репродуктивний)	4	Здобувач вищої освіти володіє початковими знаннями з історичної граматики, здатний виконати вправи і завдання за зразком; орієнтується в історико-лінгвістичних термінах, поняттях і визначеннях з історії української мови; самостійне опрацювання навчального матеріалу з дисципліни викликає значні труднощі.
	5	Здобувач вищої освіти розуміє суть навчальної дисципліни, може дати визначення історико-лінгвістичних понять, категорій (однак з окремими помилками); уміє працювати з підручником та іншими джерелами інформації, самостійно опрацьовувати частину навчального матеріалу; виконує прості вправи і завдання з курсу за алгоритмом, але окремі висновки є нелогічними та непослідовними.
	6	Здобувач вищої освіти розуміє основні положення навчального матеріалу з історичної граматики, може поверхнево аналізувати давні тексти і визначати історичні мовні явища, робить певні висновки щодо історії розвитку слов'янської писемності й української мови; відповідь може бути правильною, проте недостатньо осмисленою; самостійно відтворює більшу частину матеріалу; вміє застосовувати знання з історичної граматики під час виконання вправ і завдань за алгоритмом, послуговуватися додатковими джерелами.
Достатній (алгоритмічно дієвий)	7	Здобувач вищої освіти правильно і логічно відтворює навчальний з історичної граматики, оперує базовими історико-лінгвістичними поняттями та категоріями, встановлює причинно-наслідкові зв'язки між ними; вміє наводити приклади на підтвердження певних думок, застосовувати теоретичні знання у стандартних ситуаціях; вміє самостійно користуватися додатковими джерелами; правильно використовувати термінологію з історичної граматики; складати таблиці, схеми та ін.
	8	Знання здобувача вищої освіти досить повні, він вільно застосовує вивчений матеріал з історичної граматики в стандартних си-

		<p>туаціях; уміє аналізувати давній текст, робити висновки; відповідь повна, логічна, обґрунтована, однак із окремими неточностями; вміє самостійно працювати, може підготувати реферат або інше повідомлення (підготувати проєкт з історичної граматики), обґрунтувати його положення, має достатній рівень сформованих історико-лінгвістичних умінь.</p>
	9	<p>Здобувач вищої освіти вільно володіє вивченим матеріалом з історичної граматики, застосовує знання у дещо змінених ситуаціях, уміє аналізувати й систематизувати інформацію, робить аналітичні висновки, використовує загальновідомі докази у власній аргументації; чітко тлумачить історико-лінгвістичні поняття, категорії; може самостійно опрацьовувати матеріал; має сформовані типові навички з історичної граматики.</p>
Високий (творчо-професійний)	10	<p>Здобувач вищої освіти володіє глибокими і міцними знаннями з історичної граматики, використовує їх у нестандартних ситуаціях; може визначати історичні мовні явища в давніх текстах; робить аргументовані висновки щодо основних етапів розвитку слов'янської писемності, історії фонетики і граматики української мови; практично оцінює сучасні здобутки з дослідження історії мови; самостійно визначає мету власної діяльності; може сприймати іншу позицію як альтернативну; знає суміжні дисципліни; використовує знання з історичної граматики, аналізуючи різні мовні явища, процеси та проєктуючи уроки української мови із вивчення слов'янської писемності та історії української мови, виконує історико-лінгвістичний аналіз мовних одиниць, володіє нормами сучасної української літературної мови.</p>
	11	<p>Здобувач вищої освіти володіє узагальненими знаннями з історичної граматики, аргументовано використовує їх у нестандартних ситуаціях; вміє знаходити джерела інформації та аналізувати їх, ставити і розв'язувати історико-лінгвістичні проблеми, застосовувати вивчений матеріал для власних аргументованих суджень у практичній діяльності (диспути, круглі столи тощо); спроможний підготувати виступ на наукову конференцію; самостійно вивчити матеріал; визначити програму своєї пізнавальної діяльності; оцінювати різноманітні історико-лінгвістичні явища, процеси; володіє нормами сучасної української літературної мови; має високий рівень сформованих умінь.</p>

12	Здобувач вищої освіти має системні, дієві знання з історичної граматики, виявляє неординарні творчі здібності в навчальній діяльності; використовує широкий арсенал засобів для обґрунтування та доведення своєї думки; розв'язує складні проблемні ситуації та завдання з історичної граматики; схильний до системно-наукового аналізу та прогнозу явищ; уміє ставити і розв'язувати історико-лінгвістичні проблеми, самостійно здобувати і використовувати інформацію, зокрема щодо проектування уроків української мови із вивчення історії розвитку слов'янської писемності й української мови; займається науково-пошуковою роботою; логічно та творчо викладає матеріал в усній та письмовій формі; розвиває свої здібності й схильності; використовує різноманітні джерела інформації; моделює ситуації в нестандартних умовах (під час навчання історії розвитку слов'янської писемності й української мови на уроках української мови), володіє нормами сучасної української літературної мови.
----	--

Якщо здобувач вищої освіти не відпрацював пропущені навчальні заняття, не виправив оцінки 0,1,2,3, отримані на навчальних заняттях, не виконав модульної контрольної роботи (МКР), завдання самостійної та індивідуальної роботи менше ніж на 60% від максимальної кількості балів, виділених на ці види робіт, він вважається таким, що має академічну заборгованість за результатами поточного контролю.

Пропущені заняття здобувач вищої освіти має обов'язково відпрацювати. За відпрацьовані лекційні заняття оцінки не ставляться, за практичні заняття нараховуються бали середнього (4, 5, 6), достатнього (7, 8, 9) та високого рівня (10, 11, 12).

Здобувачу вищої освіти, який не виконав поточних домашніх завдань, не підготувався до навчальних занять, в журнал обліку роботи академічної групи ставиться 0 балів.

Здобувач вищої освіти, знання, уміння і навички якого на навчальних заняттях за 12-бальною шкалою оцінено від 1 до 3 балів, вважається таким, що недостатньо підготувався до цих занять і має академічну заборгованість за результатами поточного контролю. Поточну заборгованість, пов'язану з непідготовленістю або недостатньою підготовленістю

до навчальних занять, здобувач вищої освіти повинен ліквідувати. За ліквідацію поточної заборгованості нараховуються бали середнього (4, 5, 6), достатнього (7, 8, 9) та високого рівня (10, 11, 12).

Рейтингова оцінка у балах знань, умінь і навичок здобувача на навчальних заняттях з навчального (змістового) модуля обчислюється після проведення цих занять та ліквідації ним поточної заборгованості, пов'язаної з пропусками занять, невідповідністю або недостатньою підготовленістю до них відповідно до «Положення про рейтингову систему оцінювання навчальних досягнень здобувачів вищої освіти Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка (зі змінами та доповненнями)» (<https://cutt.ly/mL7b6am>).

Самостійна робота (10 балів)

Контроль за самостійною роботою здійснюється на практичних заняттях і консультаціях.

Критерії оцінювання самостійної роботи:

«високий рівень» 9-10 б.	Здобувач вищої освіти виявляє глибокі фундаментальні знання з питань, винесених на самостійне опрацювання, повно викладає самостійно вивчений матеріал, виявляє розуміння предмета висловлювання, розуміє можливість різних тлумачень однієї і тієї ж проблеми, вміє оцінювати аргументи для її доведення, порівнювати, формулює своє бачення історико-лінгвістичної проблеми, виявляє розуміння матеріалу, може обґрунтувати свої судження, застосовувати знання на практиці у нестандартних ситуаціях (під час проектування освітнього процесу в закладах загальної середньої освіти), наводити необхідні приклади, викладає матеріал логічно, послідовно, добирає самостійно інформаційні джерела, володіє вміннями творчо-пошукової діяльності та роботи з інтернетними джерелами, вживає мовні засоби відповідно до норм української літературної мови. Здобувач вищої освіти вчасно виконує завдання самостійної роботи. Здобувач дотримується принципів академічної доброчесності.
--------------------------	---

«достатній рівень» 7, 5-8, 9 б	<p>Якщо відповідь здобувача відповідає тим самим вимогам, що і для „високого” рівня, але здобувач допускає 1-2 помилки, які сам виправляє, і 1-2 недоліки в послідовності викладу матеріалу, винесеного на самостійне опрацювання, та в мовному оформленні висловлювання. Здобувач уміє наводити власні приклади на підтвердження нових думок, може застосувати вивчений матеріал у стандартних та дещо змінених ситуаціях (зокрема, під час проектування освітнього процесу в закладах загальної середньої освіти), переважно добирає самостійно інформаційні джерела, володіє вміннями творчо-пошукової діяльності та роботи з інтернетними джерелами. Здобувач вищої освіти вчасно виконує завдання самостійної роботи. Здобувач дотримується принципів академічної доброчесності.</p>
«середній рівень» 6 – 7, 4 б.	<p>Якщо здобувач виявляє знання і розуміння основних положень питань, винесених на самостійне опрацювання, але викладає матеріал неповно, допускає неточності у визначенні понять, потребує допомоги (спрямувальних питань) викладача, не вміє досить глибоко і доказово обґрунтувати свої судження і наводити приклади; у власній аргументації використовує загальновідомі докази; не має сформованих умінь і навичок роботи з отриманою інформацією; володіє вміннями здійснювати первинну обробку навчальної інформації без її подальшого аналізу, викладає матеріал непослідовно і допускає помилки в мовному оформленні викладу. Здобувач вищої освіти виконує завдання самостійної роботи фрагментарно й дещо пізніше визначеного терміну. Здобувач переважно дотримується принципів академічної доброчесності.</p>
«початковий рівень» менше ніж 6 б.	<p>Якщо здобувач виявляє незнання більшої частини вивченого матеріалу, не володіє методичним апаратом, допускає помилки у формулюванні понять, які спотворюють їх зміст, не вміє самостійно побудувати систему вивчення певних тем, хаотично і невпевнено викладає матеріал. У здобувача не сформовано необхідні практичні вміння роботи з навчальною інформацією; він не має елементарних умінь здійснювати первинну обробку й подальший аналіз навчальної інформації; не володіє вміннями вибирати відомі способи дій для виконання завдань, неспроможний виконати стандартні завдання після спрямувальних питань викладача. Здобувач не виконав більшість завдань самостійної роботи, подав роботу пізніше визначеного терміну. У роботі здобувача наявні ознаки академічної недоброчесності.</p>

Здобувачі вищої освіти, які за виконання завдань СР отримали рейтинговий бал менший 60% від максимальної кількості балів, виділених на цей вид роботи, а також ті, що не з'явилися на звіт за виконання СР на консультації, або не виконали її завдань, вважаються такими, що мають академічну заборгованість за результатами поточного контролю, ліквідація якої є обов'язковою.

Модульна контрольна робота (30 балів)

Модульна контрольна робота виконується у письмовій формі: історико-лінгвістичний аналіз мовних одиниць у давніх текстах староукраїнської мови. До її написання допускаються всі здобувачі вищої освіти. Позитивну оцінку за МКР не рекомендується покращувати. Невиконання МКР оцінюється 0 балів.

Здобувачі вищої освіти, які за результатами виконання МКР отримали рейтинговий бал менший 60% від максимальної кількості балів, виділених на цей вид роботи, а також ті, що не з'явилися для її виконання або не виконали її завдань, вважаються такими, що мають академічну заборгованість за результатами поточного контролю, ліквідація якої є обов'язковою.

Оцінювання модульної контрольної роботи:

МКР 30 балів	«високий рівень»	27 – 30 б.
	«достатній рівень»	23 – 26 б.
	«середній рівень»	18 – 22 б.
	«початковий рівень»	менше ніж 18 б.

Критерії оцінювання:

<p>«високий рівень» 27 – 30 б.</p>	<p>Здобувач вищої освіти виявляє глибокі фундаментальні знання з історичної граматики, володіє історико-лінгвістичною термінологією, виконує історико-лінгвістичний аналіз мовних одиниць у давньому тексті відповідно до поданих схем, не лише констатує наявність тих чи тих явищ на різних мовних рівнях, а й визначає їх історичний розвиток, чітко формулює думки, виявляє розуміння матеріалу дисципліни, може обґрунтовувати судження. Уміє вирізнити на кожному етапі аналізу найбільш вагомі історичні явища. Уникає загальних формулювань. Викладає матеріал логічно та послідовно, вживає мовні засоби відповідно до норм сучасної української літературної мови. Здобувач дотримується принципів академічної доброчесності.</p>
<p>«достатній рівень» 23 – 26 б.</p>	<p>Якщо відповідь здобувача вищої освіти відповідає тим самим вимогам, що й для «високого» рівня, але здобувач допускає 1-2 помилки, 1-2 недоліки в послідовності викладу матеріалу та мовному оформленні висловлювання. Здобувач дотримується принципів академічної доброчесності.</p>
<p>«середній рівень» 18 – 22 б.</p>	<p>Якщо здобувач вищої освіти виявляє знання й розуміння теорії з історичної граматики, але викладає матеріал неповно та допускає неточності у визначенні понять; не вміє досить глибоко й доказово обґрунтовувати судження; викладає матеріал непослідовно й допускає помилки в мовному оформленні викладу. Здобувач переважно дотримується принципів академічної доброчесності.</p>
<p>«початковий рівень» менше ніж 18 б.</p>	<p>Якщо здобувач вищої освіти виявляє незнання більшої частини вивченого матеріалу, не володіє термінологією курсу, допускає помилки у формулюванні понять, які спотворюють їх зміст, хаотично виконує історико-лінгвістичний аналіз мовних одиниць у давньому тексті, не визначає лінгвістичні явища, допускає суттєві помилки в мовному оформленні викладу. У роботі наявні ознаки академічної недоброчесності.</p>

Семестровий екзамен (40 балів)

Білет іспиту складається із чотирьох питань (1, 2, 3 – теоретичні, 4 – практичне). Наприклад:

1. Звуковий склад спільнослов'янської мови ранньої доби. Звукові зміни спільнослов'янської доби: палаталізація приголосних у сполученні з [j]; перехідні палаталізації приголосних (I-III).
2. Історія іменних прикметників. Повні (займенникові) прикметники. Історія форм ступенів порівняння.
3. Минулий час дієслів.
4. Виконати історико-лінгвістичний аналіз мовних одиниць у поданому уривку.

або

1. Лінгвістична основа української мови. Теорії походження старослов'янської мови.
2. Наслідки занепаду зредукованих у системі приголосних. Спрощення в групах приголосних.
3. Історія особових і зворотного займенника, форми предметно-особових займенників. Неособові неродові займенники (хто, щось, ніхто). Неособові родові займенники.
4. Виконати історико-лінгвістичний аналіз мовних одиниць у поданому уривку.

1-3 питання (по 10 балів) екзаменаційного білета оцінюються відповідно до таких критеріїв:

«високий рівень» 9-10 б.	Здобувач вищої освіти виявляє глибокі фундаментальні знання теорії історичної граматики, повно викладає вивчений матеріал, виявляє розуміння предмета висловлювання, розуміє можливість різних тлумачень однієї і тієї ж проблеми з історичної граматики, вміє оцінювати аргументи для її доведення, формулює своє бачення проблеми, виявляє розуміння матеріалу, може обґрунтовувати свої судження, застосовувати знання на практиці у нестандартних ситуаціях, наводити необхідні приклади, зокрема щодо організації вивчення матеріалу з історичної граматики на уроках української мови, викладає матеріал логічно, послідовно, вживає мовні засоби відповідно до норм української літературної мови. Здобувач дотримується принципів академічної доброчесності.
--------------------------	--

«достатній рівень» 7,5 – 8,9 б.	Якщо відповідь здобувача вищої освіти відповідає тим самим вимогам, що і для високого рівня, але при цьому здобувач допускає 1-2 помилки, які сам виправляє, і 1-2 недоліки в послідовності викладу матеріалу та мовному оформленні висловлювання. Здобувач вищої освіти вміє наводити власні приклади на підтвердження нових думок, може застосовувати вивчений матеріал у стандартних та дещо змінених ситуаціях, зокрема щодо організації вивчення матеріалу з історії української мови в закладах загальної середньої освіти. Здобувач дотримується принципів академічної доброчесності.
«середній рівень» 6 – 7,4 б.	Якщо здобувач вищої освіти виявляє знання і розуміння основних положень курсу, але викладає матеріал неповно і допускає неточності у визначенні понять з історичної граматики; не вміє досить глибоко і доказово обґрунтовувати свої судження і наводити приклади; не в змозі захистити проєкт побудови системи роботи з певних тем дисципліни, зокрема щодо їхнього вивчення на уроках української мови; викладає матеріал непослідовно і допускає помилки в мовному оформленні викладу. Здобувач переважно дотримується принципів академічної доброчесності.
«початковий рівень» менше ніж 6 б.	Якщо здобувач вищої освіти виявляє незнання більшої частини вивченого матеріалу, допускає помилки у формулюванні понять історичної граматики, які спотворюють їх зміст, не вміє самостійно побудувати систему вивчення певних тем, хаотично і невпевнено викладає матеріал. Здобувач вищої освіти неспроможний виконати стандартні завдання навіть після спрямувальних питань викладача. Під час підготовки до відповіді (або в процесі відповіді) наявні ознаки академічної недоброчесності.

Під час відповіді на практичне питання (10 балів) враховуються критерії, визначені в оцінюванні модульної контрольної роботи (історико-лінгвістичний аналіз мовних одиниць).

«високий рівень» 9-10 б.
«достатній рівень» 8,9-7,5 б.
«середній рівень» 7,4-6 б.
«початковий рівень» менше ніж 6 б.

Загальне оцінювання екзамену:

- 40-36 балів – «високий рівень»;
- 35-30 балів – «достатній рівень»;
- 29-24 бали – «середній рівень»;
- 23 бали і менше – «початковий рівень».

Здобувачі вищої освіти, які мають академічну заборгованість за результатами поточного контролю, не допускаються до екзамену. Вони допускаються до нього після ліквідації академічної заборгованості за результатами поточного контролю.

Вважається, що здобувачі вищої освіти підготувалися до іспиту, якщо рейтингова оцінка за його результатом більша або дорівнює 24 балам.

Здобувачам вищої освіти, які за іспит отримали незадовільну оцінку, дозволяється ліквідувати академічну заборгованість після належної підготовки. Ліквідація академічної заборгованості за результатами семестрового контролю дозволяється до початку наступного семестру в час, визначений графіком ліквідації академічної заборгованості, та допускається не більше двох разів з навчальної дисципліни: один раз викладачеві, другий – комісії, яка створюється за розпорядженням директора навчально-наукового інституту української філології та журналістики.

Якщо здобувач вищої освіти ліквідує академічну заборгованість на засіданні комісії, яка створюється за розпорядженням директора навчально-наукового інституту української філології та журналістики, його відповідь оцінюється за 100-бальною шкалою без урахування результатів поточної успішності.

В умовах застосування дистанційних технологій навчання організація поточного і семестрового контролю відбувається відповідно до «Порядку організації поточного та семестрового контролю із застосуванням дистанційних технологій навчання в Кам'янець-Подільському національному університеті імені Івана Огієнка (зі змінами)» (https://drive.google.com/file/d/15qM6nA_NtvOZxOYz4Hzc8DZNgnAiL_zz/view).

Зарахування результатів неформальної / інформальної освіти регулюється «Порядком визнання результатів навчання здобувачів вищої освіти, отриманих шляхом здобуття неформальної / інформальної освіти в Кам'янець-Подільському національному університеті імені Івана Огієнка» ([HTTPS://CUTT.LY/LODBDIL](https://cutt.ly/LODBDIL)).

Рейтингова оцінка з кредитного модуля

Рейтингова оцінка з кредитного модуля – сумарна підсумкова оцінка за багатобальною шкалою рівня засвоєння здобувачем вищої освіти певного кредитного модуля (навчальної дисципліни) упродовж його вивчення.

Рейтингова оцінка з кредитного модуля	Оцінка за шкалою ECTS	Оцінка за національною шкалою
90-100 і більше	A (відмінно)	відмінно
82-89	B (дуже добре)	добре
75-81	C (добре)	
67-74	D (задовільно)	задовільно
60-66	E (достатньо)	
35-59	FX (незадовільно з можливістю повторного складання)	незадовільно
34 і менше	F (незадовільно з обов'язковим проведенням додаткової роботи щодо вивчення навчального матеріалу кредитного модуля)	

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

ОСНОВНІ

1. Брус М. Історична грамати́ка української мови. Частина друга. Практичний матеріал. Термінологічний словник. Тестові завдання: навчально-методичний посібник. Івано-Франківськ: ПП Голіней О.М., 2016. 92 с.
2. Брус М.П. Історична грамати́ка української мови: навчально-методичний посібник. Частина третя 3. Хрестоматійні матеріали: у 3 част. Івано-Франківськ: ПП Голіней О.М., 2016. 92 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Brus_Mariia/-Istorychna_hramatyka_ukrainskoi_movy_Chastyna_3_Khrestomatiini_materialy.pdf.
3. Брус М.П. Історична грамати́ка української мови. Частина друга. Практичний матеріал. Термінологічний словник. Тестові завдання: навчально-методичний посібник. Івано-Франківськ: ПП Голіней О.М., 2016. 92 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Brus_Mariia/Istorychna_hramatyka_ukrainskoi_movy_C_hastyna_2_Praktychnyi_material_Terminolohichniy_slovnyk_Testov.pdf.
4. Брус М.П. Історична грамати́ка української мови: навчально-методичний посібник: у 3 частинах. Частина перша. Теоретичний матеріал. Тематичні таблиці. Івано-Франківськ: ПП Голіней О.М., 2016. 184 с. URL: <https://cutt.ly/9XL6PD1>.
5. Зинякова А., Пономаренко С. Історія української мови: Загальні питання історії української мови. Історична фонетика: навчальний посібник. Миколаїв: Вид-во ЧНУ ім. Петра Могили, 2017. 188 с. URL: <https://dspace.chmnu.edu.ua/jspui/bitstream/pdf>
6. Зинякова А.А. Становлення та виформування числівника один в українській мові. *Наукові записки: науково-методичний журнал. Серія «Філологія. Мовознавство»*. Миколаїв: Видавництво ЧДУ ім. Петра Могили, 2013. Вип. 207. Т. 219. С. 36-40.
7. Колоїз Ж. Історична грамати́ка української мови: практичний довідник. Кривий Ріг, 2014. 76 с.
8. Крижанівська О.І. Історія української мови: Історична фонетика. Історична грамати́ка. Київ, 2010. С. 3-27.
9. Леснова В.В., Найрулін А.О. Історична грамати́ка української мови: навчальний посібник для студентів спеціальності «Українська мова і література» денної та заочної форм навчання. Луганськ, 2012. 168 с.
10. Павленко Л. П. Історична грамати́ка української мови: навчальний посібник. Луцьк: Волинський національний університет імені Лесі Українки, 2010. 208 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Pavlenko_Larysa/Istorychna_hramatyka_ukrainskoi_movy.pdf.

ДОДАТКОВІ

11. Абрамович С.Д. Ініціативи свв. Кирила і Мефодія в контексті сакральних мов церкви. *Мовознавство*. 2014. № 4. С. 81-87.
12. Арполенко Г.П. та ін. Числівник української мови. Київ, 1980.
13. Баденкова В.М. Старослов'янська мова: Вступ. Фонетика: навчально-методичний посібник для студентів вищих навчальних закладів. Миколаїв, 2017. 140 с. URL: <https://cutt.ly/YIfGsMM>.
14. Бевзенко С.П. Історична морфологія української мови. Ужгород, 1960. 416 с.
15. Белей Л., Белей О. Старослов'янсько-український словник. Львів: Свічадо, 2001. 332 с.
16. Біленька-Свистович Л.В., Рибак Н.Р. Церковнослов'янська мова: підручник зі словником. Київ, 2012. С. 8-56. URL: <https://chtyvo.org.ua/authors/Bilenka-Svystovych Lesia/Tserkovnoslovianska mova Pidruchnyk zi slovnykom/>
17. Бісовецька Л.А. Відпрекметникові дієслова з суфіксом -h- у давньоруській мові. *Мовознавство*. 1993. №4. С. 29-35.
18. Булаховський Л.А. Питання походження української мови. Київ: Вид-во АН УРСР, 1956. 220 с.
19. Бурячок А.А. Іменниковий словотвір старокнижної лексики в українській літературній мові. *Мовознавство*. 1974. №5. С. 66-75.
20. Вербовий М.В. Прислівники із суфіксами -ма, -ми, -мо в історії української мови. *Мовознавство*. 1993. №4. С. 42-47.
21. Вербовий М.В., Колоїз Ж. Історична граматики української мови: навчальний посібник. Кривий Ріг: КДПУ, 2008. 100 с.
22. Видайчук Т.Л. Значення історико-лінгвістичних дисциплін у системі підготовки вчителя-філолога. *Педагогічний процес: теорія та практика*. 2015. № 1-2. С. 67-72.
23. Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов / за ред. О.С. Мельничука. Київ: Наукова думка, 1966. 595 с.
24. Гаврилюк О.Р., Леута О.І. Старослов'янська мова. Фонетика: навч.-метод. посіб. Київ: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2014. 96 с. URL: http://enpuir.npu.edu.ua/-bitstream/123456789/27118/1/Staroslov_2014.pdf
25. Глущенко В.А., Тищенко К.А. До питання про методологію досліджень А.Ю. Кримського з історії української мови. *Наукові праці: науковий журнал. Серія «Філологія. Мовознавство»*. Миколаїв: Вид-во ЧНУ ім. Петра Могили, 2017. Вип. 282. Т. 294. С. 17-21.
26. Гнатюк Л.П. Старослов'янська мова. Практикум: навч. посіб. для студентів філологічних спеціальностей. Київ, 2015. 249 с. URL: <https://chtyvo.org.ua/authors/Hnatiuk Lidiia/Staroslovianska mova Praktykum.>
27. Грищенко А.П. Прикметник в українській мові. Київ: Вища школа, 1978. 209 с.

28. Грищенко А.П. Якісні прикметники в історії української мови. *Мовознавство*. 1977. №6. С. 29-36.
29. Громик Ю.В. Старослов'янська мова: історія, фонетика, словозміна: збірник завдань та вправ: навчальний посібник. Київ: Видавничий дім «Кондор», 2018. 184 с.
30. Громко Т. Особливості кількісних числівників в українській діалектній мові. *Наукові записки. Серія: Філологічні науки (мовознавство)*. Кіровоград: РВВ КДПУ ім.В.Винниченка, 2007. Вип. 73. С. 188-193.
31. Гумецька Л.Л. Нарис словотворчої системи української актової мови XIV-XV ст. Київ: Вид-во АН УРСР, 1958. 238 с.
32. Грещук В.В. Історичний розвиток словотвірної структури українських іменників на -ість (<ость). *Мовознавство*. 1981. №3. С. 60-66.
33. Денисюк В.В. Історична граматики української мови: Вступ. Фонетика. Практикум. Умань: Пронікс, 2006. С. 76-106.
34. Етимологічний словник української мови: в 7 т. / за ред. О.С. Мельничука, В.Г. Скляренка. Київ: Наукова думка, 1982-2006. Т. 1-5.
35. Етимологічний словник української мови: в 7 т. / АН УРСР. Ін-т мовознавства ім. О.О. Потебні; редкол. О.С. Мельничук (головний ред.) та ін. Київ: Наук. думка, 1982. Т. 1: А – Г / укл.: Р.В. Болдирев та ін. 1982. 632 с.
36. Етимологічний словник української мови: в 7 т. / АН УРСР. Ін-т мовознавства ім. О.О. Потебні; редкол. О.С. Мельничук (головний ред.) та ін. Київ: Наук. думка, 1985. Т. 2: Д – Копці / укл.: Н.С. Родзевич та ін. 1985. 572 с.
37. Етимологічний словник української мови: в 7 т. / АН УРСР. Ін-т мовознавства ім. О.О. Потебні; редкол. О.С. Мельничук (головний ред.) та ін. Київ: Наук. думка, 1989. Т. 3: Кора – М / укл.: Р.В. Болдирев та ін. 1989. 552 с.
38. Етимологічний словник української мови: у 7 т. / редкол. О.С. Мельничук (голов. ред.) та ін. Київ: Наук. думка, 2003. Т. 4: Н – П / уклад.: Р.В. Болдирев та ін.; ред. тому: В.Т. Коломієць, В. Г. Скляренко. 2003. 656 с.
39. Етимологічний словник української мови: у 7 т. / редкол. О.С. Мельничук (голов. ред.) та ін. Київ: Наук. думка, 2006. Т. 5: Р – Т / уклад.: Р.В. Болдирев та ін. 2006. 704 с.
40. Етимологічний словник української мови: у 7 т. / редкол. О.С. Мельничук (голов. ред.) та ін. Київ: Наук. думка, 2012. Т. 6: У – Я / уклад.: Г.П. Півторак та ін. 2012. 568 с.
41. Єрмоленко С. Українська мова серед інших слов'янських. *Дивослово*. 2001. №3. С. 26-28.
42. Єрмоленко С.І. Методика навчання лексики та фразеології на засадах лінгводидактичного принципу наступності. *Науковий вісник Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького. Серія: Педагогіка*. Мелітополь, 2016. №2 (17). С. 103-114.
43. Жовтобрюх М.А. та ін. Історична граматики української мови. Київ: Вища шк., 1980. 319 с.
44. Закревська Я.В. Нариси з діалектного словотвору в ареальному аспекті. Київ: Наук. думка, 1976. 163 с.

45. Збірник текстів з історії української мови / укл. В.В. Денисюк, О.Ю. Зелінська. Умань: РВЦ «Софія», 2007. 415 с.
46. Зинякова А. А. Джерела вивчення історії української мови. *Науковий вісник Миколаївського державного університету ім. В.О. Сухомлинського. Серія «Філологічні науки»*: зб. наук. пр. Миколаїв: МДУ, 2009. Вип. 26. С. 25-29.
47. Зинякова А., Пономаренко С. Історія української мови: Загальні питання історії української мови. Історична фонетика: навчальний посібник. Миколаїв: Видавництво ЧНУ імені Петра Могили, 2017. 188 с.
48. Історична граматики української мови / Безпалько О.П., Бойчук М.К., Жовтобрюх М.А., та ін. Київ: Радянська шк., 1957. 474 с.
49. Історія української мови. Лексика і фразеологія. Київ: Наукова думка, 1983. 743 с.
50. Історія української мови. Морфологія. Київ: Наукова думка, 1978. 540 с.
51. Історія української мови. Синтаксис. Київ: Наукова думка, 1983. 503 с.
52. Історія української мови. Фонетика. Київ: Наукова думка, 1979. 367 с.
53. Історія української мови: Хрестоматія / упоряд. С.Я. Єрмоленко, А.К. Мойсієнко. Київ: Либідь, 1996. 288 с.
54. Історія української мови: Хрестоматія / упоряд. С.Я. Єрмоленко, А.Л. Мойсієнко. Київ: Либідь, 1996. 231 с.
55. Карпенко Ю.О. Питання походження української мови: Українська гіпотеза. *Мовознавство*. 1993. №5. С. 3-9.
56. Коваленко Б.О. Значення рукописної спадщини письменника для вивчення історії української мови. *Professional training of a modern philologist: the use of European practices in the education system of Ukraine*. Czestochowa: «Baltija Publishing», 2021. С. 71-73.
57. Коваленко Н.Д., Коваленко Б.О. «Словник місцевих слів, у літературній мові не вживаних» Івана Огієнка як джерело діалектологічних досліджень. *Іван Огієнко і сучасна наука та освіта*: наук. зб. Серія філологічна. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2021. Вип. XVIII. С. 21-30.
58. Коваленко Н.Д., Мозолюк О.М. Старослов'янізми в творі «Синій зошит» Мирослава Дочинця. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського. Серія: Філологія. Журналістика*. Вип. 32 (71). №3. Київ, 2021. С. 16-21. URL: <http://elar.kpnu.edu.ua/xmlui/handle/123456789/5701>
59. Коваленко Н.Д. Народні уявлення про душу в кодах фразеології (на матеріалі подільських і суміжних говірок). *Іван Огієнко і сучасна наука та освіта. Серія філологічна*: наук. зб. / [редкол.: Л.М. Марчук (гол. ред.), О.А. Рарицький (відп. ред.) та ін.]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2020. Вип. XVII. С. 53-60.
60. Коваленко Н.Д. Реалізація граматичної категорії числа в подільських говірках. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка*: зб. за підсумками звітної наукової конференції викладачів, докторантів і аспірантів: вип. 15, у 3 т. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2016. Т. 3. С. 76-77.

61. Коваленко Н.Д. Старослов'янська мова і діалектологія: міжпредметні зв'язки. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка*: зб. за підсумками звітної наукової конференції викладачів, докторантів і аспірантів: вип. 20, у 3 т. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2021. Т. 3. С. 66-67.
62. Коваленко Н.Д., Коваленко Б.О. Пасивна лексика в сучасних діалектних словниках і текстах. *Іван Огієнко і сучасна наука та освіта. Серія філологічна: наук. зб.* / [редкол.: Л.М. Марчук (гол. ред.), О.А. Рарицький (відп. ред.) та ін.]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2018. Вип. XV. С. 62-67.
63. Коваленко Н.Д., Царюк І.М. Фразеологізми з назвами великодніх свят в українському діалектному мовленні. *Studia ucraïnika posnaniensia. Zeszyt 7 (2) / Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu. Poznan, 2019. С. 35-42. URL: <http://elar.kpnu.edu.ua:8081/xmlui/handle/123456789/2502>.*
64. Ковалик І.І. Взаємодія української літературної мови і територіальних діалектів в іменниковому словотворі. *Українська літературна мова в її взаємодії з територіальними діалектами*. Київ: Наук. думка, 1977. С. 96-108.
65. Коломієць Л.І., Майборода А.П. Історична граматики української мови. Збірник вправ. Київ: Вища школа, 1988. 232 с.
66. Крижанівська О.І. Історія української мови: Історична фонетика. Історична граматики: навч. посіб. Київ: ВЦ «Академія», 2010. С. 51-66.
67. Леута О.І. Старослов'янська мова: підручник. Київ, 2001.
68. Медведєв Ф.П. Нариси з української історичної граматики. Харків: Вид-во Харк. ун-ту, 1964. 247 с.
69. Мельничук О.С. Розвиток структури слов'янського речення. Київ, 1966.
70. Мозер М. Прасхіднослов'янська мова чи східнослов'янська мовна спільність? Причинки до історії української мови / за заг. ред. С. Вакуленка. Харків: Харківське історико-філологічне товариство, 2008. С. 3-18.
71. Мойсієнко В.М. Про національний статус «руської мови» в часи Великого князівства Литовського та Речі Посполитої. *Мовознавство*. 2005. №1. С. 67-82.
72. Морозова С.Ю. Про багатокомпонентні конструкції в історії української мови. *Мовознавство*. 1989. № 5. С. 44-48.
73. Москаленко А.А. Основні етапи розвитку української мови. Київ: Вид-во КДУ, 1964. 107с.
74. Німчук В.В. Аспекти дослідження проблеми етноглотогенезу українців. *Пам'ятки писемності східнослов'янськими мовами XI-XVIII ст.* Київ, 1995.
75. Німчук В.В. Виникнення східнослов'янської писемності. *Бібліотечний вісник*. 2000. №6. С. 3-16.
76. Німчук В.В. Історія дзвінких африкат і засобів їх позначення в українській мові. *Мовознавство*. 1992. №2. С. 7-14.

77. Німчук В.В. Періодизація як напрямок дослідження генези та історії української мови. *Мовознавство*. 1998. №1. С. 3-13.
78. Огієнко І. Костянтин і Мефодій. Їх життя і діяльність: історико-літературна монографія. URL: <https://elib.nlu.org.ua/view.html?id=10393>
79. Огієнко І. Постання української мови. *Огієнко І. Історія української літературної мови*. Київ, 2001. URL: <http://litopys.org.ua/ohukr/ohu03.htm>
80. Огієнко І.І. Історія української літературної мови (Митрополит Іларіон). 2-е вид., випр. Київ: Наша культура і наука, 2004. 436 с.
81. Огієнко Іван. Історія української літературної мови. Вінніпег, 1950.
82. Онуфрієнко Г. Генеза української мови у гіпотезах та концепціях мовознавців XIX-XX століття. *Персонал*. 2006. №11. С. 40-46. №12. С. 36-42.
83. Півторак Г. П. Українці: Звідки ми і наша мова? Київ: Наукова думка, 1993. 200 с.
84. Півторак Г.П. Міфи й правда про трьох братів зі спільної колиски: (Про походження українців, росіян та білорусів). Київ: Рідна школа, 1998. 63 с.
85. Півторак Г.П. Занепад зредукованих Ъ, Ъ і його вплив на формування фонологічних систем слов'янських мов. *Мовознавство*. 1998. №2-3.
86. Півторак Г.П. Походження українців, росіян та білорусів та їхніх мов: Міфи і правда про трьох братів зі спільної колиски. Київ: Академія, 2001. 152 с.
87. Півторак Г.П. Походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов: міфи і правда про трьох братів слов'янських зі «спільної колиски». Київ: Академія, 2001. 152 с.
88. Півторак Г.П. Українці: звідки ми і наша мова? Київ: Наукова думка, 1993. 200 с.
89. Піскунов О.В. Погляди українських лінгвістів 30-х рр. XX ст. на процедуру лінгвістичної реконструкції. *Наукові праці [Чорноморського державного університету імені Петра Могили 48 комплексу «Києво-Могилянська академія»]. Серія: Філологія. Мовознавство*. 2016. Т. 278. Вип. 266. С. 104-108. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Npchdufm_2016_278_266_23.
90. Поповський А.М. Значення південноукраїнських степових говорів у формуванні літературно-національної мови: навчальний посібник. Дніпропетровськ: Дніпропетровськ. ун-т, 1989. 87 с.
91. Русанівський В. Давньоруська мова: міф чи реальність? *Мовознавство*. 1993. №2. С. 3-6.
92. Русанівський В.М. Історія української літературної мови. Київ: АртЕк, 2004. С. 6-13, 36-43.
93. Русанівський В.М. Історія української літературної мови. Київ, 2001.
94. Русанівський В.М. Стійкість граматичної структури. *Мовознавство*. 1968. №4. С. 4-16.
95. Русанівський В.М., Німчук В.В. Співвідношення функцій давньоруської і старослов'янської мов у Київській Русі (XI-XIII ст.). *IX Міжнародний з'їзд славістів: Слов'янське мовознавство*. Київ: Наукова думка, 1983. С. 185-210.
96. Рускуліс Л. Формування лексичної компетентності учнів закладів загальної середньої освіти на уроках української мови: лінгводидактичний аспект. *Актуальні*

питання гуманітарних наук, 2021. Вип. 39. Т. 3. С. 169-174. URL: http://aphn-journal.in.ua/archive/39_2021/part_3/29.pdf

97. Самійленко С.П. Типи відмін іменників української мови та провідні фактори їх становлення. *Мовознавство*. 1977. № 1. С. 30-40.
98. Симонова К.С. З історії стверджувальних часток. *Мовознавство*. 1980. №4. С. 39-46.
99. Скаб М., Артеменко Г. Старослов'янська мова: модульний курс. Чернівці: Рута, 2018. 111 с.
- 100.Скляренко В. Походження назви Русь. *Мовознавство*. 2003. №5. С. 3-13.
- 101.Скляренко В. Походження назви Русь. *Мовознавство*. 2004. №2-3. С. 3-19.
- 102.Слинько І.І. Історичний синтаксис української мови. Київ, 1973.
- 103.Слинько І.І. Історія орудного предикативного і другого називного відприкметникових форм. *Мовознавство*. 1969. №5. С. 48-57.
- 104.Степаненко М. З історії досліджень витоків української мови. *Дивослово*. 2000. №7. С. 17-19.
- 105.Тараненко О.О. Мова Київської Русі: вузол історико-лінгвістичних і політико-ідеологічних проблем. *Мовознавство*. 1993. №2. С. 35-38.
- 106.Ткаченко О. Б. Питання походження т. зв. «В(е)лесової книги»: Спроба формально-змістового аналізу. *Українська мова*. 2001. №1. С. 47-54.
- 107.Ткачук О. Деякі аспекти проблеми походження української мови. *Дивослово*. 1998. № 2. С. 10-13.
- 108.Українська мова. Енциклопедія. Київ, 2000.
- 109.Царалунга І.Б. Старослов'янська мова: навч. посіб. Львів: «Новий Світ-2000», 2020. 188 с.
- 110.Царук О. Українська мова серед інших слов'янських. Дніпропетровськ: ДДУ, 1998. 323 с.
- 111.Шевельов Ю. Чому общерус. язык, а не вібчоруська мова? З проблем східнослов'янської глотогонії: Дві статті про постання української мови. *Шевельов Ю. Вибрані праці. Т.1 Мовознавство*. Київ: Вид. Дім «Києво-Могилянська Академія», 2008. С. 382-411.
- 112.Ющук І. Про походження української мови. *Мовознавство*. 1995. №1. С. 27-34.

ДОДАТКИ

ДОДАТОК А. ВІДМІНЮВАННЯ ЧАСТИН МОВИ

Відмінювання іменників

І відміна

Тверда група

Однина

Н.	жена	роука	слоуга	свекры
Р.	жены	роуки	слоугы	свекръве
Д.	женѣ	роуцѣ	слоузѣ	свекръви
З.	женоу	роукоу	слоугоу	свекръвь
О.	женою	роукою	слоугою	свекръвью (свекръвию)
М.	женѣ	роуцѣ	слоузѣ	свекръве
К.	жено	роуко	слоуго	свекры

Множина

Н.	жены	роуки	слоугы	свекръви
Р.	женѣ	роукѣ	слоугѣ	свекръвь
Д.	женамѣ	роукамѣ	слоугамѣ	свекръвамѣ
З.	жены	роуки	слоугы	свекры
О.	женами	роуками	слоугами	свекръвами
М.	женахѣ	роукахѣ	слоугахѣ	свекръвахѣ
К.	жены	роуки	слоугы	свекръви

Двоїна

Н.	женѣ	роуцѣ	слоузѣ	свекръви
Р.	женоу	роукоу	слоугоу	свекръвоу
Д.	женама	роукама	слоугама	свекръвама
З.	женѣ	роуцѣ	слоузѣ	свекръви
О.	женама	роукама	слоугама	свекръвама
М.	женоу	роукоу	слоугоу	свекръвоу
К.	женѣ	роуцѣ	слоузѣ	свекръви

М'яка група

Однина

Н.	землѧ	струѧ	богыни	оуноша
Р.	землѣ	строуѣ	богынѣ	оуношѣ
Д.	земли	строуи	богыни	оуноши
З.	землю	строую	богыню	оуношою
О.	землею	строуюю	богынею	оуношею
М.	земли	строуи	богыни	оуноши
К.	земле	строук	богыне	оуноше

Множина

Н.	землѣ	строуѣ	богынѣ	оуношѣ
Р.	земль	строуи	богынѣ	оуношь
Д.	землѧмъ	строуѧмъ	богынѧмъ	оуношѧмъ
З.	землѣ	строуѣ	богынѣ	оуношѣ
О.	землѧми	строуѧми	богынѧми	оуношѧми
М.	землѧхъ	строуѧхъ	богынѧхъ	оуношѧхъ
К.	землѣ	строуѣ	богынѣ	оуношѣ

Двоїна

Н.	земли	строуи	богыни	оуноши
Р.	землю	строую	богыню	оуношею
Д.	землѧма	строуѧма	богынѧма	оуношама
З.	земли	строуи	богыни	оуноши
О.	землѧма	строуѧма	богынѧма	оуношама
М.	землю	строую	богыню	оуношею
К.	земли	строуи	богыни	оуноши

II відміна
Тверда група

Однина

Н.	городъ	другъ	село	сынъ	небо
Р.	города	друга	села	сыноу	небесе
Д.	городоу	другоу	селоу	сынови	небеси
З.	городъ	другъ (друга)	село	сынъ (сына)	небо
О.	городомъ (городъмъ)	другомъ (другъмъ)	селомъ (сельмъ)	сынъмъ	небесъмъ
М.	городѣ	другѣ	селѣ	сыноу	небесе
К.	городе	друже		сыноу	

Множина

Н.	города	други	села	сынове	небеса
Р.	городъ	другъ	сель	сыновъ	небесъ
Д.	городомъ	другомъ	селомъ	сынъмъ	небесъмъ
З.	города	другы	села	сыны	небеса
О.	города	другы	сели	сынми	небеси
М.	городѣхъ	другѣхъ	селѣхъ	сынѣхъ	небесѣхъ

Двоїна

Н.	города	друга	селѣ	сыны	небеси (-ѣ)
Р.	городоу	другоу	селоу	сыноу	небесоу
Д.	городома	другома	селома	сынма	небесьма
З.	города	друга	селѣ	сыны	небеси (-ѣ)
О.	городома	другома	селома	сынма	небесьма
М.	городоу	другоу	селоу	сыноу	небесоу
К.	города	друга	селѣ	сыны	небеси (-ѣ)

М'яка група

Однина

Н.	конь	ножь	поле	гость	камы (камень)
Р.	конѧ	ножа	полѧ	гости	камене (камени)
Д.	коню	ножоу	полю	гости	камени
З.	конь (конѧ)	ножь	поле	гость (гостѧ)	камень
О.	конемь (коньмь)	ножемь (ножьмь)	полемь (польмь)	гостьмь	каменьмь
М.	кони	ножи	поли	гости	камене (камени)
К.	коню	ножоу		гости	камы

Множина

Н.	кони	ножи	полѧ	гостье (гости)	камене (камени)
Р.	конь	ножь	поль	гостьи (гостии)	камень (камении)
Д.	конемь	ножем	полем	гостьмь	каменьмь
З.	конѣ	ножь	полю	гости	камени
О.	кони	ножи	поли	гостьми	каменьми (камены)
М.	конихъ	ножихъ	полихъ	гостьхъ	каменьхъ
К.	кони	ножи		гостье (гости)	камене (камени)

Двоїна

Н.	конѧ	ножа	поли	гости	камени
Р.	коню	ножоу	полю	гостью (гостию)	каменю (камению)
Д.	конема	ножема	полема	гостьма	каменьма
З.	конѧ	ножа	поли	гости	камени
О.	конема	ножема	полема	гостьма	каменьма
М.	коню	ножоу	полю	гостью (гостию)	каменю (камению)
К.	конѧ	ножа	поли	гости	камени

III відміна

	Однина		Множина		Двоїна	
Н.	ночь	мати	ночи	матере (матери)	ночи	матери
Р.	ночи	матере	ночи (ночи)	матеръ материи	ночью (ночию)	матероу (материю)
Д.	ночи	матери	ночьмъ	матерьмъ	ночьма	матерьма
З.	ночь	матеръ	ночи	матере	ночи	матери
О.	ночью (ночию)	матрью (материю)	ночьми	матерьми	ночьма	матерьма
М.	ночи	матери	ночьхъ	матерьхъ	ночью (ночию)	матероу
К.	ночи	мати	ночи	матере (матери)	ночи	матери

IV відміна

	Однина		Множина		Двоїна	
Н.	имѧ	телѧ	имена	телѧта	имени (именѣ)	телѧти (телятѣ)
Р.	имене (имени)	телѧте (теляти)	именъ	телѧтъ	именоу	телятоу
Д.	имени	телѧти	именьмъ	телѧтьма	именьма	телѧтьма
З.	имѧ	телѧ	имена	телѧта	имени (именѣ)	телѧти (телятѣ)
О.	именьмъ	телѧтьмъ	имены	телѧты	имены	телѧтьма
М.	имене (имени)	телѧте (телѧти)	именьхъ	телѧтьхъ	именоу	телятоу

Відмінювання предметно-особових займенників

	Однина		
	Чоловічий рід	Середній рід	Жіночий рід
Н.	онъ (и)	оно (ю)	она (я)
Р.	юго	юго	юѣ
Д.	юмоу	юмоу	юи
З.	и (нъ) юго	ю(юго)	ю (юѣ)
О.	имъ	имъ	юю
М.	юмъ	юмъ	юи
	Множина		
Н.	они (и)	она (и)	оны (ѣ)
Р.	ихъ	ихъ	ихъ
Д.	имъ	имъ	имъ
З.	ѣ	ѣ	ѣ
О.	ими	ими	ими
М.	ихъ	ихъ	ихъ
	Двоїна		
Н.	она (ѣ)	онѣ (и)	онѣ (и)
Р.	юю	юю	юю
Д.	има	има	има
З.	ѣ	и	и
О.	има	има	има
М.	юю	юю	юю

Відмінювання особових і зворотного займенників

Однина

Н.	ѣзъ, ѣ	ты	
Р.	менѣ	тебѣ	себѣ
Д.	мѣнѣ (мѣнѣ, ми)	тобѣ (тебѣ, ти)	собѣ (себѣ, си)
З.	мѣ (менѣ)	тѣ (тебѣ)	сѣ (себѣ)
О.	мѣною	тобою	собою
М.	мѣнѣ (мѣнѣ)	тобѣ (тебѣ)	собѣ (себѣ)

Множина

Н.	мы	вы	
Р.	насѣ	васѣ	
Д.	намѣ (ны)	вамѣ (вы)	
З.	ны (насѣ)	вы (васѣ)	
О.	нами	вами	
М.	насѣ	васѣ	

Двоїна

Н.	вѣ	ва	
Р.	наю	ваю	
Д.	нама	вама	
З.	на (наю)	ва (ваю)	
О.	нама	вама	
М.	наю	ваю	

Відмінювання вказівних займенників

	Однина		
	Чоловічий рід	Середній рід	Жіночий рід
Н.	тѣ (тѣтѣ, тѣи)	то	та
Р.	того	того	тоѣ
Д.	томуоу	томуоу	тои
З.	тѣ (тѣтѣ, того)	то	тоу
О.	тѣмѣ	тѣмѣ	тою
М.	томѣ	томѣ	тои
	Множина		
Н.	ти	та	ты
Р.	тѣхѣ	тѣхѣ	тѣхѣ
Д.	тѣмѣ	тѣмѣ	тѣмѣ
З.	ты	та	ты
О.	тѣми	тѣми	тѣми
М.	тѣхѣ	тѣхѣ	тѣхѣ
	Двоїна		
Н.	та	тѣ	тѣ
Р.	тою	тою	тою
Д.	тѣма	тѣма	тѣма
З.	та	тѣ	тѣ
О.	тѣма	тѣма	тѣма
М.	тою	тою	тою

Відмінювання означальних займенників

	Однина			Множина		
	Ч.р.	С.р.	Ж.р.	Ч.р.	С.р.	Ж.р.
Н.	всьь	всьє	всьѧ	всьи	всьѧ	всьѣ
Р.	всьєго	всьєго	всьєѣ	всьѣхъ	всьѣхъ	всьѣхъ
Д.	всьємоу	всьємоу	всьєи	всьѣмъ	всьѣмъ	всьѣмъ
З.	всьь	всьє	всью	всьѣ	всьѧ	всьѣ
О.	всьѣмь	всьѣмь	всьєю	всьѣми	всьѣми	всьѣми
М.	всьємь	всьємь	всьєи	всьѣхъ	всьѣхъ	всьѣхъ

Відмінювання займенників кѣто, чѣто

Н.	кѣто	чѣто
Р.	кого	чѣсо, чѣсо, чѣсого, чѣго
Д.	комуоу	чѣму, чѣсому, чѣсому
З.	кого	чѣто
О.	цѣмь	чимь
М.	комь	чѣмь, чѣсомь

Відмінювання якісних прикметників

	Чоловічий рід	Однина Середній рід	Жіночий рід
Н.	новъ синъ	ново сине	нова синя
Р.		нова синя	новы синѣ
Д.		новоу синю	новѣ сини
З.	новъ (-а) синь (-а)	ново сине	новоу синю
О.		новѣмъ синѣмъ	новоу синю
М.		новѣ сини	новѣ сини
		Множина	
Н.	нови сини	нова синя	новы синѣ
Р.		новъ синь	новѣ сини
Д.		новомѣ синѣмъ	новама синяма
З.	новы синѣ	нова синя	новама синяма
О.		новы сини	новама синяма
М.		новѣхъ синихъ	новахъ синяхъ
		Двоїна	
Н.	нова синя	новці сини	новці сини
Р.		новоу синю	новоу
Д.		новома синѣма	новама синяма
З.	нова синя	новѣ сини	новѣ сини
О.		новома синѣма	новама синяма
М.		новоу синю	новоу синю

Тверда група

	Чоловічий рід	Однина Середній рід	Жіночий рід
Н.	добрыи	доброю	добрая
Р.	доброго (-аго)		доброѣ (-ыѣ)
Д.	доброму (-уму)		доброи (-ѣи)
З.	добрыи (-ого)	доброю	добрюю
О.	добрымь (-ымь)		доброю
М.	добромь (-ѣемь, ѣмь)		доброи
		Множина	
Н.	добрии	добрая	добрыѣ
Р.		добрыхъ (-ыхъ)	
Д.		добрымъ (-ымъ)	
З.	добрыѣ	добрая	добрыѣ
О.		добрыми (-ыми)	
М.		добрыхъ (-ыхъ)	
		Двоїна	
Н.	добрая	добрѣи	добрѣи
Р.		добрюю (-ою)	
Д.		добрима (-ыма)	
З.	добрая	добрѣи	добрѣи
О.		добрима (-ыма)	
М.		добрюю (-ою)	

М'яка група

	Чоловічий рід	Однина Середній рід	Жіночий рід
Н.	синии	синїє	синяя
Р.	синєго (-яго)		синѣѣ
Д.	синєму (-юму)		синеи
З.	синии (-его, -яго)	синїє	синюю
О.	синимь (-иимь)		синею
М.	синємь		синеи
		Множина	
Н.	синии	синяя	синѣѣ
Р.		синихъ (-иихъ)	
Д.		синимъ (-иимъ)	
З.	синѣѣ	синяя	синѣѣ
О.		синими (-иими)	
М.		синихъ (-иихъ)	
		Двоїна	
Н.	синяя	синии	синии
Р.		синюю (-юю)	
Д.		синима (-иима)	
З.	синяя	синии	синии
О.		синима (-иима)	
М.		синюю (-юю)	

Відмінювання числівників

	Чоловічий рід	Середній рід	Жіночий рід
Н.	одинь	одьно (одино)	одьна (одина)
Р.		одьного (одиного)	одьноѣ (одиногоѣ)
Д.		одьному (одиному)	одьної (одиної)
З.	одинъ	одно (одино)	одьну (одину)
О.	одьнцимь (одинѣмь) однимь		одьною (одиною)
М.	одьномь (одиномь)		одьної (одиної)

	Чоловічий рід	Середній рід	Жіночий рід
Н.	дѣва	дѣвѣ	дѣвѣ
Р.		дѣвою (дѣву)	
Д.		дѣвѣма	
З.	дѣва	дѣвѣ	дѣвѣ
О.		дѣвѣма	
М.		дѣвою (дѣву)	

	Чоловічий рід	Середній рід	Жіночий рід
Н.	триє	три	три
Р.		трии	
Д.		трѣмъ	
З.		три	
О.		трѣми	
М.		трѣхъ	

	Чоловічий рід	Середній рід	Жіночий рід
Н.	четыре	четыри	четыри
Р.		четырь	
Д.		четырьмъ	
З.		четыри	
О.		четырьми	
М.		четырьхъ	

	Чоловічий рід	Середній рід	Жіночий рід
Н.	десять	десяте (-и)	десяти
Р.	десяти (-є)	десять (-ии)	десяту (-ию)
Д.	десяти	десятьмъ	десятьма
З.	десять	десяти (-є)	десяти
О.	десятью (-ию)	десяты (-ьми)	десятьма
М.	десяти (-є)	десятьхъ	десяту (-ию)

	Чоловічий рід	Середній рід	Жіночий рід
Н.	сѣто	сѣт	сѣтѣ
Р.	сѣта	сѣтъ	сѣтоу
Д.	сѣтоу	сѣтомъ	сѣтома
З.	сѣто	сѣта	сѣтѣ
О.	сѣтъмъ	сѣты	сѣтома
М.	сѣтѣ	сѣтѣхъ	сѣт

Форми дієслів теперішнього часу

	I кл.	II кл.	III кл.	IV кл.	V кл.
Однина					
1 ос.	несу	сѣхну	знаю	хвалю	ѣсмь
2 ос.	несеши (-шь)	сѣхнеши (-шь)	знаеши (-шь)	хвалиши (-шь)	ѣси
3 ос.	несеть	сѣхнеть	знаеть	хвалить	ѣсть
Множина					
1 ос.	несемъ	сѣхнемъ	знаемъ	хвалимъ	ѣмъ
2 ос.	несете	сѣхнете	знаете	хвалите	ѣсте
3 ос.	несуть	сѣхнутъ	знають	хвалять	суть
Двоїна					
1 ос.	несевѣ	сѣхневѣ	знаевѣ	хваливѣ	ѣсвѣ
2 ос.	несета	сѣхнета	знаета	хвалита	ѣста
3 ос.	несета	сѣхнета	знаета	хвалита	ѣста

Аорист

	Однина	Множина	Двоїна
1 ос.	ходихъ	ходихомъ	ходиховѣ
2 ос.	ходи	ходисте	ходиста
3 ос.	ходи	ходиша	ходиста

Імперфект

	Однина	Множина	Двоїна
1 ос.	можахъ	можахомъ	можаховѣ
2 ос.	можаше	можасте (-шете)	можаста (-шета)
3 ос.	можаше	можаху	можаста (-шета)

Перфект

	Однина	Множина	Двоїна
1 ос.	ходилъ (-ла, -ло) късмь	ходили (-ла, -лы) късмь	ходила (-лѣ, -лѣ) късвѣ
2 ос.	ходилъ (-ла, -ло) къси	ходили (-ла, -лы) късте	ходила (-лѣ, -лѣ) къ ста
3 ос.	ходилъ (-ла, -ло) късть	ходили (-ла, -лы) късуть	ходила (-лѣ, -лѣ) къста

Плюсквамперфект

	Однина	Множина	Двоїна
1 ос.	читалъ (-о, -а) бхъ	читали (-а, -ы) бяхомъ	читала (-ѣ, -ѣ) бяховѣ
2 ос.	читалъ (-о, -а) бше	читали (-а, -ы) бясте	читала (-ѣ, -ѣ) бяста
3 ос.	читалъ (-о, -а) бяше (-ть)	читали (-а, -ы) бяху	читала (-ѣ, -ѣ) бяста

Однина

1 ос.	читалъ (-ла, -ло) былъ (-ла, -ло) ꙗсмь
2 ос.	читалъ (-ла, -ло) былъ (-ла, -ло) ꙗси
3 ос.	читалъ (-ла, -ло) былъ (-ла, -ло) ꙗсть

Множина

1 ос.	читали (-ла, -лы) были (-ла, -лы) ꙗсмъ
2 ос.	читали (-ла, -лы) были (-ла, -лы) ꙗсте
3 ос.	читали (-ла, -лы) были (-ла, -лы) ꙗсутъ

Двоїна

1 ос.	читала (-ѣ, -ѣ) была (-ѣ, -ѣ) ꙗсвѣ
2 ос.	читала (-ѣ, -ѣ) была (-ѣ, -ѣ) ꙗста
3 ос.	читала (-ѣ, -ѣ) была (-ѣ, -ѣ) ꙗста

Форми I майбутнього часу дієслів

	Однина	Множина	Двоїна
1 ос.	хочю писати	хочемъ писати	хочевѣ писати
2 ос.	хочеши (-шь) писати	хочете писати	хочета писати
3 ос.	хочуть писати	хочуть писати	хочета писати

Умовний спосіб дієслів

Однина

1 ос.	ходил (-ла, -ло) быхъ
2 ос.	ходил (-ла, -ло) бы
3 ос.	ходил (-ла, -ло) бы

Множина

1 ос.	ходили (-лы, -ла) быхомъ
2 ос.	ходили (-лы, -ла) бысте
3 ос.	ходили (-лы, -ла) быста

Двоїна

1 ос.	ходила (-лѣ, -лѣ) быховѣ
2 ос.	ходила (-лѣ, -лѣ) быста
3 ос.	ходила (-лѣ, -лѣ) быста

Наказовий спосіб дієслів

	I кл.	II кл.	III кл.	IV кл.	V кл.
	Однина				
2 ос.	неси	стани	знаи	хвали	ѣжь
3 ос.	неси	стани	знаи	хвали	ѣжь
	Множина				
1 ос.	несѣмъ	станѣмъ	знаимъ	хвалимъ	ѣдимъ
2 ос.	несѣте	станѣте	знаите	хвалите	ѣдите
	Двоїна				
1 ос.	несѣвѣ	станѣвѣ	знаивѣ	хваливѣ	ѣдивѣ
2 ос.	несѣта	станѣта	знаита	хвалита	ѣдита

Відмінювання активних нечленних дієприкметників теперішнього часу

	Ч. і с. рід		Ж. рід	
	Однина			
Н.	неса	нося	несучи	носячи
Р.	несуча	носяча	несучѣ	носячѣ
Д.	несучу	носячу	несучи	носячи
З.	несучь несуче	носячь носяче	несучу	носячу
О.	несучьмь	носячьмо	несучею	носячею
М.	несучи	носячи	несучи	носячи
	Множина			
Н.	несуче несуча	носяче носяча	несучѣ	носячѣ
Р.	несучь	носячь	несучь	носячь
Д.	несучемъ	носячемъ	несучамъ	носячамъ
З.	несучѣ несуча	носячѣ носяча	несучѣ	носячѣ
О.	несучи	носячи	несучами	носячами
М.	несучихъ	носячихъ	несучахъ	носячахъ
	Двоїна			
Н.	несуча несучи	носяча носячи	несучи	носячи
Р.	несучу	носячу	несучу	носячу
Д.	несучема	носячема	несучама	носячама
З.	несуча несучи	носяча носячи	несучи	носячи
О.	несучема	носячема	несучама	носячама
М.	несучу	носячу	несучу	носячу

Відмінювання активних нечленних дієприкметників минулого часу

	Ч. рід	С. рід	Ж. рід
		Однина	
Н.	несть	несть	нестьши
Р.	нестьша	нестьша	нестьшѣ
Д.	нестьшу	нестьшу	нестьши
З.	нестьшь, -а	нестьше	нестьшу
О.	нестьшьмь	нестьшьмь	нестьшѣю
М.	нестьши	нестьши	нестьши
		Множина	
Н.	нестьше	нестьша	нестьшѣ
Р.	нестьшь	нестьшь	нестьшь
Д.	нестьшемь	нестьшемь	нестьшамъ
З.	нестьшѣ	нестьша	нестьшѣ
О.	нестьши	нестьши	нестьшами
М.	нестьшихъ	нестьшихъ	нестьшахъ
		Двоїна	
Н.	нестьша	нестьши	нестьши
Р.	нестьшу	нестьшу	нестьшу
Д.	нестьшема	нестьшема	нестьшама
З.	нестьша	нестьши	нестьши
О.	нестьшема	нестьшема	нестьшама
М.	нестьшу	нестьшу	нестьшу

**Відмінювання пасивних нечленних
дієприкметників теперішнього часу**

	Ч. рід	С. рід	Ж. рід
		Однина	
Н.	несомъ	несомо	несома
Р.	несома	несома	несомы
Д.	несомоу	несомоу	несомѣ
З.	несомъ	несомо	несомоу
О.	несомѣмъ	несомѣмъ	несомою
М.	несомѣ	несомѣ	несомѣ
		Множина	
Н.	несоми	несома	несомы
Р.	несомъ	несомъ	несомъ
Д.	несомомъ	несомомъ	несомамъ
З.	несомы	несома	несомы
О.	несомы	несомы	несомами
М.	несомѣхъ	несомѣхъ	несомахъ
		Двоїна	
Н.	несома	несомѣ	несомѣ
Р.	несомоу	несомоу	несомоу
Д.	несомома	несомома	несомама
З.	несома	несомѣ	несомѣ
О.	несомома	несомома	несомама
М.	несомоу	несомоу	несомоу

Відмінювання пасивних нечленних дієприкметників минулого часу

	Ч. рід	С. рід	Ж. рід
		Однина	
Н.	несень	несено	несена
Р.	несена	несена	несены
Д.	несеноу	несеноу	несенци
З.	несень	несенщ	несеноу
О.	несеньмь	несеньмь	несеною
М.	несенѣ	несенѣ	несенѣ
		Множина	
Н.	несени	несена	несены
Р.	несень	несень	несень
Д.	несеномь	несеномь	несенамь
З.	несены	несена	несены
О.	несены	несены	несенами
М.	несенѣхъ	несенѣхъ	несенахъ
		Двоїна	
Н.	несена	несенѣ	несенѣ
Р.	несеноу	несеноу	несеноу
Д.	несенома	несенома	несенама
З.	несена	несенѣ	несенѣ
О.	несенома	несенома	несенама
М.	несеноу	несеноу	несеноу

ДОДАТОК Б. СХЕМИ ІСТОРИКО-ЛІНГВІСТИЧНИХ АНАЛІЗІВ СЛІВ

Історико-фонетичний розбір слова

Глась – [глас'ь] – 5 букв, 5 звуків: 2 склади (1 склад [гла] – відкритий, прикритий, наголошений; 2 склад [с'ь] – відкритий, прикритий, ненаголошений):

[г] – приголосний, фарингальний, глухий, твердий;

[л] – приголосний, передньоязиковий, сонорний, твердий;

[а] – голосний, заднього ряду, низького піднесення, повного творення, монофтонг, нелабіалізований;

[с'] – приголосний, передньоязиковий, глухий, м'який;

[ь] – голосний, переднього ряду, верхньо-середнього піднесення, неповного творення, монофтонг, нелабіалізований, слабка позиція.

Чътьца – [ч'ьт'ьца/] – 6 букв, 6 звуків: 3 склади (1 склад [ч'ь] – відкритий, прикритий, наголошений; 2 склад [т'ь] – відкритий, прикритий, ненаголошений); [ца]: відкритий, прикритий, наголошений):

[ч'] – приголосний, афrikата, глухий, м'який;

[ь] – голосний, переднього ряду, верхньо-середнього піднесення, неповного творення, монофтонг, нелабіалізований, слабка позиція;

[т'] – приголосний, передньоязиковий, глухий, м'який;

[ь] – голосний, переднього ряду, верхньо-середнього піднесення, неповного творення, монофтонг, нелабіалізований, слабка позиція;

[ц] – приголосний, передньоязиковий, свистячий, твердий;

[а] – голосний, заднього ряду, низького піднесення, повного творення, монофтонг, нелабіалізований, наголошений.

Морфемний аналіз слова

1. Аналізоване слово.
2. Відмінюване (невідмінюване).
3. Флексія.
4. Основа слова, її характеристика.

5. Корінь слова.
6. Суфікс, його характеристика.
7. Префікс, його характеристика.

ВЗІРЕЦЬ

Правдьникъ – 1) правдьникъ; 2) відмінюване; 3) нульова флексія; 4) **правдьникъ** – основа проста, похідна, вільна; 5) **прав-** – *правъ*: 6) -ьд – словотвірний, непродуктивний (правьда); -ьн- – словотвірний, продуктивний (правдьный, стольный); **-икъ** – словотвірний, продуктивний (правдьникъ, старикъ).

Словотвірний аналіз слова

1. Аналізоване слово.
2. Частина мови.
3. Твірне слово.
4. Основа слова, її характеристика.
5. Суфікс, його характеристика.
6. Префікс, його характеристика.
7. Спосіб творення.
8. Тип словотворення.
9. Фонетичні зміни.

ВЗІРЕЦЬ

Правдьникъ – 1) правдьникъ; 2) іменник; 3) правдьникъ – правдьный – правьда; 4) правдьный – основа проста, похідна; 5) **-икъ** словотвірний, після злиття із суфіксом **-ин-** указує на назву особи за дією чи станом у суспільстві, родом діяльності; 7) морфологічний, суфіксальний; 8) продуктивний тип; 9) чергування [e] з [∅] внаслідок розвитку редукованого в сильній позиції у голосний повного творення та занепад його у слабкій позиції (*праведник* – *правда*).

Історико-лінгвістичний розбір іменника

1. Аналізоване слово.
2. Частина мови.
3. На яке питання відповідає.

4. Початкова форма (Н. в. одн.).
5. Істота (неістота).
6. Загальна чи власна назва.
7. Рід.
8. Число.
9. Відмінок.
10. Давня основа.
11. Сучасна відміна.
12. Синтаксична роль.

ВЗІРЦІ

Братъ – іменник; хто?; початкова форма – **братъ**; істота; загальна; чоловічий рід; однина; Н. в.; давня основа – на **-ѣ**; сучасна II відміна; підмет.

Сърдьце – іменник; що?; початкова форма – **сърдьце**; неістота; загальна; середній рід; однина; Н. в.; давня основа – на **-ѣ**; сучасна II відміна; підмет.

Історико-лінгвістичний розбір займенника

1. Аналізоване слово.
2. Частина мови.
3. На яке питання відповідає.
4. Початкова форма (Н. в.).
5. Розряд.
6. Особа.
7. Число.
8. Рід.
9. Відмінок.
10. Первинна форма чи похідна.
11. Сучасний варіант (вказати фонетичні зміни).
12. Синтаксична роль.

ВЗІРЦІ

Мы – займенник; хто?; мы; особовий; I особа множини; називний відмінок; первинна форма; сучасний варіант – ми (Н. в.); підмет.

Вьсьѣмъ – займенник; кому?; вьси; означальний; множина; давальний відмінок; похідна форма; сучасний варіант – всі (Н. в.), всім (Д. в.); зредуковані в слабкій позиції занепали, **ѣ** дав рефлекс **і**; додаток.

Твоихъ – займенник; чиїх?; твої; присвійний; множина; знахідний відмінок; новоутворення; сучасний варіант – твої (Н. в.), твоїх (Д. в.); зредукований **ъ** у слабкій позиції занепав; означення.

Тобѣ – займенник; кому?; ты; особовий; однаина; давальний відмінок; первинна форма; сучасний варіант – ти (Н. в.), тобі (Д. в.); **ѣ** дав рефлекс **і**; додаток.

Історико-лінгвістичний розбір прикметника

1. Аналізоване слово.
2. Частина мови.
3. На яке питання відповідає.
4. Початкова форма (Н. в. одн.).
5. Розряд за значенням.
6. Походження.
7. Рід.
8. Число.
9. Відмінок.
10. Ступінь порівняння.
11. Тип відмінювання.
12. Сучасний варіант (вказати фонетичні зміни).
13. Синтаксична роль.

ВЗІРЦІ

Вѣрная – прикметник; яка?; вѣрная; якісний; займенниковий, членний; жіночий рід; однаина; називний відмінок; займенниковий тип відмінювання; вірная (повна, нестягнена), **ѣ** дав рефлекс **і**; означення.

Добръ – прикметник; якій?; добра; якісний; займенниковий, нечленний; жіночий рід; однаина; давальний відмінок; займенниковий тип відмінювання; добрій (повна, стягнена), **ѣ** дав рефлекс **і**; означення.

Історико-лінгвістичний розбір числівника

1. Аналізоване слово.
2. Частина мови.
3. На яке питання відповідає.
4. Початкова форма (Н. в. одн.).

5. Розряд.
6. Будова (простий, складний, складений).
7. Відмінок.
8. Сучасний варіант (вказати фонетичні зміни).
9. Синтаксична роль.

ВЗІРЦІ

Пятьдесятъ – числівник; скільки?; **пятьдесятъ**; кількісний; складений; знахідний відмінок; п'ятдесят (зрощення компонентів, втрата назальності носовим, занепад зредукованих у слабкій позиції, ствердіння [т']); додаток.

Семьсотъ – числівник; скільки?; **семьсотъ**; кількісний; складний; знахідний відмінок; сімсот (зрощення компонентів, занепад зредукованих у слабкій позиції, зміна [e] на [i]); додаток.

Історико-лінгвістичний розбір дієслова

1. Аналізоване слово.
2. Частина мови.
3. Початкова форма.
4. Особова (неособова) форма.
5. Спосіб.
6. Час.
7. Проста чи складена форма.
8. Вид.
9. Особа.
10. Число.
11. Рід.
12. Дієвідмінювання.
13. Творення.
14. Синтаксична роль.

ВЗІРЦІ

Ходилъ ꙗсмь – дієслово; **ходити**; особова форма; дійсний спосіб; минулий час; складена форма; перфект; доконаний вид; 1 особа; однина; чоловічий рід; утворене від активного дієприкметника минулого часу **ходилъ** і дієслова **ꙗсмь** (**быти** в теперішньому часі однини); присудок.

Хвалите – дієслово; **хвалити**; доконаний вид; наказовий спосіб; множина; II особа; синтетична форма; II тематичне дієвідмінювання; основа теперішнього часу – *хвал-и-ши*.

Історико-лінгвістичний розбір дієприкметника

1. Аналізоване слово.
2. Частина мови.
3. Активний (пасивний).
4. Час.
5. Форма (членна, нечленна).
6. Рід.
7. Число.
8. Відмінок.
9. Тип відмінювання.
10. Сучасна форма.
11. Синтаксична роль.

ВЗІРЕЦЬ

Будучее – іменна форма дієслова – дієприкметник; активний; теперішній час; членний; середній рід; однина; Н. в.; займенникове відмінювання; у сучасній українській мові форма втрачена; означення.

Історико-лінгвістичний розбір прислівника

1. Аналізоване слово.
2. Частина мови.
3. Група за значенням.
4. Походження.
5. Сучасна форма.
6. Синтаксична роль.

ВЗІРЕЦЬ

Съде – прислівник; прислівник місця; відзайменникового походження (сь + де); у сучасній українській мові його витіснив відзайменниковий прислівник **тут**; обставина місця.

ГЛОСАРІЙ ДО ДИСЦИПЛІНИ

Аорист – проста форма минулого часу, яка виражала єдину, моментальну або тривалу нерозчленовану дію, що відбувалася в минулому.

Астериск (зірочка) – спеціальний знак * на початку кожної окремо вживаної гіпотетичної одиниці (будь-який звук чи праформа (архетип) праслов'янської мови).

Видова категорія – граматична категорія, що розрізняє завершену й незавершену дії.

Внутрішня граматична аналогія – взаємовплив однієї форми слова на іншу в межах однієї парадигми.

Генеалогічна класифікація мов – вивчення і групування мов світу на основі споріднених зв'язків між ними (спільного походження від прамови).

Гіпотеза – наукове припущення, яке висувають для пояснення певних явищ дійсності; будь-яке припущення, що потребує підтвердження.

Глаголиця – різновид давньої слов'янської азбуки.

«Гражданський» шрифт («гражданка») – тип давнього східнослов'янського письма, який характеризувався заокругленим накресленням літер, відсутністю надрядкових знаків наголосу і титл.

Граматика – 1) будова мови, тобто система способів словотворення, морфологічних категорій і форм, синтаксичних категорій і конструкцій; 2) розділ мовознавства, що вивчає граматичну будову мови.

Граматична категорія – сукупність однотипних граматичних значень, або граем, об'єднаних певним змістом.

Графіка – 1) сукупність усіх засобів письма (у звуковому письмі – літер і допоміжних знаків), які використовують для передавання звукової мови; 2) розділ мовознавства, що вивчає форми літер і співвідношення їх та звуків мови.

Деназалізація – втрата носовими назального призвуку у вимові, тобто перетворення їх на ротові.

Детермінатив (основотворчий суфікс) – показник належності слова до певного класу імен.

Дивергенція – історичний процес розвитку мови, внаслідок якого вона розпадається на дві або більше мов (перетворення її діалектів на окремі мови).

Діахронічне (історичне) **мовознавство** – галузь мовознавства, що розглядає мову в її історичному розвитку.

Діахронія – історичний розвиток мови; дослідження мови в її історичному розвитку.

Дієприкметник – відмінювана дієслівна форма, що передавала ознаку за дією.

Дієприслівник – незмінна форма дієслова, що виражає дію або стан як ознаку дії або стану і має ознаки дієслова й прислівника.

Дієслово – змінна, повнозначна частина мови, що об'єднує слова зі значенням дії або стану предмета як процесу й оформляє його граматичними категоріями виду, перехідності-неперехідності, стану, способу, часу, особи.

Друге повноголосся – розвиток повноголосих форм -оро-, -оло-, -ере-, -еле-, коли перед [г], [л] стояли зредуковані [ь], [ь], а після – ще один приголосний.

Екстралінгвальний – такий, що стосується позамовних ознак, причин тощо.

Етимологія – розділ мовознавства, який вивчає первинну семантику, походження й етапи розвитку слів та морфем.

Займенник – самостійна змінна частина мови, що вказує на предмети, особи, ознаки, кількість, але не називає їх.

Закон відкритого складу – закон, за якого звуки в межах складу розташовувалися за принципом висхідної звучності із голосним чи р, л у кінці або склад містив один складотворчий сонант.

Закон складового сингармонізму – закон, за якого звуки в складі сполучалися за принципом їх однорідності з погляду передньої і непередньої артикуляції: палаталізовані приголосні поєднувалися з голосними передньої артикуляції, непалаталізовані – з голосними непередньої артикуляції.

Звукове письмо – тип письма, в якому графічні знаки позначають склади або окремі звуки.

Зовнішня граматична аналогія – вплив граматичної форми одного слова на аналогічну за своєю граматичною функцією граматичну форму іншого слова, що належить до іншого типу словозміни, в межах одного граматичного класу слів.

Зредуковані звуки – спільнослов'янські ультракороткі голосні /ь/, /ъ/, що виникли внаслідок редукції індоєвропейських /й/ та /ї/.

Зумовлені звукові зміни – виокремлюваний в історичній фонетиці тип звукових змін, які відбуваються лише за певних умов.

Зумовлені звукові зміни – зміни, що відбуваються лише за певних умов (наприклад, І палаталізація: [г], [к], [х] змінюються на [ж], [ч], [ш] перед голосними переднього ряду).

Ікавізм – особливість фонетичної системи мови, обумовлена появою звука [і] на місці звуків [о], [є], [е].

Іменник – повнозначна змінна частина мови, яка об'єднує слова з предметним значенням, оформленим граматичними категоріями роду, числа, відмінка.

Імперфект – проста форма минулого часу, що виражала дію в минулому, тривалу і не обмежену в часі, а також дію повторювану.

Індоєвропейські мови – родина споріднених мов, до якої входять індійська, іранська, слов'янська, балтійська, германська, романська, кельтська, грецька, албанська, вірменська групи мов.

Інфінітив – незмінна дієслівна форма, що передає невизначену в часі, числі та особі дію.

Історична (діахронічна) фонетика – галузь історії мови, що досліджує зміни у звуковій будові з фонетичного та фонологічного поглядів у їх нерозривному взаємозв'язку від найдавнішого періоду мовного існування до сьогодні.

Історична (діахронічна) фонетика – галузь історії мови, що досліджує зміни у звуковій будові з фонетичного та фонологічного поглядів у їх не-

розривному взаємозв'язку від найдавнішого періоду мовного існування до сьогодні.

Історична морфологія – розділ історичної граматики, що досліджує становлення і розвиток граматичних категорій (числа, виду тощо), граматичних форм (іменних, дієслівних флексій та ін.), будови і творення відмінюваних і невідмінюваних слів.

Історичний синтаксис – розділ історичної граматики, що вивчає зміни в синтаксичній системі мови від найдавніших часів до сьогодні.

Історичні чергування – фонемні чергування, появу яких неможливо пояснити позиційними умовами.

Історія української мови – наука, що вивчає походження, становлення, основні тенденції історичного розвитку української мови.

Категорія особи – відношення дії і її суб'єкта до особи, мовця.

Категорія способу – відношення названої дієсловом дії до дійсності.

Категорія часу – відношення дії або стану до моменту мовлення чи іншої дії або стану.

Кирилиця – різновид давньої слов'янської азбуки, сучасним варіантом якого користуються українці.

Конвергенція (інтеграція) – збіг двох чи більше однорідних одиниць (звуків, слів тощо) в одну; зближення і збіг двох мов унаслідок контактування.

Корінь – носій реального значення слова.

Мовна сім'я – сукупність мов, утворених на основі однієї прамови.

Монофтонгізація – процес перетворення дифтонгів на однозвуки (кінець слова й перед приголосними); розпад двозвука на окремі фонemi (перед голосним).

Назалізація – артикуляція звуків, при якій опускається увула і струмінь повітря виходить через рот і ніс.

Напівустав – графічний різновид письма, що розвинувся всередині XIV ст. з уставу і характеризувався значно меншими порівняно з уставом

літерами, які часто писали з нахилом вправо, недотриманням геометричної форми і виносом у надрядок.

Односкладне речення – речення, що має один головний член і не потребує доповнення другим головним членом.

Ономастика – розділ мовознавства, який вивчає власні назви з погляду їхньої будови, системної організації, походження, розвитку й особливостей функціонування.

Палаталізація – пом'якшення приголосних у певних фонетичних позиціях унаслідок додаткового підняття середини спинки язика до піднебіння.

Палаталізація задньоязикових (перехідне пом'якшення задньоязикових) – пом'якшення праслов'янських задньоязикових з наступною модифікацією їх у свистячі чи шиплячі алофони, які згодом набули фонемного статусу.

Перфект – складена форма минулого часу, яка означала наявний стан, що виник унаслідок минулої дії.

Писемність – особлива форма фіксації людського мовлення за допомогою спеціальної системи графічних знаків для передавання інформації на відстані й закріплення її в часі.

Письмо – знакова система фіксації мови на площині за допомогою графічних елементів.

Підмет – граматично незалежний головний член двоскладного речення, що означає предмет.

Плюсквамперфект – аналітична форма минулого часу, що означала передминулу дію, що відбулася раніше іншої минулої дії.

Повноголосся – у мовознавстві – сполуки -оро-, оло-, ере-, -еле-, що виникли із праслов'янських -ор-, -ол-, -ер-, -ел- у позиції між приголосними.

Порівняльно-історичне мовознавство – лінгвістичний напрям, який досліджує мови для встановлення їхньої спорідненості та вивчення історичного розвитку споріднених мов.

Порівняльно-історичний метод – система прийомів наукового визначення генетичних відношень між мовами і реконструкції доісторичного розвитку мов та їхніх праформ на підставі виявлених конкретних ознак звукової спорідненості семантично тотожних чи близьких морфем порівнюваних мов.

Прабатьківщина слов'ян – територія, де слов'яни зародилися як окремий етнос (ймовірно, від Середнього Дніпра до басейну Вісли і від басейну Прип'яті до меж Правобережного Лісостепу).

Прамова – мова, з діалектів якої виникла група (сім'я) споріднених мов.

Праслов'янська (спільнослов'янська) мова – прामова всіх слов'янських мов, діалектами якої послуговувалися давньослов'янські племена.

Праформа (архетип) – вихідна для пізніших утворень мовна форма, реконструйована на основі закономірних відповідників у споріднених мовах.

Прийменники – службові слова, які оформляють залежність одного повнозначного слова від іншого у словосполученні або реченні.

Прикметник – самостійна частина мови, що передає ознаку предмета, характеризується особливими словотвірними та граматичними показниками, залежними від роду, числа та відмінка іменника, з яким прикметник узгоджується в реченні, виконуючи функцію означення або іменної частини складеного присудка.

Прислівник – незмінна частина мови, що передає обставинні значення.

Присудок – головний член двоскладного речення, що вказує на ознаку підмета.

Причини звукових змін: 1) *внутрішні*, що з'явилися під дією природних законів самої мови (тенденція до полегшеної артикуляції звуків, економії мовних засобів та втрати звуків, що не мають функціонального навантаження в основі; зміна фонетичного складу слова у зв'язку з утратою ним лексичного значення; вплив сусідніх звуків; аналогія; тенденція до симетричності фонологічної системи тощо); 2) *зовнішні*, породжені впливом артикуляції інших мов, зазвичай контактних (наприклад, вплив

вом сармато-скіфських діалектів пояснюють перехід задньоязикового проривного [г] у фарингальний фрикативний [ґ]).

Просте речення – предикативна синтаксична одиниця, що має один граматичний центр.

Протослов'янська мова – сукупність індоєвропейських діалектів, які лягли в основу праслов'янської мови.

Редукція – ослаблення вимови голосних у певних позиціях, наслідком чого є їхня якісна видозміна або повне зникнення.

Речення – граматично та інтонаційно оформлена за законами певної мови комунікативна одиниця, що є основним засобом формування, вираження й повідомлення думок, волевиявлень, емоцій.

Рукопис – давня писемна пам'ятка; написаний від руки чи надрукований текст; поданий у видавництво авторський текст.

Складне речення – синтаксична одиниця, що складається з двох чи більше граматичних основ, які становлять семантичну, структурну й інтонаційну єдність.

Скоропис – особлива форма кириличного письма, що утвердилася з кінця XVI ст. і характеризувалася з'єднанням спрощених за формою літер, нахилом їх управо, рідше – вліво; з часом скоропис утвердився як форма рукописного запису тексту.

Службові частини мови – класи слів, що не мають самостійного загальнокатегоріального значення, а виражають певні відношення між повнозначними словами, надають додаткових семантичних, модальних відтінків словам, словосполученням, реченням або служать для зв'язку членів чи частин складного речення.

Сполучник підрядності (гіпотактичний) – сполучник, що слугує для зв'язку частин складнопідрядного речення.

Сполучник сурядності (паратактичний) – сполучник, що поєднує однорідні члени речення і частини складносурядного речення як рівноправні, незалежні одне від одного.

Сполучники – службові слова, які використовують для поєднання однорідних членів речення і частин складного речення.

Спонтанні звукові зміни – виокремлюваний в історичній граматиці тип звукових змін, за яких один звук переходить в інший у будь-якій фонетичній позиції незалежно від фонетичного оточення, інтонації, наголосу, місця в слові тощо.

Спонтанні звукові зміни – зміни, за яких один звук переходить в інший у будь-якій позиції незалежно від фонетичного оточення, інтонації, наголосу, місця в слові (наприклад, перехід носових голосних у ротові, перехід **ѣ** в [i]).

Ступенювання – властивість прикметників і прислівників виявляти ознаку більшою чи меншою мірою.

Субстрат (лат. – *підстелене, покладене в основу*) – залишки мови місцевого населення в мові прийшлого населення, яка витіснила попередню мову.

Суперстрат (лат. – *настелене, покладене зверху*) – залишки мови прийшлого населення в мові місцевого населення.

Супін – іменна дієслівна форма, що виникла внаслідок скам'яніння іменника -й- основ і яку вживали на позначення мети дії при дієсловах руху.

Ускладнене речення – монопредикативна структура, що є виразником основного й додаткового повідомлень.

Устав – урочисте письмо, яке використовували до кінця XIV ст., що характеризувалося рівними великими літерами і відступами між ними.

Флексія – засіб вираження синтаксичних відношень у реченні.

Часокількісне (квантитативне) вирівнювання голосних – поступове артикуляційне зближення голосних, що призвело до втрати довгих і коротких фонем і витворення голосних нормальної довготи.

Частки – службові частини мови, які вживають для надання реченням, словосполученням та окремим словам додаткових відтінків у значенні.

Числівник – самотійна частина мови, що передає абстрактне число, певну кількість предметів чи порядок їх при лічбі.

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

НАВЧАЛЬНЕ ВИДАННЯ

КОВАЛЕНКО Наталія Дмитрівна,
доктор філологічних наук, доцент, професор кафедри
української мови, учений секретар Кам'янець-Подільського
національного університету імені Івана Огієнка

**ІСТОРИЧНА ФОНЕТИКА
ІСТОРИЧНА ГРАМАТИКА**

НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНИЙ ПОСІБНИК

ЕЛЕКТРОННЕ ВИДАННЯ

Підписано 23.05.2024. Формат 60x84/16. Гарнітура «Cambria».
Об'єм даних 1,66. Мб. Обл.-вид. арк. 7,4. Зам. № 1108.

Кам'янець-Подільський національний університет
імені Івана Огієнка,
вул. Огієнка, 61, м. Кам'янець-Подільський, 32300.
Свідоцтво серії ДК № 3382 від 05.02.2009 р.

Виготовлено в Кам'янець-Подільському національному
університеті імені Івана Огієнка,
вул. Огієнка, 61, м. Кам'янець-Подільський, 32300.